

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Social Sciences of the Turkic World

KIŞ WINTER 2020 • SAYI NUMBER 92

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences of the Turkic World

KIŞ WINTER 2020 • SAYI NUMBER 92

Sahibi Owner

Ahmet Yesevi Üniversitesi Adına Mütavelli Heyet Başkanı
Prof. Dr. Musa YILDIZ

Yayın Yönetmeni Editor in Chief

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

Yayın Kurulu Editorial Board

Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT
Prof. Dr. Yunus KOÇ
Prof. Dr. Ali Ekber ŞAHİN
Prof. Dr. Tuba DURMUŞ
Dr. Murat YILMAZ

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Managing Editor

Emine Sıdka TOPTAŞ

Teknik Redaksiyon Redaction

Prof. Dr. Tuba DURMUŞ

Özetlerin İngilizcesi English Abstracts

Ebru SEVEN

Özetlerin Rusçası Russian Abstracts

Liliya SATTAROVA

Yönetim Merkezi Management Center

Şehit H. Temel Kuşuoğlu Cad.
Nu: 30 06490 Bahçelievler / ANKARA
Tel: (0 312) 216 06 00 • Faks: (0 312) 216 06 09
www.ayu.edu.tr
bilig.yesevi.edu.tr • e-posta: bilig@yesevi.edu.tr

Abonelik Subscription

bilig@yesevi.edu.tr

Abone Bedeli

Yurt içi (Yıllık) : 100 TL (Öğretim üyesi, öğretmen ve öğrencilere 50 indirimlidir)
Yurt dışı (Yıllık) : 150 ABD Doları

Yayın Türü

3 aylık, yaygın, süreli

Baskı Printed by

MERKEZREPRO
+90 (312) 384 78 98
www.merkezrepro.com

Basım Yeri: ANKARA

Basım Tarihi: 31/01/2020

ISSN: 1301-0549

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdıldacan AKMATALIYEV
Millî Bilimler Akademisi / Kırgızistan

Prof. Dr. Ramiz ASKER
Bakü Devlet Üniversitesi / Azerbaycan

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV
Hakas Katanov Devlet Üniversitesi /
Rusya Federasyonu

Prof. Dr. Nurettin DEMİR
Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE

Prof. Dr. Edward FOSTER
Talisman / ABD

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN
Ege Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Osman HORATA
Hacettepe Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Lars JOHANSON
Mainz Üniversitesi / Almanya

Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN
Marmara Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. M. Akif KİREÇÇİ
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Rafael MUHAMMEDİNÖV
Bilimler Akademisi / Rusya Federasyonu

Prof. Dr. Mahir NAKİP
Çankaya Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Mehmet ÖZ
Hacettepe Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Ali Yaşar SARIBAY
Uludağ Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Cengiz TOMAR
Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan

Prof. Dr. Refik TURAN
Gazi Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Musa YILDIZ
Gazi Üniversitesi / Türkiye

Makalelerde ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarların olup, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütavelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmazlar.

The opinions and views expressed in the articles are the authors' solely and do not reflect the views of the Ahmet Yesevi University Board of Trustees.

Saygıdeğer okurlar,

2020 yılının ilk günlerinde *bilig*'in 92. sayısını sizlere ulaştırmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu vesileyle tüm takipçilerimizin yeni yılını kutlar, sağlık, mutluluk ve başarılar dileriz.

Üçüncü milenyumda üçüncü on yılın içerisine girmiş bulunuyoruz. 2019 yılı Türkiye'nin ulusal kurtuluş mücadelesinin başlamasının 100. yıl dönümü olması münasebetiyle önem taşıyordu. 2020 yılı ise Kurtuluş Savaşını yürütmüş ve bu nedenle Gazi unvanına sahip olan TBMM'nin kuruluşunun 100. yıl dönümüdür. Mustafa Kemal Atatürk, TBMM Başkanı ve Başkomutan olarak Milli Mücadeleye liderlik ederek Gazi ve Mareşal unvanlarını kazanmıştır. Bu münasebetle Bilig olarak, tüm mazlum milletler için ilham kaynağı olan Türk kurtuluş savaşı ve Doğu ülkelerinde modernleşme ve demokratikleşme için model oluşturan TBMM konusunda özel bir sayı hazırlamayı planlamaktayız. 2020 yılında bu konulardaki çalışmalara öncelikli olarak yer vereceğimizi şimdiden duyurmak isteriz.

Aslında bu sayımızda yer alan ilk dört makale de siyaset, kamu yönetimi, ekonomi, kentleşme alalarında Türkiye'nin tecrübesini yansıtan çalışmalardır. SSCB'nin dağılmasının ardından yeni bağımsız Türk Cumhuriyetleri ortaya çıkınca 1990'lı yıllarda "Türkiye modeli" gündeme gelmişti. 2011'de başlayan Arap Baharı sürecinde de "Türkiye modeli" sıkça tartışıldı. Bu dört makalenin; dünyada ve bölgesindeki dönüşüme hızlı bir şekilde uyum sağlayan, pek çok Avrupa ülkesi ile eş zamanlı olarak demokrasisini geliştiren, serbest pazara dayalı bir ekonomiye sahip, nüfusunun çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir ülke olan Türkiye'nin siyasi ve ekonomik yönetim yapısının anlaşılması için faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Ü.N. Zengin'in Kırım, R. Dursun'un Tunus ile ilgili makaleleri Kırım Tatarlarının ve Tunusluların kimlik-inanç ilişkisini etno-sembolcü yaklaşımla ele alan çalışmalardır. H. Siddıkoğlu ise Türkiye'de ve Pakistan'da toplumun ve devletin İslamiyet'le olan ilişkisini karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. Bu üç makale Müslüman toplumlarda din ile kimlik arasındaki bağlantının kuramsal bir yaklaşımla analizi, kültürel olarak birbirine yakın toplumların kendilerini tanımlamada inançlarına verdikleri önemin anlaşılması açısından ilgi çekicidir.

Türk dünyası sosyal bilimleri ve Türklük bilimi uçsuz bucaksız bir deryadır. Bu deryadan bir katre niteliğindeki 92. sayımızın faydalı olmasını temenni eder, iyi okumalar dileriz.

Prof. Dr. Fırat Purtaş
Yayın Yönetmeni

Dear Readers,

We are glad to announce the 92nd issue of *bilig* in the first days of 2020. We would like to take this opportunity to congratulate all our followers' new year and wish them health, happiness and success.

We have been in the third millennium within the third decade. 2019 had great importance in terms of being the 100th anniversary of the commencement of Turkey's National Independence War. 2020 is the 100th anniversary of the founding of the Grand National Assembly of Turkey, which carried out the War of Independence and therefore has the title of Gazi. Mustafa Kemal Atatürk won the titles of Gazi and Marshal by leading the National Struggle as the President of the Grand National Assembly of Turkey and the Commander-in-Chief. In this respect, as *Bilig*, we are planning to prepare a special issue regarding the Turkish War of Independence which is an inspiration for all the oppressed nations and the Turkish Grand National Assembly that is a model for modernization and democratization in Eastern countries. We would like to announce in advance that we will prioritize the studies on these issues in 2020.

In fact, the first four articles in this issue are the studies that reflect Turkey's experiences in the fields of politics, public administration, economics and urbanization. After the collapse of the USSR, with the arise of newly independent Turkic Republics, "Turkish Model" was on the agenda in the 1990's. During the period of the Arab Spring which began in 2011, "Turkish model" was frequently discussed. We are of the opinion that these four articles would be useful in terms of understanding, political and economic governance structure of Turkey, a country adapting quickly to transform and in the regions of the world, developing democracy simultaneously with many European countries, having an economy based on free market and whose population mostly made up of Muslims.

Ü. N. Zengin's article on Crimea and R. Dursun's articles on Tunisia are the studies that address the identity-belief relationship of Crimean Tatars and Tunisians with ethno-symbolic approaches. H. Siddıkoğlu examines comparatively the relationship of society and the state with Islam in Turkey and Pakistan. These three articles are interesting in terms of a theoretical analysis of the connection between religion and identity in Muslim societies and to understand the importance that culturally close societies place on their beliefs in defining themselves.

The Turkic world's social sciences and the science of Turkishness are a vast ocean. We hope that this issue 92nd (a drop of this ocean) will contribute to the field, have a nice reading.

Prof. Dr. Firat Purtaş
Editor in Chief

Дорогие читатели,

В эти первые дни 2020 года мы рады представить вашему вниманию 92-й выпуск журнала «Билиг» и, пользуясь этой возможностью, пожелать всем нашим читателям в новом году здоровья, счастья и успехов!

Мы стоим на пороге третьей декады третьего тысячелетия. 2019 год был знаменательным в связи с 100-летием со дня начала национальной освободительной борьбы. Наступивший 2020 год также обладает особой значимостью: мы будем отмечать 100-летие со дня созыва Великого национального собрания Турции, под руководством которого шла Война за независимость. Мустафа Кемаль Ататюрк, председатель Великого национального собрания Турции и главнокомандующий, возглавил Национальную борьбу и получил звание маршала и титул «Гази». В связи с этим «Билиг» планирует подготовку специального выпуска, посвященного Войне за независимость Турции, ставшей источником вдохновения для всех угнетенных народов, и Великому национальному собранию Турции, которое является моделью для демократизации и модернизации стран Востока. Мы хотели бы объявить, что исследования по этим проблемам станут нашим приоритетом в 2020 году.

Что касается настоящего выпуска, то первые четыре статьи отражают опыт Турции в политике, экономике, государственном управлении и развитии городов. В 1990-е годы, после распада СССР и образования новых независимых тюркских государств, часто говорилось о «тюркской модели» развития, которая всплыла на повестке дня и в 2011 году, в дни «арабской весны». Полагаем, что эти четыре исследования будут полезными для понимания политической и экономической структуры управления Турции, страны с преимущественно мусульманским населением, которая быстро адаптируется к трансформации в мире и в регионе, развивает демократию наравне с европейскими странами, в экономическом развитии следует законам свободного рынка.

В статьях У.Н. Зенгин и Р. Дурсуна использован этносимволический подход к проблеме связи идентичности и верований на примере сообществ крымских татар и тунисцев. В материале Х.Сыддыкоглу анализируются различия в восприятии ислама обществом и государством в Турции и Пакистане. Эти три статьи интересны как теоретический анализ связи между религией и идентичностью в мусульманских обществах, а также с точки зрения понимания значения, которое культурно близкие общества придают своим верованиям в контексте самоидентификации.

Тюркские исследования и общественные науки тюркского мира – область знаний, не имеющая границ. Надеемся, что новый выпуск журнала, раскрывающий малую толику этой сокровищницы, станет полезным и вдохновляющим к научным открытиям.

**Профессор Фырат Пурташ,
Главный редактор**

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Harun Kırılmaz

Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Bürokrasinin Rolü: Tek-Parti Dönemi ve Çok-Partili Sisteme Geçiş / 1-28
The Role of Bureaucracy in Turkey's Democratization Process: One-Party Period and Transition to Multi-Party System

Ülkühan Bike Esen, Özlem Atay

Türkiye'nin Yaratıcı Şehirleri / 29-54
Turkey's Creative Cities

Derya Hekim Yılmaz, Işın Kırışkan

Türkiye'de Telekomünikasyon Altyapısı ve Ekonomik Büyüme / 55-84
Telecommunication Infrastructure and Economic Growth in Turkey

Selim Şanlısoy

Türkiye'de Politik İstikrarsızlık ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi / 85-114
The Relationship between Political Instability and Economic Growth in Turkey: A Causality Analysis

Elif Gültekin

Sultan II. Abdülhamid Döneminde Koleraya Karşı İlaç Geliştirme Çalışmaları / 115-134
Studies on the Development of a Medication for the Treatment of Cholera during the Reign of Sultan Abdulhamid II

Burul Sağınbayeva, Mirzat Rakımbek uulu

Kırgızcada "Bar" Sözcüğünün İşlevsel-Semantik Özellikleri / 135-162
The Functional-Semantic Features of Word "Bar" in Kyrgyz Language

Ülkü Nur Zengin

Identity of Crimean Tatars / 163-184
Kırım Tatarları'nda Kimlik

Hatice Rumeysa Dursun

Bağımsızlık Öncesi Dönemde Tunus'ta Milliyetçi Hareket ve Din İlişkisinin Etno-sembolcü Bir Yaklaşımla Değerlendirilmesi (1911-1956) / 185-204
Assessment of The Relation of Nationalist Movement and Religion in Tunisia in the Pre-Independence Period from An Ethno-symbolic Approach (1911-1956)

Hidayet Sıddıkoğlu

The Changing Perception of Islam in Pakistan and Turkey: A Comparative Analysis / 205-226
Pakistan ve Türkiye'de İslam'ın Değişen Algısı: Karşılaştırmalı Bir Analiz

Samet Zenginoğlu

Yagub Mahmudov (2019). *Azerbaycan Diplomasisi, Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinin Avrupa Ülkeleri ile Münasebetleri (XV-XVII. Yüzyıllar)*. Çev. Sebahattin Şimşir. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay. / 227-232

Gülbadi Alan

Hülya Taflı Düzgün (2019). *Ortaçağ'da Anadolu'dan İngiltere'ye: Antakya'nın Şarkısı'nda Türkler*. Ankara: Siyasal Kitabevi. / 233-236

2019 Makale Adı Dizini / 2019 Index of Articles / 237-244

2019 Yazar Adı Dizini / 2019 Index of Authors / 245-252

Yayın İlkeleri / Editorial Principles / 253-264

Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Bürokrasinin Rolü: Tek-Parti Dönemi ve Çok-Partili Sisteme Geçiş*

Harun Kırılmaz**

Öz

Bu çalışmanın amacı demokratikleşme sürecinde bürokrasinin rolü, işlevi ve tutumunu incelemektir. Bu kapsamda Türkiye'de cumhuriyetin ilanından çok-partili hayata geçişe kadar demokratikleşme sürecinin incelendiği bu tarihsel araştırmada, bürokrasi ve demokrasi ilişkisi kuramsal olarak kısaca ele alındıktan sonra Türk siyasi hayatında önemli bir yeri olan bürokratik yönetim geleneğinin oluşumuna değinilmiştir. Daha sonra, tek-parti döneminde demokratikleşme sürecinde bürokrasinin rolü ve çok-partili hayata geçişle birlikte bu süreçte yaşanan değişim incelenmiştir. Sonuç olarak, bürokrasi ve demokrasi arasında bir ikilem bulunduğu, bürokrasinin demokratikleşme sürecini olumsuz yönde etkilediği, tek-parti döneminde bürokrasinin daha etkin olduğu, çok-partili hayata geçişle birlikte nispeten bürokrasinin gücünün azaldığı, ancak bürokratik vesayet geleneğinin günümüze kadar etkisini sürdürdüğü ve bu durumun demokratikleşme sürecine zarar verdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Bürokrasi, demokratikleşme, Türkiye, tek-parti dönemi, çok-partili sistem.

* Geliş Tarihi: 02 Ağustos 2017 – Kabul Tarihi: 15 Ağustos 2017

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Kırılmaz, Harun (2020). "Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Bürokrasinin Rolü: Tek-Parti Dönemi ve Çok-Partili Sisteme Geçiş". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 92: 1-28.

** Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü – Sakarya/Türkiye
ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6055-6826

hkirilmaz@sakarya.edu.tr

Giriş

En genel ve basit tanımıyla “halk yönetimi” demek olan demokraside siyasal iktidarın meşruiyet kaynağının halk iradesi olması ve siyasal kararların halkın isteklerine uygun olmasının yanı sıra belli başlı temel niteliklerin varlığının gerekliliği de tartışmasız kabul edilmektedir. Siyasal iktidarın özgür, adil ve düzenli genel seçimlerle oluşması, farklı toplumsal çıkar ve görüşleri temsil eden siyasi partilerin olması, farklı toplum kesimlerini temsil eden ve siyasal katılımı kolaylaştıran dernekler ve kitle örgütleri, ekonomik koşulların uygunluğu ve seçilmişlerin üstünlüğü demokrasinin temel niteliklerinin başında gelmektedir.

Demokrasinin temel nitelikleriyle uyumlu olarak seçimleri, siyasi partileri, hükümet sistemlerini, yerelleşmeyi, açıklığı ve sivil toplumu demokratikleşmenin göstergeleri arasında sayabiliriz. Bu unsurlar tek tek veya bir bütün olarak demokratikleşmenin sağlanması ve demokrasinin gelişimi açısından belirleyici olmaktadır. Demokratikleşmenin unsurlarından biri de bürokrasidir ve bu çalışmanın amacı demokratikleşme sürecinde bürokrasinin rolü, işlevi ve tutumunu incelemektir. Dolayısıyla çalışma Türkiye’de çok-partili hayata geçiş döneminde (1945-1960) bürokrasi ve demokrasi ilişkisine yoğunlaşmaktadır.

Burada vurgulanması gereken husus; demokrasi-bürokrasi karşıtlığı noktasına odaklanmak ve konuyu bu çerçevede ele almak yerine, siyasal sistem içinde bürokrasinin oluşumu, yapılanması, hareket tarzı ve uygulamalarının demokratikleşme sürecine etkilerini ortaya koyabilmek daha önemlidir. Kuşkusuz, “bürokrasi demokratikleşmeye engeldir” veya “bürokrasi demokratikleşmenin gereklilikleri arasındadır” önermeleri yerine; genel olarak demokratikleşme süreci içerisinde bürokrasinin rolünün ortaya konabilmesi amaçlanmıştır.

Bu amaçla, çalışmada öncelikle bürokrasi ve demokrasi ilişkisi kuramsal olarak kısaca ele alındıktan sonra Türk siyasi hayatında önemli bir yeri olan bürokratik yönetim geleneğinin oluşumuna değinilmiştir. Daha sonra Türkiye’de demokratikleşme süreci ve Cumhuriyet döneminde demokratikleşme çabaları üzerinde durulmuştur. Son olarak, demokratikleşme sürecinde bürokrasinin rolü ve çok-partili hayata geçişle birlikte yaşanan değişim incelenmiştir.

Bürokrasi-Demokrasi İlişkisi

Bürokrasi ve demokrasi kavramları, literatürde bir toplumun yönetimini sağlayan temel yaklaşımlar olarak kabul edilmektedir. Bürokrasinin kamu programlarının etkili bir şekilde uygulanması için gerekli olduğu düşünülse de, vatandaşların istek ve taleplerine büyük oranda kayıtsız olarak kavramsallaştırılmaktadır. Öte yandan demokrasinin vatandaşların istek ve taleplerine duyarlı olduğu ve bu durumun kamu tercihlerine olumlu yönde yansıdığı varsayılmaktadır (Peters 2010: 209). Bürokrasi ve demokrasi oldukça eski ve köklü bir geçmişe sahiptir ve hem teoride hem de pratikte birçok değişim ve dönüşüm geçirmiştir. Demokratik devletler kendi idari örgütlenmelerini bürokrasinin ideal tipine yakın oluşturduklarından, bu modelin benimsenme nedeninin, rasyonel ve etkin olması, yani yöneticiler ve vatandaşlara hizmet etme noktasındaki işlevselliği olduğu ileri sürülebilir (Dreyfus 2014: 18).

Weber'e göre temel bir örgütlenme biçimi olan bürokrasi, modern toplumun ihtiyaçlarına cevap veren bir örgüt tipinin temel özelliklerini tanımlayan, ileri düzeyde rasyonel, kişisellikten arındırılmış, kuralları ve yasaları esas alan bir örgüt modelidir. Weber'e göre bürokrasi, en yüksek verimlilik derecesine ulaşmayı sağlayan ve insanlar üzerinde otorite kurmanın en rasyonel yoludur. Bürokrasi, yasal-rasyonel otoriteyi ve bu otoritenin diğer otorite biçimleri üzerindeki hâkimiyetini ifade eder. Weber bürokrasiyi "bir kez kurulduktan sonra yok edilmesi en zor kurumlardan biri" olarak görür (2004: 200). Weber'e göre bürokrasinin sahip olduğu temel karakteristikleri şahsî konumunun güvenliği ile ilgilenen tüm çıkar sahiplerince desteklenen bir resmiyet ve bürokratların görevlerini, kendilerine bağımlı olanların refahı açısından köklü bir biçimde faydacı anlayışla yapma eğilimi başlıkları altında toplamak mümkündür (2005: 54).

Literatürde demokrasi temel olarak iki farklı anlamda kullanılmakta ve bu çerçevede normatif ve ampirik demokrasi teorisinden bahsedilmektedir (Sartori 1993: 55-56). Normatif demokrasi teorisi, demokrasiyi sözlük anlamından hareketle Abraham Lincoln'ün ifadesiyle "halkın, halk tarafından, halk için yönetimi" olarak tanımlanmaktadır. Ampirik demokrasi teorisi ise ideal anlamda demokrasi yerine, var olan demokrasiyi, demokratik olarak kabul edilen rejimlerin ortak özelliklerini ortaya koymaya çalışmaktadır

(Lijphart 1986: 1). Gerçek anlamda bir demokrasiden söz edebilmek için vatandaşların iradesini temsil eden seçilmişlere, özgür, adil ve düzenli seçimlere, ifade özgürlüğüne, alternatif bilgi kaynaklarına, siyasi partilere ve sivil toplum kuruluşlarına, vatandaşların sürece dâhil edilmesine gereksinim bulunmaktadır (Dahl 2001: 89-90).

Weber'in demokrasi ve bürokrasi ilişkisini temellendirme biçimi, Kıta Avrupası ve Anglo-Amerikan bakış açısına göre farklılık arz etmektedir. Nitekim bu iki yaklaşım arasında "rasyonellik" yorumu açısından farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılığın en temel özelliği ise, rasyonelliğin Anglo-Amerikan yaklaşımında görgül, Kıta Avrupası yaklaşımında ise mantıksal düzlemde inşa edilmesidir. Bundan dolayı Anglo-Amerikan yaklaşımında işletmecilik / piyasacı ilkeler daha fazla öne çıkmış ve bu anlamda uygulamaya yönelik bir karakter edinmiştir. Buna karşılık Kıta Avrupası yaklaşımında, bilginin üretim süreci bağlamında rasyonellik mantıksal bir çıkarım olarak ele alınmıştır (Akbulut 2005: 66-67).

Bürokrasi, siyasal sistem tarafından belirlenen karar ve kuralları uygulayan, kamu hizmetlerini yerine getiren kurumların örgütlenme biçimini ifade etmektedir (Dursun 2006: 307). Bürokrasi, hükümet etme işinin memurların elinde olduğu yönetim biçimi olarak da tanımlanır. Otoritenin atanmış memurların elinde olduğu ve dolayısıyla vatandaşların yönetime katılma, karar alma ve uygulama süreçlerinden dışlandığı bir yönetim biçimi anlamında kullanılmaktadır (Eryılmaz 2010: 14-15). Bu çerçevede siyasal hareketliliğin, ekonomik gelişmenin, ekonomik ve toplumsal sürece yoğun devlet müdahalelerinin sonucu olarak klasik demokrasi kuramlarından ortaya çıkan modern demokrasi kuramlarına göre (Schmidt 2002: 113-116); bürokrasiyi siyasal iktidar tarafından belirlenen politikaları objektif bir şekilde uygulayan, siyasal otoriteye bağlı bir yapı olarak tanımlanmak mümkündür (Dursun 2006: 323).

Devlet idaresi anlamında bürokrasi, daha çok memurlar tabakasını ve memurların hâkimiyetini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bürokratik devletten kastedilen, idari karar verme yetkisini meslekten yetişme bir memurlar topluluğuna tanıyan sistemdir. Böyle bir yapılanmada, bürokrasinin sıkı bir hiyerarşik çerçevede toplandığı ve siyasal iktidarın otoritesini imtiyazlı bir memurlar zümresiyle paylaşmakta olduğu gözlemlenmektedir. Bu çalışma-

da *bürokrasi*'den söz edildiğinde kamu yönetimi birimleri içinde yer alan bütün görevliler kastedilmemekte, daha çok *kamu politikasını tayin eden ve yöneten* kesim anlatılmaktadır.

Bürokrasinin iktidarın her türlü talebine yanıt vermesinin demokratik ilkeler açısından olumlu bir durum olduğunu kabul etmek gerekir. Bürokrasinin kendi kurumsal kültürünün olması, seçilmişlerin isteklerine direnebilmesi, demokrasi açısından bir eksikliktir (Demir 2011: 81). Bürokrasi ile demokrasi arasındaki gerilim, seçilmişler ile atanmışlar arasındaki ilişkinin niteliğinden doğmaktadır. Siyasal kararların uygulayıcısı konumunda bulunan bürokrasinin siyasallaşmayacağını söylemek zordur (Eryiğit ve Yörükoğlu 2012: 5). Bürokrasinin misyonu siyasal otoritenin aldığı kararları uygulama, siyasal karar alma sürecine katılma veya hem karar alma, hem de uygulamada etkin olma noktalarının birinde toplanmaktadır. Siyasal otoritenin aldığı kararları uygulama noktasına yaklaştığı ölçüde demokratikleşmeye olumlu yönde katkı sağladığı, siyasal karar alma sürecine katılma noktasına yaklaştığı ölçüde ise olumsuz etkide bulunduğunu söyleyebiliriz.

Demokrasi, güçlü bir merkezî devletle değil, halkın katılım olanaklarını genişleten yaygın bir ademi merkezîyetçilikle, dolayısıyla daha az bürokratik yapıyla daha tutarlıdır. Bu açıdan, demokrasinin çevreden merkeze doğru gelen etkilerinin artması ölçüsünde adıyla tutarlı bir nitelik kazanacağını söylemek mümkündür (Köker 2005: 224-225).

Memurlar tarafından yönetim anlamında bürokrasi, demokrasinin karşısında yer almaktadır. Bu bakımdan demokrasinin gerekleri ile bürokrasinin gerekleri birbirinden farklılık arz etmektedir. Demokrasi eşitlik, katılım, özgürlük, çoğulculuk, açıklık, halkın tercihleri ve seçimlere dayanırken; bürokrasi hiyerarşi, emir-komuta, uzmanlık, gizlilik, gayrişahsîlik ve görevde sürekliliğe dayanmaktadır (Öztürk 2003: 46-47). Bu temel dayanaklardan yola çıkarak bürokrasinin demokrasi açısından bazı olumsuzlukları bünyesinde taşıdığı düşünülmeyle birlikte (Eryılmaz 2010: 108-110), demokratik toplumlarda olumlu ve gerekli birtakım fonksiyonları da yürüttüğü kabul edilmektedir (Eryılmaz 2010: 110-112).

Bürokrasi ve demokrasinin başta “eşitlik” olmak üzere birçok konuda farklı gereklilikleri bulunmakla birlikte, bürokratik bir yapılanma olmadan de-

mokratikleşmenin tam anlamıyla sağlanamayacağı görüşü de öne sürülmektedir (Öztürk 2003: 48). Diğer bir ifadeyle, demokrasinin kanunun üstünlüğü esasına dayandığı göz önüne alınarak bürokrasinin demokratik esas ve usullerle bağdaştığı (Mises 2000: 38); ayrıca, iki kavramı birbirinin karşıtı olarak değerlendirmemek gerektiği ve bürokrasinin kendisinin değil, uygulamalarının eleştiriyeye açık olduğunu söylemek mümkündür (Mises 2000: 40-41).

Bürokrasi ve demokrasi arasındaki ilişkiyi destekleyen Oktay (1997: 39-42), bürokratikleşmenin nedenlerinden birinin de demokratikleşme olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda demokratikleşmenin bürokratik örgütleri güçlendirdiği tespitine de yer vermektedir. Dolayısıyla, bürokrasi ve demokrasi arasında doğrudan bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür.

Weber, bürokrasi ile demokrasi arasında gerilim ve kavga olduğunu, bu kavganın bürokrasi ve demokrasinin doğasından kaynaklandığını belirtmektedir (Öztürk 2003: 36). Bürokrasi bir yandan modern toplumlar için teknik bakımdan üstün ve gerekli görülürken diğer açıdan, bürokrasinin demokratikleşme ve çoğunluğun söz hakkı ilkesine tezat teşkil ettiği ifade edilmektedir (Öztürk 2003: 42). Buradan hareketle, Weber'e göre modern devletin karşılaştığı en büyük sorunlardan biri, otoriteyi paylaşmada siyasetçiler ve bürokratlar arasında denge sağlamaktır. Bu denge sorunu, iktidar mücadelesi olarak ortaya çıkmaktadır (Akbulut 2005: 149). Weber'in görüşünü destekler şekilde, demokratik yönetimin gerekleriyle bürokratik yönetimin egemenlik eğilimi arasında bir çatışma bulunduğu ifade edilmekte, bu iki kurumun yapılarından kaynaklanan bazı farklılıklar içerdiği söylenmektedir (Tataroğlu 1997: 565).

Siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan geçiş halindeki toplumların en belirgin özelliklerinden birisi olarak, kamu hizmetleri üzerinde tercihler yapma, öncelikler saptama ve diğer temel kararları alma yetkisine sahip kurumlarla, alınan bu kararları uygulama durumunda olan bürokratik mekanizmalar arasında yeterli bir dengenin kurulamamış olması gösterilmektedir. Bu tür toplumlardaki siyasal organların güçsüzlüğü, siyasal faaliyetlerin, büyük ölçüde, bürokratlar tarafından üstlenilmesi ile sonuçlanmaktadır (Riggs 1971: 64). Gelişmekte olan ülkelerde bürokrasi alanındaki gelişme ve değişmelerin, siyasal yapıdaki gelişme ve değişmelerden daha çabuk gerçekleştiği ve

buna karşın bürokratik kurumların nispeten güçsüz olduğu bir ortamda, siyasal kurumların daha kolay gelişebildiği de öne sürülmektedir (Riggs 1971: 66-67).

1930'lerden başlayarak ve 2. Dünya Savaşı'ndan sonra da yoğunlaşarak devletin toplumsal yaşama müdahalesinin artması sonucu düzenleme, gözetim ve denetim işlevlerine sahip merkezi bir bürokratik örgüt olarak devlet hızla büyümüş ve bu süreç 1980'lere kadar devam etmiştir (Akbulut 2005: 224-227). Dolayısıyla, bu dönemde bürokrasinin her alanda etkin olduğunu ve demokratikleşme çabalarında da belirleyici bir rol üstlendiğini söylemek mümkündür. Bu görüşü destekler şekilde, bürokrasinin egemen olduğu toplumlarda yasaların parlamentolar tarafından kabul edilmesini sağlamak için temel girişimlerin bürokratlardan gelmekte olduğu görülmektedir. Bu durumun, bürokrasinin fiili gücünü kullanırken buna meşruiyet niteliği kazandırmaktaki becerisini ifade ettiği öne sürülmektedir (Riggs 1971: 87).

Bürokrasi, halkın siyasi temsiline sağlanması şeklinde yapılandırılabilirse, kendisine atfedilen güç demokratik değerlerle uyumlu olabilir. Bunun yanı sıra, halkın bürokratik karar alma sürecine katılımının sağlandığı bir mekanizma kurulabilirse, bürokrasiler de demokratik sistemlerle uyumlu olabilirler. Bürokratik temsilin personel seviyesinde uygulanmasının demokratikleşme yolunda pek çok fayda sağlayacağını söylemek mümkündür (Tataroğlu 1997: 568). Kısacası, temsili bürokrasinin demokratikleşmeyi artırıcı yönde etkisi olduğu ileri sürülmektedir (Öztürk 2003: 43). Dolayısıyla bürokrasinin toplumu temsil edebildiği ölçüde demokratikleşmeye olumlu katkıda bulunacağını söyleyebiliriz. Kamu personeli kompozisyonu, yönetsel organizasyon tipiyle ve halkın yönetim birimlerinin faaliyetlerine katılması suretiyle bürokrasinin temsil fonksiyonu artırılabilir.

Demokrasi ve bürokrasi arasında, eşitlik ve eşit haklar çerçevesinde anlamlı ve olumlu bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. Modern devlet yönetimlerinde bürokratik kuralların ve otoritenin gayrişahsi ilkelere dayanması, yasalar önünde herkesi eşit görme iddiasında olan demokrasi ile uyum göstermektedir. Öte yandan demokrasinin değerleri, bürokrasinin kapalı bir memurlar grubunun oluşturulmasının önlenmesi ve atanmışlardan oluşan memur kadrosunun otoritesinin azaltılması açısından anlamlıdır. Dolayısıyla çoğunluk tarafından oluşturulan bir düzen taraftarı olan demokrasi,

elit bir yönetsel yapı oluşturulması düşüncesi ile karşıtlık gösterir (Aksan ve Çelik 2011: 6-7). Diğer bir ifadeyle, demokrasi ve bürokrasi arasında, doğalarından kaynaklanan bazı temel farklılıkların ve gerilimlerin olduğunu söylemek mümkündür (Bayram ve Çınar 2007: 16).

Türkiye’de Demokratikleşme Süreci

Batılılaşmayı, devletin çöküşüne engel olmak için ortaya atılan bir çözüm önerisi olarak kabul edebiliriz. Modernleşme anlayışını belirten “Batılılaşma” kavramı, Batı’nın kendine özgü kurumlarının ve yaşam biçiminin benimsenmesi anlamında kullanılmıştır. Türkiye’de modernleşmenin, devlet eliyle ya da tepeden inmece olarak isimlendirilen müdahalelerle gerçekleştirilmesi söz konusudur. Cumhuriyet Türkiye’sinde bu görevin bürokrasi kanadı tarafından yürütüldüğü ve bu durumun bürokrasinin gücünün artmasına neden olduğu görülmektedir. Modernleşmeyi Batılılaşma anlamında ele alan “Türk Modernleşmesi” veya medeniyet projesi, sivil toplum üzerinde yükselmemiş, asker ve sivil bürokrasi üzerinde yükselmiştir. Bu doğrultuda bürokrasi, modernleştirici devlet görevlileri rolünü üstlenmiştir. Buradan hareketle, demokratikleşme konusunu da benzer bir çözümlemeyle ele almak mümkündür.

Türkiye tarihine bakıldığında; demokratikleşme sürecinin Osmanlı Devleti’nde Sened-i İttifak’la başlayan, Tanzimat Fermanı’yla hız kazanan ve Cumhuriyetin kurulmasından sonra da devam eden bir süreç olduğu; bu sürecin modernleşme ve Batılılaşma hareketlerine paralel geliştiği görülmektedir (Köktaş 2001: 121). Türk siyasal sisteminde çoğulcu, uzlaşmacı, gelenekçi ve liberal değerlerle merkezîyetçi, bürokratik ve elitçi değerler arasında bir çatışmanın mevcut olduğu ve bu çatışmaya dayalı dinamizmin siyasal gelişmenin hâkim çizgisini oluşturduğu kabul edilmektedir. Çoğulcu, gelenekçi ve liberal söylem II. Meşrutiyet, Birinci Meclis, Demokrat Parti yönetimi sırasında öne geçmiştir. Cumhuriyet döneminde “muasır medeniyet” içinde yer alabilmek için monarşinin yerine cumhuriyetin, din yerine milliyetin, şer’i kanunlar yerine seküler/laik kanunların yerleştirilmeye çalışılmasına karşın demokrasinin ihmal edilmesi neticesinde demokratikleşme çabalarının sınırlı kaldığını söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra cumhuriyetçi, laik, milliyetçi, devrimci, devletçi ve halkçı bir ulus-devletin kurulması için gösterilen çabalar demokratik bir cumhuriyetin kurulmasını zorlaştırmış, dahası böyle bir hedef ortaya konmamıştır (Dursun 1999: 22-23).

Bürokratik yönetim geleneği: Osmanlıdan Cumhuriyete devreden miras

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan en büyük miraslardan biri, bürokrasi egemenliğindeki köylü toplumu yapısıdır. Tanzimat'la birlikte Osmanlı devlet idaresi merkezîyetçi ve otoriter bir yapı arz etmeye başlamıştı. Bu büyük bürokratik imparatorlukta devletin gerçekleştirdiği düzenlemeler siyasal-bürokratik elitin tercihlerine dayanmaktaydı. Tanzimat'la birlikte Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan önemli miraslardan biri de, sivil-askeri bürokraside ortaya çıkan ve zamanla kurumsallaşan siyasal iktidarı ele geçirme eğilimi ve bundan kaynaklanan elitler politikasının egemenliğidir. Cumhuriyetle beraber gerçekleştirilen devrimlerin de bürokrasiden geldiği görülmektedir. Cumhuriyet dönemi bürokrasisi, kendiliğinden oluşan bir bürokrasi değil, Osmanlı'dan miras kalan bir bürokrasi görünümündedir. Bu durum, bürokratik anlamda devamlılığın ve aynı zamanda devlet elitlerinin devam edegelen egemenliğinin sürekliliğini ortaya koyması açısından önemlidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokrasinin tutum ve davranışları geniş ölçüde siyasal normların etkisi altında kalmış ve bu durum bürokratik verimlilikten çok bürokratik ve siyasal etkinliğin ön plana alınmasına sebep olmuştur (Heper 1973b: 33). Dolayısıyla, bu dönemde bürokrasi siyasal kararları uygulayan değil, siyasal kararları alan ve aynı zamanda uygulayan kurumunda olmuştur. Tanzimat döneminde yenileşme hareketlerini başlatan ve "Devlet nasıl kurtulur?" sorusuna cevap arayan sivil-asker bürokratlardır. Bu dönemde, özellikle sivil bürokrasi siyasetin yapıcısı rolünü üstlenmiştir. Bu durumun nedenini siyasetin yapılış biçiminde aramakta fayda vardır. Siyaset parlamento yoluyla değil, kural koyma yoluyla yapıldığı için bürokrasi siyaset yapımında söz sahibidir (Heper 1974: 58-59).

Tanzimat döneminde sivil bürokrasi ön plana çıkmış ve bürokratik elit yeni siyasi normların savunucusu ve yayıcısı olmuştur. Ancak Batılı kurumlara ve normlara geleneksel toplum karşı koymuş, yeni kurumların toplumda yerleşmesi için devamlı mücadele verilmek zorunda kalmıştır. Sanayileşen Batıda bürokrasi "statü elit" görünümünü terk eder ve gelişen girişimci grupların siyasal egemenliği altına girerken, bu mücadele, bürokratik eliti siyasal çatışmanın tam ortasına itmiş ve Osmanlı bürokratik elitinin statü elite dönüşmesine yol açmıştır (Heper 1973b: 37).

Tanzimat döneminde sivil bürokratlar, devletin bürokratik kurumlarla tem-

sil edilmesini istemektedirler. Bu dönemin önde gelen devlet adamları padişahın sistem içinde üstün konumunun korunmasını desteklerken, politika üretiminde inisiyatifin bürokratik elitlerde olması gerektiğini düşünmektedirler. Nitekim sivil bürokrasi Tanzimat döneminde siyasal etkinliği büyük ölçüde ele geçirmiştir. Bürokrasi için önemli olan alınmış kararları en verimli biçimde uygulamak değil, en iyi politikayı yapmaktır (Heper 1990: 148-149).

Tanzimat dönemi bürokratlarının temel özelliği devlet yönetiminde yalnızca kendilerini liyakatli gören, Batı tipi eğitim görmüş kapalı bir grup olmalarıdır. Kendilerini padişahın değil, devletin hizmetlisi olarak görmektedirler. Geçmişten süregelen bir gelenekle, kendileri tarafından oluşturulan siyasetin kamu yararına olacağı ve genel iradeyi en iyi temsil edeceği düşüncesi hâkimdir. Üzerinde durdukları en önemli nokta sivil bürokrasinin siyasal bağımsızlığının sürdürülmesidir (Heper 1974: 69-70).

Sivil bürokratların oluşturduğu yapı, II. Abdülhamit döneminde tamamen tersine dönmüştür. Devletin kendi şahsında temsil edilmesi gerektiğini düşünen II. Abdülhamit, Bab-ı Âli'yi bir anlamda iş takipçisi daire pozisyonuna getirmiştir. Yine aynı şekilde Tanzimat'ın oluşturmak istediği liyakate dayalı memuriyetin yerine, kişisel sadakate dayalı bir bürokrasi oluşturulmaya çalışılmıştır (Hanioğlu 1989: 57-58). Tanzimat dönemi bürokratlarının etkili yönetim kademelerinden uzaklaştırılmasına rağmen, kazanılan bürokratik yönetim geleneği devam etmiş ve bürokratlar II. Abdülhamit'e karşı muhalefetin odak noktasını oluşturmuşlardır (Heper 1974: 59).

Tek-parti döneminde bürokrasinin demokrasiyle imtihanı

Osmanlı bürokrasisini devralan Cumhuriyet Türkiye'si, öncelikli olarak bu bürokratik yapılanmadan kurtulmanın yollarını aramıştır. Fakat patrimonyal izlerin silinmesi yeterli olmamış, ikili bir yapı ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Atatürk döneminde patrimonyal bürokrasi anlayışından rasyonel bürokrasiye geçiş yönünde önemli adımlar atılmıştır. Bunun için ilk olarak rejimle uyumlu yeni bir bürokratik kadronun tesisi sağlanarak bürokrasi, hukuki ve nakdi olarak güvence altına alınmıştır. Sivil bürokrasi adeta parti bürokrasisi ile özdeşleşmiştir (Şavklı ve Aydın 2013: 75-78).

Tanzimat dönemine kadar uzanan bürokratik yönetim anlayışı, Cumhuriyetin ilanından Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950 yılına kadar uzanan

dönemde altın yıllarını yaşamıştır (Heper 1974: 89). Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı İmparatorluğu'ndan güçlü bir devlet ve zayıf bir sivil toplum mirası devralmıştır. Bundan dolayı, Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de bürokratik elit, toplumu bir arada tutmak için devleti zorunlu bir varlık olarak görmüştür (Heper 1985: 50). Geçiş dönemindeki toplumlarda siyasal organların güçsüzlüğü, siyasal faaliyetlerin büyük ölçüde bürokratlar tarafından üstlenilmesi ile sonuçlanmaktadır. Ancak bu faaliyetlerin bürokrasi alanına kayması, genellikle siyasal istikrar, yönetsel etkinlik ve demokratik değerler açısından olumsuz sonuçlar doğurmaktadır (Riggs 1971: 64).

Tek-parti döneminde de devletle bütünleşen bürokrasi, Kemalist ilkeleri toplumda yerleştirme fonksiyonunu üstlenmiştir (Heper 1977: 72). Demokrasiye geçiş döneminde siyasal organların güçsüzlüğüne karşılık, bürokratik yapının sürekli gelişim içinde olması, devletin üstlendiği hizmetlerdeki artış sonucu kamu sektörünün sayı ve hacim olarak genişlemesi, buna karşın parlamenter kurumların fonksiyonlarını etkin olarak yerine getirememeleri bürokrasinin siyasal sistem üzerindeki etkisini ve belirleyici gücünü ortaya koymaktadır (Riggs 1971: 65).

Kemalizm'in temel ilkeleri, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin 10 Mayıs 1931 tarihli Büyük Kongresi'nde kabul edilmiş, 1935 Programı'nda önemsiz bazı değişiklikler geçirdikten ve 1937 tarihinde de Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun 2. maddesine aktarıldıktan sonra değişmeksizin varlığını korumuştur (Köker 2005: 133). Kemalizm olarak tanımlanan CHP'nin altı ilkeli ideolojisindeki her ilkenin siyasal bir anlamı ve yönü olmakla birlikte; siyasal sistemle doğrudan ilgili ilkeler halkçılık, milliyetçilik ve cumhuriyetçiliktir (Öz 1992: 142).

Siyasi alanda Kemalizm'in hedefinin ne olduğu yeterince açık olarak ortaya konulmuş olmamakla birlikte; bu konuda Kemalizm'in esas olarak liberal demokrasiyi hedeflediği, ancak bu hedefe ulaşmak bakımından zorunlu olan reformların gerçekleştirilmesi için gereken bir geçici otoriter sistemin kurulmuş olduğunu kabul eden görüşler olduğu gibi (Köker 2005: 212-213), bunun aksini savunan görüşler de bulunmaktadır (Parla 1993). Dolayısıyla, günün koşullarına uygun olarak Kemalizm'in en azından demokrasiyi temel almadığını söylemek mümkündür.

1930'lerden sonra ekonomide uygulanan ve “devletçilik” ilkesi ile ifade edilen politikalar, bürokrasinin ekonomik yaşama da doğrudan ve etkili biçimde müdahalesine olanak sağlamıştır (Şaylan 1983: 300). Bürokratlar artan güç ve prestijleri itibarıyla, politika uygulayıcı olmaktan çok, politika yapıcı olma isteğinde olmuşlardır (Heper 1985: 72). Cumhuriyet devrimlerinin ancak cumhuriyet ilkelerine bağlı bürokratik kadrolarla gerçekleştirilebileceğine inanıldığı için, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni siyasal ve kültürel amaçları hayata geçirmek amacıyla, Cumhuriyetin temel ilkelerini benimsemiş yeni bir bürokratik yapıya ihtiyaç duyulmuştur ve bu bürokratik yapıyı oluşturmak için yoğun bir çaba sergilenmiştir (Göküş 2000: 24).

Cumhuriyet dönemi bürokrasisinin iki temel misyonu bulunduğu kabul edilmektedir. Buna göre, reformları geliştirerek devam ettirme ve ekonomik kalkınmada bürokrasinin öncüllüğünü sağlama görevi bürokrasiye verilmiştir (Eryılmaz 2010: 137). Bunun yanında devrimleri halka kabullendirme misyonu da bürokrasiye verilmiştir (Göküş 2000: 24). Cumhuriyet dönemi bürokratu, kendilerinin varlık nedenini devlete bağlamıştır. Devlet onların nihai sadakatlerini ve hizmetlerini sundukları kurum olmuştur. Bu nedenle devletin yaşatılması ve güçlendirilmesi, bürokrasinin en önemli amacı olmuştur. Devlet konusunda Osmanlı'dan kalan bu mirasın önemli bir sonucu ise reform girişimlerinin elitist ve merkez eksenli olmasıdır (Göküş 2000: 25). Kuşkusuz bu durumun demokratikleşme açısından olumlu bir görüntü oluşturduğunu söylemek mümkün değildir.

Cumhuriyet'in ilanından, çok-partili hayata geçişe kadar olan dönemde siyasal elite bürokratik elit kaynaşmıştır. CHP yönetimi altında ülkenin siyasal elitleri ile özdeşleşmiş olan bürokrasi, devrimlerin topluma aşılmasında da en etkin rolü oynamıştır (Göküş 2000: 25). Cumhuriyet döneminde bürokratik elitin milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik ilkelerinde yeni bir “seküler-emredici-kapsamlı” norm sistemi bulduğu ve bu ilkeleri kendi “ideal” kamu yararı kavramına temel taşları yaptığı kabul edilmektedir (Heper 1973b: 37).

Çok-partili hayata geçiş sürecinde, bürokratik yönetim geleneği yeni siyasal kadrolarla çatışmıştır (Heper 1973a: 115). Bürokratik elit, gerek halkı gerekse de yeni siyasal kadroları demokrasi için uygun bulmadığı gibi, siyasi makamları dolduran “çevre”nin temsil edilmesine de hoşgörüsüyle bakmamıştır (Heper 1985: 77). Her ne kadar 1924 Anayasası çoğulcu rejime kapalı

olmadığı ve demokratikleşmenin önünde bir engel oluşturmadığı için 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 1930 yılında ise Serbest Cumhuriyet Fırkası kurularak demokrasi denemeleri yapılsa da (Ertan 2012: 4-5); devletin ve yeni kurulan cumhuriyetin siyasi, ekonomik ve toplumsal dengeleri henüz tam oturmadığı için demokratikleşme ve çok-partili hayata geçişte söz konusu iki teşebbüs başarılı olamamıştır (Taşkıran 1994: 264-265). Bu dönemde bürokrasinin Türkiye’de demokratikleşmenin sağlanmasından ziyade Kemalist devrimin korunması peşinde olduğu görülmektedir (Heper 1985: 87). Nitekim yeni siyasal kadroya rağmen, bürokratik elit siyasal etkinliğini sürdürmeye çalışmıştır.

1940’larda yaşanan gelişmeler sonucunda bürokratik elitin Kemalist devrimin önderliğini üstlendiği görülmektedir. 1950’de CHP seçimi kaybedince, bürokrasi demokrasi ile birlikte devrimlerin de korunması misyonunun kendisine düştüğüne inanmıştır (Heper 1974: 120). Bu düşüncenin günümüze kadar etkisini sürdüren bürokratik vesayetinin temellerini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Nitekim tek-parti dönemi demokrasi anlayışının halk egemenliğine dayanan, çoğulcu anlayışa sahip ve demokratik sistemin temel kurum ve kurallarını içeren bir yapıdan ziyade devlet otoritesinin sağlanması ve cumhuriyetin ilkelerinin benimsetilmesine odaklandığı görülmektedir.

“Demokratik devlet, resmi ideolojisi olmayan ve vatandaşlarına resmi ideoloji baskısı uygulamayan devlettir” tezinden hareketle; kuruluşundan 1950’li yıllara kadar Türkiye Cumhuriyeti’nde açık ve kapalı uygulamalar içinde resmi ideolojinin var olduğu ve buna dayanarak, söz konusu dönemin ve uygulamaların demokratik olmadığı ileri sürülmektedir (Eriş 1997: 665).

Bürokratik yönetim geleneğinde kırılma noktası: çok-partili hayata geçiş

Türkiye’nin tek-parti rejiminden çok-partili sisteme geçişinde siyasi, sosyal ve ekonomik iç gelişmelerin yanı sıra; Birleşmiş Milletler Anayasası’nın imzalanması, II. Dünya Savaşı’nın demokrasi cephesinin kazanması sonucu dünyaya hâkim duruma geçen demokratik ideolojilere Türkiye’nin kendi siyasi rejimini uydurma zarureti gibi dış etkenlerin de belirleyici olduğunu söyleyebiliriz (Karpaz 1996: 125). Diğer bir ifadeyle, iç dinamiklerde yaşanan önemli değişikliklerle birlikte, esas olarak dış faktörlerin etkisiyle çok-partili siyasal hayata geçilmiştir (Köktaş 2001: 126-127). Yönetim kadrolarında keyfi uygulamalara gidilmesi ve işe alımların suiistimale açık

olması, bürokratik uygulamaların halkın yönetime yabancılaşmasına sebep olması, bürokratik elitlerle zengin toprak sahipleri arasındaki işbirliğinin azalması gibi faktörlerin çok-partili hayata geçişte etkili olduğu öne sürülmektedir (Akıncı ve Usta 2015: 47). Buradan yola çıkarak, bürokrasinin bu süreçte etkin bir aktör olarak öne çıktığını söylemek mümkün görünmemektedir.

Türkiye'nin 1946 ile 1950 yılları arasındaki demokratikleşme süreci, demokrasiye geçişin reform şeklini tayin etmektedir. Geçiş süreci dönemin otoriter rejiminde siyasal iktidarı elinde tutanlar tarafından başlatılmış ve dikkatlice denetlenmiştir (Özbudun 2003: 23). 1946 ile 1950 arasında Türkiye'de demokrasiye geçiş sürecinde Demokrat Parti (DP) muhalefetinin Hükümeti müzakereli bir anlaşmaya zorlayacak gücünün bulunmadığı görülmüş; Hükümet ordu ve bütün devlet örgütünün desteğiyle demokrasiye geçişin her evresini kontrol edebilmiştir (Özbudun 2003: 24).

II. Dünya Savaşı sonrasında tek-parti idaresini sona erdiren ve ülkeyi liberal ve parlamenter demokrasi modeline oturtan hızlı ve ani değişikliğin gelmesi, 1950'de iktidarın değişmesine yol açmıştır (Lewis 1998: 303). Ancak tek-partiye göre tasarlanmış siyasal sistem ve alışkanlıkların çoğulcu yapının düzgün işlemesine engel olduğu görülmüştür. Bu dönemde bürokratlara dayalı merkez ile demokrat kenar arasındaki çekişmenin iyice su yüzüne çıktığı ifade edilmektedir. Tek-parti zihniyet ve alışkanlıkları ile yetişen elitist ve bürokratik sınıf yeni döneme uyum sağlayamamış ve direnç geliştirmiştir (Yılmaz 1997: 533).

Bu tespitin aksine, 1945 sonrası siyasi gelişmelerin 1924 Anayasası'nda o zamana kadar kuramsal düzeyde kalan pek çok konuya gerçeklik kazandırdığı da ileri sürülmektedir. Buna göre anayasal hükümlere dokunulmazken, dernekler kanunu, ceza ve seçim kanunlarında yapılan değişikliklerle birlikte idari uygulamalardaki koşut değişikliklerin 1950'de hükümet olacak etkili bir anayasal muhalefetin oluşmasına ve işlerlik kazanmasına olanak tanıdığı ifade edilmektedir (Lewis 2007: 14). Nitekim 1950'de CHP'nin yenilgisinin ve iktidarı bırakmasının, bu partinin Cumhuriyetin kuruluşundaki başarılarından birisi olduğu görüşü de bu düşüncüyü destekleyen diğer bir husustur (Lewis 2007: 9).

Bürokratlar, büyük toprak sahipleri, tüccar, sanayici ve yerel eşraftan oluşan

ve CHP'de somutlaşan zımnî koalisyon, 1945 yılında II. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte sosyal, ekonomik ve siyasi nedenlerden dolayı bozulmuş, böylece geniş tabanlı toplumsal muhalefetin isteklerini yanıtlayan siyasi parti olarak DP gelişme ortamı bulmuştur (Çavdar 2004: 16-17).

Mustafa Kemal döneminde belli bir istikrara kavuşan toplumsal düzenin ve II. Dünya Savaşı'nda izlenen politika sonucu geçirdiği gelişimin bir ürünü olarak tanımlanan DP (Timur 2003: 23); savaş yıllarında izlenen politikaların halkın bürokrasiden soğumasına neden olması ve savaş sonunda demokratik rejimlerin saygınlık kazanması neticesinde tek-parti sistemine alternatif olabilecek bir yapı arayışlarını, kısacası demokratikleşme sürecini başlatmıştır (Timur 2003: 26-29). Diğer açıdan bakıldığında, savaş sonunda CHP varlıklı sınıfların bir kesimiyle baskı aracı niteliğine dönüşmüş bürokrasinin temsilcisi durumunda kalmıştır (Timur 2003: 30).

Tek-parti döneminin seçim yarası uyarınca yapılan 1946 seçiminin en sakıncalı yanının tasnif işlemlerinin gizli ve çoğunlukla memurlardan oluşan sandık kurulu ve üst komisyonlarca yapılması olduğu kabul edilmektedir (Çavdar 2004: 13-14). DP'lilerin de bu seçimde memurların tutum ve uygulamalarından şikâyetçi oldukları bilinmektedir (Karpaz 1996: 142). Nitekim bu seçimlerin sonucunda, seçim hizmetlerini yürüten idarenin iktidarı kollaması neticesinde CHP 403 milletvekili olarak seçimleri kazanmıştır (Karatepe 2001: 100).

Seçimlerin yargı yönetimi ve denetiminde gerçekleştirilmesi için 1950 seçimlerinden hemen önce yasal düzenlemeye gidilmiştir.¹ Buna göre, Milletvekilleri Seçim Kanunu ile illerde ve ilçelerde Seçim Kurulları oluşturulmuş, ayrıca Ankara'da görev yapmak üzere Yüksek Seçim Kurulu (YSK) kurulmuştur. Bu Kanun ile seçim güvenliği, yönetimi ve denetimi yeni kurallara bağlanmış, seçim sürecinde yargı denetimi esası getiren Kanun, seçim işlerinin seçim kurullarınca yürütüleceği ve seçim kurullarının bütün işlerinin görülmesinde yargıç gözetim ve denetimine tâbi olacağını da hükme bağlamıştır. Dolayısıyla, bürokrasinin seçimler üzerinde var olan etkisi YSK'nın kurulmasıyla birlikte büyük ölçüde azalmış ve demokratikleşme yolunda hiç de azımsanmayacak bir adım atılmıştır.

1950 yılında seçim idaresi sorumluluğunun valilerden ve dolayısıyla bürokrasiden alınıp büyük ölçüde bağımsız olan yargıçlara aktarılması ile serbest

seçimlerin gerçek anlamda mümkün kılındığını söylemek mümkündür. Bu seçimlerde seçmenin %88'i sandık başına gitmiş ve sonuçta 408 DP'li, 69 CHP'li, 1 Millet Partili ve 9 bağımsızdan oluşan meclis kurulmuştur (Lewis 1998: 311). Hiç kuşkusuz bu sonuçta seçimlerin bürokrasiden bağımsız olarak YSK'nın yönetimi ve denetimde yapılmasının büyük payı vardır.

Bürokrasinin siyaset, yönetim ve dolayısıyla kamu yararı felsefesi ile DP'nin kamu yararı görüşü arasında büyük farklılık bulunması sebebiyle, çok-partili hayata geçildiğinde bürokrasinin değişen siyaset ve çevre faktörlerine karşı uyumu ve kendini buna göre değiştirmesi kolay olmamıştır. Ayrıcalıklı konumunu terk etmek istemeyen bürokrasi ile onu kendi siyaset anlayışına yakınlaştırmak isteyen siyasi iktidar arasında bir mücadele yaşanmıştır (Eryılmaz 2010: 145-146).

Çok-partili hayata geçildikten sonra prensip olarak bürokrasinin iktidar karşısında tarafsız, siyasal işlevlerden arındırılmış ve karar ve kuralları uygulamakla görevli nispeten özerk bir aygıt dönüşmüş olması gerekirken o güne kadar kazandığı geleneksel siyasal norm ve alışkanlıklar ve yerleşmiş kuralların da etkisiyle siyasal oluşumlarda rol oynamaya devam ettiği, “milli menfaat” gibi kavramları tanımlamaya çalıştığı, yer yer siyasal grup ve aktör olarak davrandığı, tek-parti dönemindeki “toplumu inşa” misyonunu sürdürmek istediği gözlenmektedir (Dursun 2006: 328).

DP ile iktidara gelen yeni siyasal elitin icraatlarına geleneksel kenar kesimler destek vermiş, buna karşın bürokrasi ve aydın kesimin tepkisi gecikmemiştir. Yeni elitin ve “kenar” kesimlerin topluma yön vermede söz sahibi olmaları aydınlar, bürokrasi ve CHP tarafından kabul edilememiştir. Bu durum karşısında DP iktidarı, bürokrasinin siyasal alandaki etkisini ve işlevlerini sınırlandırmak ve bu alanda seçilmiş kişileri aktif hale getirmek için çeşitli düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır (Dursun 2001: 22).

DP dönemine kadar temel kararların alınmasında etkili ve tek söz sahibi olan “devlet”le bütünleşmiş “bürokratik iktidar”, 1950 sonrasında gücünü ve etkisini kademeli olarak kaybetmiş, siyasal hayatta toplumun istekleri daha ağırlık kazanmaya başlamıştır. Statükoyu zorlayıcı bir etki olarak toplumsal baskı bürokrasi aleyhine genişlemeye başlamış; bu durum bürokratik iktidarın tepki ve karşı koyması ile karşılanmıştır (Eroğul 1970). Bu noktada DP seçimleri kazanmak ve sonuçta bürokrasinin siyasal sistem içindeki ye-

rini değiştirmeye yönelik yaptığı girişimlerin başarısızlığa uğramaması için en azından bürokrasinin tarafsızlığının sağlanmasını gerektiğini düşünmüştür (Ahmad 1995: 155). DP iktidarı, gerek muhalefet döneminde gerekse iktidarı döneminde bürokrasi konusundaki söylemlerinin büyük kısmına uyarak bürokrasiye yönelik politikalarında bir ölçüde başarılı olmuştur. Fakat 1950'lilerin sonunda sivil bürokrasi, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi yalnızca siyasal kararları uygulayan bir kurum durumuna indirgenememiştir. Bu dönemde ilgili olarak başta 6422² ve 6435³ sayılı kanunlar olmak üzere bir takım düzenlemelerle profesyonel, liyakate dayalı normlara göre çalışan bürokrasinin gelişimi de engellenmiştir (Göküş 2003: 60).

Bürokrasinin tarafsızlığının sağlanmasının demokratikleşme için önemli bir adım olduğu, bu noktada gerek siyasilerin gerekse bürokratların hesap verebilir olmasının demokratikleşme sürecine olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir (Behn 2001: 5-6). Siyasi aktörlerin yanında bürokratik aktörlerin de politika yapım sürecinde rol aldıkları göz önünde bulundurulduğunda, kamuoyuna hesap vermeyen bürokratlar tarafından politika yapılmasının olumsuzluklarına dikkat çekilmekte ve hesap verebilirlik ilkesinin demokratikleşme sürecinde ortaya çıkan aksaklıkları gidermede önemli rol oynadığı kabul edilmektedir (Gormley ve Balla 2012: 12).

Kamu örgütlerinde yetki ve otoriteyi elinde tutanların kendilerinden beklendiği şekilde davranıp davranmadıklarının belirlenebilmesi için bir tür “hesap verebilirlik” yönteminin bulunması gerekmektedir. Bu noktada hesap verebilirlik anlayışının kamu örgütlerinde hayata geçirilmesi, bürokrasi ile demokrasinin uzlaştırılmasına katkıda bulunacaktır. Diğer bir ifadeyle, hesap verebilir bir kamu yönetimi sisteminin geliştirilmesi bürokrasi-demokrasi çatışmasını da azaltabilecek potansiyellere sahiptir (Balcı 2005: 331). Hesap verebilirlik ilkesinin temel özelliklerinin kişinin dışındaki başka bir kişi ya da otoriteye açıklamada bulunması, sosyal etkileşim ve karşılıklık içermesi, hesap sorabilme hakkının kabul edilmesi olduğu düşünüldüğünde (Eryılmaz ve Biricikoğlu 2011: 22); genel olarak hesap verebilirlik ilkesi ile bürokrasinin tarafsızlığının sağlandığını ve böylelikle bürokrasi-demokrasi arasındaki gerilimin azaldığını söylemek mümkündür.

DP döneminde bürokrasinin gücünü azaltmak için “Bakanlık emrine alma”, “Res'en emekliye sevk etme”, “Hükümet işlerine karşı Danıştay yolunu kapama” gibi önlemler hayata geçirilmiş ve böylelikle bürokrasi ikti-

bara bağımlı hale getirmiştir. Bu doğrultuda TBMM'de bürokrat kökenli milletvekili sayısında da bu dönemde hızlı bir düşüş olmuştur (Şaylan 1983: 305). Bu dönemde bürokrasi ülke yönetimindeki ağırlığını iyice kaybetmiştir. Bürokratlar parlamentodaki hâkim konumlarını ve siyasal seçkinlerle olan güçlü bağlarını kaybettikleri gibi, genel olarak, nüfuzlarını, statülerini, itibarlarını, güvenliklerini ve gelirlerini de büyük ölçüde kaybetmişlerdir (Özbudun 1995: 17).

DP açısından bürokrasinin siyasal hayatta “yönetici zümre” olarak oynadığı rol ve iktisadi hayatı düzenlemede yüklendiği görev eleştiri konusu olmuştur (Timur 2003: 135). Bu dönemde bürokrasinin siyasal rolü ve gücünün azaltılması, “iktidar emrine memur” anlayışı yerine “kanun emrinde ve milletin hizmetinde memur” anlayışını yerleştirmek için (Tutum 1972: 84); bakanlık emrine alma, resen emekliye sevk etme, hükümetin işlerine karşı yargı yolunu kapatma şeklinde gerçekleştirilen bazı yasal düzenlemeler yapılmış ve böylelikle CHP ile bütünleşmiş üst düzey bürokratların otonomisi kırılmak istenmiştir (Şaylan 1983: 305).

Tek-parti dönemi boyunca siyasal rolü ve gücü doğrultusunda “sosyal değişim ajanı” görevini üstlenen bürokrasi, çok-partili hayata geçişle birlikte hem yasama organı tarafından denetlenen hem de yürütme organının bir kolu gibi çalışan kurumsal yapı olarak görülmek istenmiştir. Bu nedenle DP iktidarı döneminde bürokrasinin rolünün azaldığını söylemek mümkündür (Özbudun 1995). Bürokrasinin siyasal gücünü azaltmaya yönelik çabalar bir ölçüde başarılı olmuştur. Ancak bununla birlikte, DP iktidarında bürokrasi yalnızca siyasal kararları uygulayan bir konuma indirgenememiş, “bürokratik yönetim geleneği” 1950'lerin sonunda da siyasal hayatta rolünü ve gücünü korumuştur (Heper 1974: 140-141).

1950-1960 dönemi demokratikleşme açısından ele geçirilmiş büyük bir fırsat olmakla birlikte, bu fırsatın yeterince iyi değerlendirilemediği de ileri sürülmektedir. 1908'den bu yana ilk kez demokratik teamüllere uygun olarak bir iktidarın işbaşına gelmesine karşın, bu iktidarın muhalefet yıllarında seçim meydanlarında vaat ettiği özgür ve düzenli seçimler, siyasi çoğulculuk, çoğunluk yönetimi, sivil-siyasi-iktisadi özgürlükler gibi demokratik kuraları ve kurumları yaşama geçiremediği görülmektedir. 22 Mayıs 1950 - 09 Mart 1951 tarihleri arasında görev yapan ilk DP hükümeti (19. Hükümet) döneminde, programda yer alan antidemokratik yasalar ayıklanmamış, ak-

sine kısa sürede bu yasalara sığınarak eski uygulamalara devam edildiği görülmüştür (Çavdar 2004: 80).

Son olarak, DP iktidarını sonlandıran ve demokratikleşme sürecinin kesintiye uğramasına neden olan “27 Mayıs Darbesi”ni, bürokrasinin kısmen de olsa etkisini yitirdiği siyasal rolü ve gücünü sürdürme gayreti çerçevesinde değerlendirebiliriz. Bu hususta DP iktidarınca uygulanan politikalardan rahatsız olan bürokrasi, yeni siyasal elitin öne çıkmasına ve giderek siyasal işlevleri elinden almasına tepki göstermekte gecikmemiştir (Dursun 2001: 22-23). Başta ekonomik gelişmeler sivil ve askeri bürokrasi içinde tedirginlik doğurmuş, ordu içinde ortaya çıkan yığılmalar ve maaşların düşüklüğü huzursuzluğu giderek artırmış (Koçak 2001: 152); iktidarın izlediği politikalardan rahatsızlık duyan bürokrasi darbenin şartlarının oluştuğu fikrini kabul etmiştir. Basit bir gerekçe gibi görünse de, Silahlı Kuvvetler personelinin yaşantı ve hayat standardı ile ilgili sorunların tedirginlik doğurduğu ifade edilmektedir (Aydemir 2000: 266-270).

Dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel'in 3 Mayıs 1960'da Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes'e yazdığı mektup, ordunun, dolayısıyla bürokrasinin DP uygulamalarından kaynaklanan tedirginliğini ve rahatsızlığını yansıtmaya bakımından önemlidir (Tunçkanat 1996: 259-261). Nitekim bürokrasi ve elit kesiminden oluşan “Devletçi İttifak”ın siyasal rolünü sürdürmek ve statükoyu korumak amacıyla yönetime el koyması anlayışı, 27 Mayıs 1960 Darbesi ile Türk siyasal hayatına girmiştir.

DP iktidarı döneminin bürokrasinin rolünün azaltılması bağlamında değerlendirilebileceğini ifade eden Özbudun (1995: 18), 1960 Darbesi'nin asker ve sivil bürokrasinin Türk toplumundaki iktidar, statü ve itibarlarının gerilemesine karşı ortaya çıkan tepkisi olarak görülebileceğinden söz etmektedir. Benzer bir görüş ileri süren Göle de (1998: 80), 1960 Darbesi'ni yapanların ekonomik ve sosyal alanlarda yürütülen liberal politikalara tepki duyan, devletçi ve laik geleneğe sahip bürokrat ve aydınlara dayandığını belirtmektedir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, DP iktidarında siyasal rolü ve gücü kısmen de olsa azalan bürokrasi, eski gücüne ve etkinliğine kavuşmak için 27 Mayıs 1960 Darbesi'nin ortaya çıkmasında önemli rol oynamış ve bunun sonucunda Türk siyasal sistemi içinde var olan “bürokratik vesayet” rejimini sürdürmeye devam etmiştir.

Sonuç

Bir ülkede demokrasinin varlığının temel göstergelerinden biri de, kamusal sorunlar hakkındaki temel belirleyici kararları seçilmiş görevlilerin alması ve göreve geliş yöntemleri bakımından halkı temsil etmeyen atanmış kamu görevlilerinin seçilmiş iktidarların denetimi altında olmasıdır. Buradan hareketle, bazı demokrasi teorisyenlerinin “seçilmişlerin atanmışlara üstünlüğü”nü demokrasinin ilkeleri arasında saydığı ifade edilmekte; ancak Türkiye’de durumun pek de böyle olmadığına vurgu yapılmaktadır (Erdoğan 1997: 56).

1950 seçimlerinde cumhuriyetin ilanından itibaren ülkeyi tek başına yöneten CHP iktidarı sona ermiş ve DP’nin 10 yıllık iktidar dönemi başlamıştır. 14 Mayıs 1950’de yapılan seçim, öncesinde çıkarılan 5545 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanununa göre tek dereceli, eşit, gizli oy ve açık tasnif usulüne göre adli denetim altında yapılan ilk seçim özelliği taşımıştır. 1950, 1954 ve 1957 seçimlerinde “tek dereceli liste usulü çoğunluk sistemi” uygulanmıştır. Bu sisteme göre her seçim bölgesinde kullanılan oyların çoğunluğunu alan parti o seçim bölgesinin tüm milletvekilliklerini de kazanmıştır. Seçmenlerin % 89,3’ünün sandık başına gittiği 1950 seçimi sonucunda DP % 53,35 oy ile 408 milletvekili, CHP % 38,38 ile sadece 29 milletvekili kazanmıştır (Duman ve İpekşen 2013: 120). DP 1954 seçiminde gücünü korumaya devam etmiş, oyların % 57,50’sini alarak 502 milletvekili, CHP % 35,29’luk oranla 31 milletvekili, Cumhuriyetçi Millet Partisi 5 milletvekili çıkarmıştır. Üç bağımsızla birlikte toplam 537 milletvekili seçildiği 1954 seçiminde katılım oranı 0,7 puan düşerek yüzde 88,6 olmuştur. 1957 seçiminde seçime katılım oranı 12 puan düşmüş ve % 76,6’ya gerilemiştir. DP ilk kez % 50’nin altına düşerek % 47 oy almıştır. CHP ise oy oranını % 41’e çıkarmıştır. DP 78 sandalyesini kaybederek 424 milletvekiliyle temsil edilmiş, CHP ise 147 yeni sandalye kazanmış ve milletvekili sayısını 178’e yükseltmiştir (Duman ve İpekşen 2013: 121-122). Dolayısıyla bu tablo, DP iktidarı döneminde bürokrasinin tarafsızlığının sağlanmasında, atanmışların temsilinden kaynaklanan problemlerin çözümünde ve demokratikleşme sürecinde önemli adımlar atılmasına rağmen çok-partili hayata geçişle birlikte seçim sisteminden kaynaklanan temsil sorununun devam ettiğini göstermektedir.

Türkiye’nin demokratikleşememesinin ve halkın tercihine göre bir yönetimin oluşmamasının temelinde “bürokratik yönetim geleneği” tarihsel mi-

rasının payı olduğu görüşünü öne sürmek mümkündür (Bilgin 1997: 26). Devletçi elitlerin her dönem rakip güç olarak karşısına çıkan grupları bir diğeriyle mücadele içinde göstererek ve bu şekilde pozisyonlarını da güçlendirerek devlet mekanizmasını ellerinde tuttukları, devlet içerisinde toplumun değişik katmanlarının temsilini engelledikleri ve bu şekilde demokratikleşme açısından olumsuz nitelik taşıdıkları kabul edilmektedir (Durgun 1997: 46).

Türkiye’de cumhuriyete geçişle birlikte modernleşme-Batılılaşma anlamında oluşan yeni değerlerin ve kurumların yerleşebilmesi adına çağdaşlaşmaya dönük bir kadroya duyulan ihtiyaç, Türkiye’nin kurumlarını yaratacak ve yaşatacak olan kadro, bürokratik bir orta sınıf ile giderilmiştir. Bu sınıfın, yeni devletin temel felsefesini yaşayacak ve yaşatacak bir fonksiyona sahip kılındığını ve “devrim misyonerliği” görevini üstlendiğini söylemek mümkündür. Çünkü yeni Cumhuriyet’in medeniyet projesi sadece devletin yapısını değiştirmekle kalmamış, insanların yaşam biçimlerine ve gündelik alışkanlıklarına kadar her alana müdahil olma ve nüfuz etme isteğini ortaya koymuştur. Bu yeni toplumsal yapı oluşturulurken en önemli görev, Osmanlı döneminden miras alınan bir bürokratik yönetim geleneği olan bürokrasiye düşmüştür ve bu dönemde bürokrasi kilit bir rol üstlenmiştir.

Dolayısıyla bürokrasiye, “modernleştirici misyoner kurum” veya “hizmet gören modernleştiriciler” denilebilmektedir. Osmanlıdan miras olarak alınan bürokratik yönetim geleneği çerçevesinde, devrim misyonerliği görevini üstlenen bürokrasi daha çok siyasal bir görev üstlenmiştir. Bürokrasinin bu niteliğinde, çok-partili hayata geçişle beraber bir kırılma olmuş ancak izlerini günümüze dek getirmiştir.

Modernleşmekte olan bir ülkenin öncü kadroya olan gereksinimi, bürokrasinin daha çok siyasal rol üstlenmesi ve modernleştirici misyonerler niteliğini kazanması sonucunu doğurmuştur. Bu anlamda Türk kamu bürokrasisi, “toplum kurma” siyasal amacını ilke edinmiş, modernleştiriciler rolüyle siyasal elitlere karşı mesafeli ve kuşkucu tavırlar geliştirmiştir. Bunun bir diğer yansıması da bürokrasinin kendini partiler ve tabakalar üstü gören ideolojik haklılaştırımı olmuştur.

Bürokrasi, “toplum kurma” siyasal amacı veya modernleştirici aracı rolü nedeniyle topluma kuşkulu bir gözle bakmış, bu durum merkez-çevre çatış-

masını doğurmuştur. Merkez, potansiyel bir muhalefet alanı olarak gördüğü çevre'yi sürekli sıkı bir denetim altında tutmaya çalışmıştır. Toplum kurma idealiyle hareket eden ve bunun Batılılaşmadan geçtiğine inanan bürokrasi, Batı kültürünü halka kabul ettirme uğraşı içinde olmuştur. Bu durum bürokrasinin halktan kopuk bir yapı içine girmesine ve çevrenin merkeze karşı bir husumetinin oluşmasına neden olmuştur. Bu anlamda halkın kendisine tepeden bakan bürokrasiyi daima yabancı olarak görmesi söz konusudur.

Bürokrasi, modernleşmeyi sağlamak için halka kamu hizmeti götürmek yerine halkı siyasal ideolojiye bağlamaya çalışmıştır ve liyakat yerine siyasal bağlılık ilkesi öncelik taşımıştır. Tek-Parti döneminde bürokrasi, açıkça siyasetle uğraşır durumdadır. Bürokrasinin siyasal kararlara katılma arzusu, bazı kırılmalara uğramakla beraber günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Bürokrasideki bu yapılanma, bürokrasi açısından işlevsel farklılıkları ortaya çıkarmış, kamu görevi yerine getirmekle görevli bürokrasi, bundan ziyade modernleştirici araç rolüne bürünerek halka Cumhuriyet ideolojisini benimsetme görevini üstlenmiştir. Bürokrasi bakımından devrim ilkelerinin korunması, bürokrasinin verimli bir kurum olarak çalışmasından çok daha önemlidir.

Görüldüğü üzere bürokrasinin demokratikleşme sürecine katkısı ile demokratikleşme arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Demokrasinin gerekleri sağlanabildiği ve demokratikleşme mümkün kılınabildiği ölçüde, bürokrasi de bu süreçte olumlu bir rol oynamaktadır. Başka bir deyişle, bürokrasinin antidemokratik bir yapıya büründüğü ve otoriter uygulamaları hayata geçirdiği bir ortamda, genel olarak demokrasinin varlığından söz edilemeyeceği ortadadır.

Bürokrasi kavramı özü itibariyle demokrasi açısından çok da uygun olmayan bir nitelik taşısa da, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından bürokrasinin, dolayısıyla bürokratikleşmenin demokrasinin hayata geçirilmesi ve demokratikleşmenin sağlanması için olumlu sonuçlar doğurabileceği de gözden kaçırılmamalıdır. Bununla birlikte, demokrasinin gerekleri ile bürokrasinin gereklerinin farklı olduğu ve bürokrasinin demokrasi açısından temel bazı olumsuzluklar taşıdığı da kabul edilmektedir.

Sonuç olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve çok-partili hayata geçiş dönemi göz önüne alındığında; "demokrasi" ile "bürokratik vesayetçilik"

arasında sürüp giden çatışmaların süreklilik arz ettiği, 1945'e kadar bürokratik vesayetçiliğin baskın olduğu ve günün şartlarına da uygun olarak demokrasinin ikinci planda yer aldığı, ancak daha çok dış faktörlerin belirleyici olduğu II. Dünya Savaşı sonrasında çok-partili hayata geçişle birlikte, 1960 Darbesine dek bürokratik vesayetinin yerini yavaş yavaş demokrasiye bıraktığı görülmektedir. Kuşkusuz bu dönemle birlikte bürokratik vesayetçiliğin Türk siyasi hayatında etkisini ve önemini yitirdiğini söylemek iddialı olmanın ötesinde, doğruluğu da tartışılır bir tespittir. Bu durum, Shils'in (1960) çalışmasında kavramlaştırdığı "vesayet demokrasisi"nin hâkim olduğu bir yönetim sistemini ortaya çıkarmıştır. Türkiye'de demokrasinin gelişim süreci incelendiğinde bürokrasinin birçok aktüel soruna sahip olduğu görülmektedir. Bürokrasinin demokratik değerlere göre daha öncelediği "üstün çıkar"ları ve kamuoyuna karşı doğrudan sorumluluk taşımaması, siyasi iktidara yönelik müdahaleleri ortaya çıkarmaktadır. 1990 sonrası dönemde siyasetin bürokrasiyi kontrol altına alması, bürokratlarla ilgili yasal düzenlemeler, yönetimde açıklık ve hesap verebilirlik, kamu yönetimi reformları gibi kurumsal ve yasal düzenlemeler bürokrasinin siyaset karşısında zayıflamasına yol açmıştır. Ancak tüm bu gelişmelere rağmen günümüzde de bürokratik vesayetinin etkisini sürdürdüğünü söylemek mümkündür.

Açıklamalar

- 1 16.02.1950 tarih ve 5545 sayılı Milletvekilleri Seçim Kanunu.
- 2 25.06.1954 tarih ve 6422 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun.
- 3 08.07.1954 tarih ve 6435 sayılı Bağlı Buldukları Teşkilat Emrine Alınmak Suretiyle Vazifeden Uzaklaştırılacaklar Hakkında Kanun.

Kaynaklar

- Ahmad, Feroz (1995). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. Çev. Yavuz Alagon. İstanbul: Sarmal Yay.
- Akbulut, Örsan Ö. (2005). *Siyaset ve Yönetim İlişkisi: Kuramsal ve Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: TODAİE Yay.
- Akıncı, Abdulvahap ve Sefa Usta (2015). "Türkiye'de Çok-Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi". *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 17(29): 41-52.
- Aksan, Gamze ve Özlem Çelik (2011). "Gerilim ve Uzlaşma: Demokrasi Ekseninde

- Bürokrasi ve Siyaset İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 25: 1-10.
- Aydemir, Şevket Süreyya (2000). *İhtilalın Mantiği ve 27 Mayıs İhtilali*. 7. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Balcı, Asım (2005). "Bürokrasi-Demokrasi İlişkisi ve Hesap Verebilirlik Yaklaşımı". *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi* 23(1): 313-338.
- Bayram, Kemal A. ve Kerim Çınar (2007). "İktidar ve Siyasetin Gölgesinde Bürokrasi ve Demokrasi İlişkisi: İdealler, Zorunluluklar, Gerilimler". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9(1): 11-24.
- Behn, Robert D. (2001). *Rethinking Democratic Accountability*. Washington: Brook- ing Institution Press.
- Bilgin, Vedat (1997). "Türkiye'de Anti Demokratik Geleneğin Gücü Nereden Geliyor?". *Yeni Türkiye* 3(17): 26-28.
- Çavdar, Tevfık (2004). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950-1995)*. Ankara: İmge Ki- tabevi.
- Dahl, Robert A. (2001). *Demokrasi Üstüne*. Çev. Betül Kadioğlu. Ankara: Phoenix Yay.
- Demir, Fatih (2011). "Bürokrasi-Demokrasi İlişkisi ve Bürokratların Seçilmişlerce Kontrolü Sorunu". *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* 18(2): 63-84.
- Dreyfus, Françoise (2014). *Bürokrasinin İcadı: Fransa, Büyük Britanya ve ABD'de Dev- lete Hizmet Etmek*. 2. Baskı. Çev. Işık Ergüden. İstanbul: İletişim Yay.
- Duman, Doğan ve Serçin Sun İpekşen (2013). "Türkiye'de Genel Seçim Kampanyaları". *Turkish Studies* 8(7): 117-135.
- Durgun, Şenol (1997). "Tamamlanmamış Bir Proje: Modernleşme ya da Demokratikleşmenin Önündeki Engeller". *Yeni Türkiye* 3(17): 41-48.
- Dursun, Davut (2001). *27 Mayıs Darbesi*. İstanbul: Şehir Yay.
- Dursun, Davut (1999). *Demokratikleşemeyen Türkiye*. İstanbul: İşaret Yay.
- Dursun, Davut (2006). *Siyaset Bilimi*. 3. Baskı. İstanbul: Beta Yay.
- Erdoğan, Mustafa (1997). "Türkiye'de Siyasal Sistem ve Demokrasi". *Yeni Türkiye* 3(17): 49-64.
- Eriş, Metin (1997). "Demokrasi ve Türkiye'deki Varlığı Üzerine Bir Deneme". *Yeni Türkiye* 3(17): 657-669.
- Eroğul, Cem (1970). *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*. Ankara: Ankara Üniver- sitesi SBF Yay.
- Ertan, Temuçin F. (2012). "Atatürk'ün Demokrasi Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme". *Genelkurmay Personel Daire Başkanlığı Askeri Tarih ve Strate- jik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları*. Ankara: 1-9.
- Eryılmaz, Bilal ve Hale Biricikoğlu (2011). "Kamu Yönetiminde Hesap Verebilirlik ve Etik". *İş Ahlakı Dergisi* 4(7): 19-45.
- Eryılmaz, Bilal (2010). *Bürokrasi ve Siyaset: Bürokratik Devletten Etkin Yönetime*. 4. Baskı. İstanbul: Alfa Yay.
- Eryiğit, Burak Hamza ve Fuat Yörükoğlu (2012). "Modernleşme Süreçlerinde De-

- mokrazi ve Bürokrasi İnkilemi ve Kavramlarının Anlamsal Boyutları Üzerine Bir İnceleme". *Akademik Bakış Dergisi* 32: 1-18.
- Gormley, William T. ve Steven J. Bella (2012). *Bureaucracy and Democracy: Accountability and Performance*. 3rd Edition. Washington: Sage Publications.
- Göküş, Mehmet (2003). "Demokrat Parti Döneminde Türk Kamu Bürokrasinin Genel Görünümü". *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 5: 40-62.
- Göküş, Mehmet (2000). "Tek-Parti Döneminde Türk Kamu Bürokrasisinin Gelişimi". *Amme İdaresi Dergisi* 33(2): 23-33.
- Göle, Nilüfer (1998). *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*. 2. Basım, İstanbul: İletişim Yay.
- Hanoğlu, M. Şükrü (1989). "Tanzimat Bürokrasisine Dönüş Arzuları ve Jön Türkler". *Türkiye Günlüğü* Sayı: 8.
- Heper, Metin (1974). *Bürokratik Yönetim Geleneği*. Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yay.
- Heper, Metin (1973a). *Modernleşme ve Bürokrasi: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş*. Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yay.
- Heper, Metin (1973b). "Osmanlı-Türk Devletinde Bürokrasinin Siyasal Rolü: Kamu Yönetimi Kuramı Açısından Bazı Gözlemler". *Amme İdaresi Dergisi* 6(2): 29-40.
- Heper, Metin (1990). "Osmanlı Devlet Geleneği". *Türkiye Günlüğü*. Sayı: 13.
- Heper, Metin (1985). *The State Tradition In Turkey*. Walkington: Eothen Press.
- Heper, Metin (1977). *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- Karatepe, Şükrü (2001). *Tek Parti Dönemi*. 3. Baskı, İstanbul: İz Yay.
- Karpat, Kemal H. (1996). *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*. İstanbul: Afa Yay.
- Koçak, Levent (2001). "Türk Demokrasisinde Ordu-Siyaset İlişkileri ve Askeri Müdahaleler". *Demokrasi Sorunu ve Türk Demokrasisi*. Ed. D. Dursun. İstanbul: Şehir Yay. 134-152.
- Köker, Levent (2005). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. 9. Baskı. İstanbul: İletişim Yay.
- Köktaş, Arif (2001). "Türkiye'de Demokrasinin Gelişmesine Kısa Bir Bakış". *Demokrasi Sorunu ve Türk Demokrasisi*. Ed. D. Dursun. İstanbul: Şehir Yay. 121-133.
- Lewis, Bernard (2007). *Demokrasinin Türkiye Serüveni*. Çev. Hamdi Aydoğan ve Esra Ermert. 3. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Lewis, Bernard (1998). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı. 7. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Lijphart, Arend (1986). *Çağdaş Demokrasiler*. Çev. Ergun Özbudun ve Ersin Onulduran. Ankara: Yetkin Yay.
- Mises, Ludwig Von (2000). *Bürokrasi*. Çev. Feridun Ergin. 2. Baskı. Ankara: Liberte Yay.

- Oktay, Cemil (1997). *Siyasal Sistem ve Bürokrasi: Yükselen İstemler Karşısında Türk Siyasal Sistemi ve Kamu Bürokrasisi*. İstanbul: Der Yay.
- Öz, Esat (1992). *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)*. Ankara: Gündoğan Yay.
- Özbudun, Ergun (2003). *Çağdaş Türk Politikası: Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller*. İstanbul: Doğan Kitap Yay.
- Özbudun, Ergun (1995). "Türkiye'de Devlet Seçkinleri ve Demokratik Siyasal Kültür". *Türkiye'de Demokratik Siyasal Kültür*. Ed. E. Özbudun, E. Kalaycıoğlu, L. Köker. Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yay. 16-30.
- Öztürk, Namık Kemal (2003). *Bürokrasinin Gücü ve Siyaset*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Parla, Taha (1993). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yay.
- Peters, B. Guy (2010). "Bureaucracy and Democracy". *Public Organization Review* 10(3): 209-222.
- Riggs, Fred W. (1971). "Bürokratlar ve Siyasal Gelişme: Çelişmeli Bir Görüş". Çev. Selçuk Yalçındağ. *Amme İdaresi Dergisi* 4(2): 64-95.
- Sartori, Giovanni (1993). *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*. Çev. Tunçer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan. Ankara: Yetkin Yay.
- Şavkılı, Cengiz ve Tülay Aydın (2013). "Atatürk Döneminde Bürokrasinin Yeniden Yapılandırılması". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 29(87): 67-90.
- Şaylan, Gencay (1983). "Cumhuriyet Bürokrasisi". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 2. İstanbul: İletişim Yay.
- Schmidt, Manfred G. (2002). *Demokrasi Kuramlarına Giriş*. Çev. M. Emin Köktaş. 2. Baskı. Ankara: Vadi Yay.
- Shils, Edward (1960). "Political Development in the New States", *Comparative Studies in Society and History* 2(3): 265-292.
- Taşkıran, Cemalettin (1994). "Atatürk Döneminde Demokrasi Denemeleri (1925-1930)". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 14: 255-265.
- Tataroğlu, Muhittin (1997). "Bürokrasi ve Demokrasi İlişkisinde Temsili Bürokrasi Kavramı". *Yeni Türkiye* 3(17): 563-570.
- Timur, Taner (2003). *Türkiye'de Çok-Partili Hayata Geçiş*. 3. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.
- Tunçkanat, Haydar (1996). *27 Mayıs 1960 Devrimi*. İstanbul: Çağdaş Yay.
- Tutum, Cahit (1972). *Türkiye'de Memur Güvenliği*. Ankara: TODAİE Yay.
- Weber, Max (2005). *Bürokrasi ve Otorite*. Çev. H. Bahadır Akın. Ankara: Adres Yay.
- Weber, Max (2004). *Sosyoloji Yazıları*. Çev. Taha Parla. 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yay.
- Yılmaz, Aytekin (1997). "Demokratik Gelişme ve Türkiye'de Demokrasi". *Yeni Türkiye* 3(17): 519-539.

The Role of Bureaucracy in Turkey's Democratization Process: One-Party Period and Transition to Multi-Party System *

Harun Kırılmaz**

Abstract

This study aims to scrutinize the role, function and the attitude of the bureaucracy in the process of democratization. In this context, this historical study examining the process of democratization in Turkey from the proclamation of the republic to the transition to a multiparty system briefly discusses the relationship between bureaucracy and democracy from a theoretical perspective. Afterwards, the formation of a bureaucratic management tradition, which has an important place in Turkish political life, has been mentioned in this historical research, which has a significant place in Turkish political life, has been addressed. The role of the bureaucracy in the process of democratization during the one-party period and the change that has occurred in this process with the transition to a multi-party system were subsequently examined. In conclusion, in the Turkish context it is observed that there is a dilemma between bureaucracy and democracy, the bureaucracy had negatively affected the process of democratization, it was more effective in one-party period, and the power of bureaucracy was relatively weakened with the transition to a multi-party system. Yet, the tradition of bureaucratic tutelage has lasted its effects to this day and this situation harm the process of democratization.

Keywords

Bureaucracy, democratization, Turkey, one-party period, multi-party system.

* Date of Arrival: 02 August 2017 – Date of Acceptance: 15 August 2017

You can refer to this article as follows:

Kırılmaz, Harun (2020). "Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Bürokrasinin Rolü: Tek-Parti Dönemi ve Çok-Partili Sisteme Geçiş". *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 1-28.

** Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Business School, Health Administration Department – Sakarya/ Turkey

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6055-6826

hkirilmaz@sakarya.edu.tr

Роль бюрократии в демократизации Турции: период однопартийности и переход к многопартийной системе*

Харун Кырылмаз**

Аннотация

Цель данного исследования - изучить роль, функцию бюрократии в демократизации и ее отношение к этому процессу. В связи с этим в этом историческом исследовании, посвященном изучению процесса демократизации в Турции от провозглашения республики до перехода к многопартийной системе, с теоретической точки зрения кратко рассматриваются отношения между бюрократией и демократией. Вслед за этим исследовано формирование бюрократической традиции управления, занимающей важное место в политической жизни Турции, а также роль бюрократии в процессе демократизации в однопартийный период и изменения, которые произошли в этом процессе с переходом к многопартийной системе. В заключении показано, что в турецком контексте наблюдается дилемма между бюрократией и демократией, бюрократия негативно повлияла на процесс демократизации, она была более эффективной в однопартийный период, а власть бюрократии была относительно ослаблена с переходом к многопартийности. Тем не менее, традиция бюрократической опеки сохранилась до наших дней, и эта ситуация наносит ущерб процессу демократизации.

Ключевые слова

Бюрократия, демократизация, Турция, однопартийный период, многопартийная система.

* Поступило в редакцию: 02 августа 2017 г. – Принято в номер: 15 августа 2017 г.

Ссылка на статью:

Kırılmaz, Harun (2020). "Türkiye'nin Demokratikleşme Sürecinde Bürokrasinin Rolü: Tek-Parti Dönemi ve Çok-Partili Sisteme Geçiş". *bilig – Журнал Гуманитарных Наук Тюркского Мира* 92: 1-28.

** Доц., д-р, Университет Сакарья, Факультет менеджмента, кафедра управления здравоохранением – Сакарья / Турция

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6055-6826

hkirilmaz@sakarya.edu.tr

Türkiye'nin Yaratıcı Şehirleri*

Ülkühan Bike Esen**

Özlem Atay***

Öz

Yaratıcı şehirler, yaratıcı mesleklerde çalışan yaratıcı sınıfı kendisine çeken, eğitim düzeyi yüksek insanların yoğun olduğu, yüksek teknolojiye sahip, farklılıklara hoşgörülü şehirlerdir. Gelecek ekonomilerin gücü, yaratıcı şehirlerin gelişmesinin altında yatmaktadır. Çünkü yaratıcı şehirlerin temelinde, gelişme ve büyümenin öncüsü olan yaratıcılık vardır. Bu bağlamda, çalışmanın amacını da, Türkiye'nin şehirlerinin yaratıcılık seviyeleri ve gelişmişlik düzeyleri arasındaki ilişkinin irdelenmesi oluşturmaktadır. Çalışmada öncelikle; teknoloji, tolerans ve yetenek girdileri kullanılarak, şehirlerin yaratıcılık düzeyleri hesaplanmış ve daha sonra gelişmişlik seviyeleri ile kıyaslanmıştır. Şehirlerin yaratıcılık sıralamalarının oluşturulmasında Küresel Yaratıcılık Endeksi'nde yer alan endeks oluşturma yöntemi kullanılmıştır. Yaratıcı şehir sıralamasında, Ankara ve Kocaeli ilk sırayı paylaşmış, Eskişehir, İstanbul ve İzmir onları takip etmiştir. Sonuç olarak, yaratıcılık ve gelişmişlik arasındaki güçlü ilişki, Türkiye'nin şehirlerinde de ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler

Yaratıcı ekonomi, yaratıcı şehir, teknoloji, tolerans, yetenek, Yaratıcılık Endeksi, Türkiye.

* Çalışma, Ülkühan Bike Esen'in "Yaratıcı Ekonomi Odağında Yaratıcı Şehirler: Türkiye Örneği" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Geliş Tarihi: 03 Mart 2017 – Kabul Tarihi: 06 Haziran 2017

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Esen, Ülkühan Bike ve Özlem Atay (2020). "Türkiye'nin Yaratıcı Şehirleri". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 92: 29-54.

** Dr. Öğr. Üyesi, Karatekin Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü – Çankırı/ Türkiye

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-0967-2140

ubesen@karatekin.edu.tr

*** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Bölümü – Ankara/Türkiye

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2563-825X

ozkanli@politics.ankara.edu.tr

Giriş

Rekabetin artması, çevrenin hızla değişmesi, bilgi ve teknolojinin hızla yayılması günümüzdeki örgütlerin ve endüstrilerin başarısını, hatta hayatta kalabilmelerini yaratıcı olabilmelerine, yaratıcı ortamlar yaratabilmelerine ve bunları yeniliklere dönüştürebilmelerine bağlı kılmaktadır. Landry ve Bianchini'nin (1998: 12) de ifade ettiği gibi, milletler, şehirler ve işletmeler arasında gelecekte gerçekleşecek olan rekabet, daha az doğal kaynaklara, konuma veya geçmişteki üne dayanıp, daha fazla cezbedici imgeler ve semboller geliştirme kabiliyetine ve bunları etkili bir şekilde yansıtabilmelerine bağlı olacaktır.

Yaratıcılığın öneminin anlaşılmasıyla, psikolojiden, ekonomiye birçok alanda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde ülke, bölge veya şehir bazında yaratıcılık ve yenilikçilik düzeylerini belirlemeye yönelik olanlar da mevcuttur. Toronto Üniversitesi'ne bağlı Rotman Yönetim Okulu'nun Küresel Yaratıcılık Endeksi (The Global Creativity Index) ve Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nın (UNCTAD) Yaratıcı Ekonomi Raporu (Creative Economy Report) bunlardan sadece ikisidir.

UNCTAD'ın 2010 yılındaki yaratıcı ekonomi raporunda, 2002-2008 yılları arasındaki yaratıcı ürün ihracatında, Türkiye'nin, ilk yirmi ülke arasından onaltıncı sırada yer aldığı görülmektedir. Gelişmekte olan ülkeler arasında ise dördüncü sırada yer almaktadır (İlk üç: Çin, Hong Kong ve Hindistan). Yine aynı yıllar arasındaki yaratıcı ürün ve hizmet ihracatında Türkiye 6,593 milyon dolarlık bir ticaret performansı sergilemiştir. Yaratıcı ürün ihracatında böylesine iyi bir konumda olan Türkiye, Kanada Rotman Yönetim Okulu'nun ülkelerin yaratıcılığını ölçtüğü Küresel Yaratıcılık Endeksi Raporu'nda ise (*Global Creativity Index* 2015), 139 ülke arasında 88. sırada yer almıştır. Çünkü yaratıcılık endeksinde sadece yaratıcı endüstriler ve onların çıktıları değil, yüksek teknoloji endüstriler, beşeri sermaye, eğitim düzeyi gibi değişkenler de hesaba katılmıştır. Yaratıcılığın sadece mühendislik, üretim, pazarlama, finans, sağlık sektörü, tarım ve hatta hukuk alanlarında yeni ürünlerin, makinelerin, yapıların, metotların ve süreçlerin ortaya çıkmasında değil, yeniliklerin gerçekleştirilmesinde de hayati bir öneme sahip olduğunu (Cropley & Cropley 2010: 75) düşünürsek, yaratıcılık endeksinde alt sıralarda yer almak, ülkemiz açısından oldukça kötü bir sonuçtur ve gelişim sürecinin önündeki büyük bir engeldir. Çünkü yaratıcılık endek-

sinin değişkenleri aynı zamanda ekonomik gelişmişlik göstergesi de olan değişkenlerdir. Türkiye'nin yaratıcılığı ülke olarak uluslararası çalışmalarda yer almasına rağmen, şehirlerimizin yaratıcılığına ilişkin herhangi bir çalışma yoktur. Oysaki yaratıcı şehirleri, gelişmiş şehirler olmalarının yanı sıra, yeni ekonomide veya yüksek teknolojide ve biyo-teknolojide çalışan yaratıcı sınıfı cezbeden ve yerleşmelerini sağlayan şehirler olarak tanımlayan Pratt (2008: 109), her insanın yaşadığı şehrin, yaratıcı şehir olmasını isteyeceğini, en yaratıcı şehirde yaşayanların, hatta politikacıların bile, kendilerini daha iyi hissedeceklerini ifade etmiştir. Bu nedenle bu çalışmanın amacı, Türkiye'deki yaratıcı şehirlerin belirlenmesi ve yaratıcılık ile gelişmişlik düzeyleri arasındaki ilişkinin irdelenmesidir. Öncelikle yaratıcılık endeksi detaylı olarak anlatılmış, sonra da şehirlerin yaratıcılık düzeyleri hesaplanmış ve gelişmişlik düzeyleri ile karşılaştırılmıştır.

Yaratıcılık Endeksi

Yaratıcılık endeksi, ülkelerin, bölgelerin veya şehirlerin yaratıcılıklarının sıralandığı bir endekstir. Endekste en üst sırada yer alan ülke, bölge veya şehir, yaratıcı insanları çekme potansiyeli en yüksek olan yerdir. Bu potansiyel o yerin sahip olduğu, teknoloji, yetenek ve tolerans düzeylerine bağlıdır. Florida (2005), metropolitan alanların etnik ve sosyal çeşitlilikteki insanlara tolerans düzeyi ile yüksek teknoloji endüstrilerde çalışanlar dâhil olmak üzere, yetenekli insanları cezbetme başarısı arasında bir ilişkinin var olduğunu ileri sürmektedir. Florida'ya göre şehirler ve yaratıcılık, ekonomik büyümenin üç T'si olan basit bir formüle odaklanmaktadır: Yetenek (talent), teknoloji (technology) ve tolerans (tolerance).

Teknoloji: Ekonomik büyümenin temelidir.

Yetenek: Büyüme, beşeri sermayenin bir sonucudur ve şehirlerin rolü beşeri sermayeyi bir araya getirmek ve çoğaltmaktır. Beşeri sermayenin fazla olduğu şehirler, az olanlardan daha hızlı büyümektedir.

Tolerans: Şehirlerin hareketlenmesini, teknoloji ve yeteneğin cezbedilmesini sağlar.

Teknoloji Endeksi

Teknoloji; kültürel, politik, ekonomik çevreler ile iç içedir. Yeni teknolojilerin geliştirilmesi, yaratıcılık gerektirmektedir; yaratıcı endüstrilerin her-

hangi bir kolu da belirli teknolojilere ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla, teknoloji, yaratıcı faaliyetlerden ayrı ve farklı tutulamamaktadır (Kačerauskas 2015: 866).

Teknoloji endeksinin alt endeksleri: *Yüksek teknoloji endeksi, Ar-Ge endeksi ve inovasyon endeksidir.*

Yüksek teknoloji endeksi: Ekonomik büyüme üzerinde belirgin bir etkiye sahip olan yüksek teknoloji endüstriler (Simonen, Svento & Juutinen 2015), yaratıcılık endeksinde yer almaktadır ve yüksek teknoloji endüstrilerdeki çalışan sayısıyla hesaplanmaktadır.

Ülkelerin yüksek teknoloji ihracatı gelirleri, hem yaratıcılık düzeylerinin hem de gelişmişlik derecelerinin göstergesidir. Yüksek teknoloji ihracatında, Çin 558.6 milyar \$'lık geliriyle en yakın rakibi olan Almanya'yı (199.7 milyar \$) bile neredeyse üç katlamış durumdadır. Türkiye (2.3 milyar \$) ise, Romanya (3.4 milyar \$), Kazakistan (3.3 milyar \$) ve Güney Afrika'nın (3.4 milyar \$) gerisinde yer almaktadır (World Bank, High-Technology Exports 2014).

Ar-Ge harcamaları: Ülkeler, yeniliği ve ekonomik büyümeyi desteklemek amacıyla Ar-Ge politikaları geliştirmektedirler. Bilbao-Osorio ve Rodriguez-Pose de (2004) Ar-Ge yatırımlarının yenilikle pozitif olarak ilişkili olduğu, yeniliğin de ekonomik büyümeyi sağladığını belirtmişlerdir. OECD ülkeleri (Gülmez ve Yardımcıoğlu 2012, Özcan ve Arı 2014) ve Türkiye (Bozkurt 2015) üzerine yapılan Ar-Ge harcamaları ve büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalarda da iki değişken arasında pozitif ilişki bulunmuştur. Khan da (2015), yaptığı literatür taraması çalışmasının sonucunda, birçok ülkede Ar-Ge ve ekonomik büyüme üzerine yapılan çalışmaların Ar-Ge'nin üretim veya büyüme üzerinde önemli bir rolü olduğunda hem fikir olduklarını ifade etmiştir. Ülkelerin yaptıkları Ar-Ge harcamalarının (%GSMH) ilk sıralarında İsrail (%4,21), Kore (%4,15), Japonya (%3,47), Finlandiya (%3,31), İsveç (%3,30) gibi gelişmiş ülkelerin yer almasının sebebi de budur (World Bank, *Research and Development Expenditure* 2013).

Patent başvuru sayısı: Patent sayıları, ekonomik yenilik ve yaratıcılık gücünü ifade etmede kullanılan önemli göstergelerden birisidir (Bulut 2005, Ağır'dan 2010: 53). Patent başvuru sayısı da, var olan yaratıcılığın yeniliğe dönüştürülme çabalarının göstergesidir. Kâşiflerine çabalarının sonuçları

üzerinde mülkiyet hakkına sahip olma imkanı veren patentler, yeni teknolojilerin transferinde, geliştirilmesinde ve ticarileştirilmesinde de önemli bir rol oynar (Langinier & Moschini 2002).

Türedi (2016), 1996-2011 yılları arasında 23 OECD ülkesinde, Ar-Ge harcamaları ve patent başvurularının ekonomik büyüme ile ilişkisini araştırdığı çalışmasının sonucunda, teknolojik yenilikler ve artan üretimle sonuçlanan Ar-Ge harcamalarının büyümeye, büyümenin de daha fazla Ar-Ge harcamasına yol açtığını; patent başvurularının da ekonomik büyümeye katkıda bulunduğunu ileri sürmüştür. Aynı şekilde Crosby de (2000), patent faaliyetlerinin hem üretimin hem de ekonomik büyümenin gerçekleşmesine öncülük ettiğini belirtmiştir. Fikri mülkiyet haklarının daha iyi korunduğu ülkelerin daha yüksek ekonomik büyüme oranlarına sahip olduğu da farklı çalışmaların sonuçlarında yer almıştır (Gould & Gruben 1996, Thompson & Rushing 1999).

Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO 2015) verilerine göre, Çin (928.177), Amerika (578.802), Japonya (325.989) ve Kore (210.292) en yenilikçi dört ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye ise, 5.097 patent başvurusu ile 22. sırada yer almaktadır. Patent başvuru sıralamasında dünya üçüncüsü ve dördüncüsü olan Japonya ve Kore, Ar-Ge harcamalarında sırasıyla dünya üçüncüsü ve ikincisi konumundadır.

Blanco, Prieger ve Gu (2013), Ar-Ge yatırımları ile ekonomik büyümenin ilişkili olduğunu ancak Ar-Ge'nin etkisinin sahip olunan beşeri sermaye düzeyine ve gelişimine bağlı olduğunu ifade etmişlerdir. Göçer de (2013) Ar-Ge harcamalarındaki %1'lik artışın yüksek teknolojili ürün ihracatında %6,5'lük, ekonomik büyümede ise %0,43'lük bir artışa sebep olduğunu belirtmiştir. Bayarçelik ve Taşel (2012) makalelerinde, Türkiye'de inovasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Ar-Ge harcamaları, Ar-Ge departmanlarındaki araştırmacı sayıları ve patent sayıları ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve önemli bir ilişki bulmuşlardır. Yapılan çalışmalara genel olarak bakıldığında, endekslerdeki her bir girdinin birbiriyle ve ekonomik gelişme ile olan yakın ilişkisi görülmektedir.

Yetenek Endeksi

Yetenek, bir bölgedeki bir yere bahşedilemez veya stoklanamaz, yeteneği cezbetmek için belirli bölgesel şartlar gereklidir. Bir başka deyişle, yetenek,

bir bölgede kolay bir şekilde ortaya çıkmaz, yeteneğin veya beşeri sermayenin üretilebilmesini, cezbedilebilmesini ve elde tutulabilmesini sağlayacak bir çevrenin veya yaşam alanının yaratılmasında belirli bölgesel faktörler rol oynar (Florida 2005: 109). Yetenek endeksi, beşeri sermaye ve yaratıcı sınıf endekslerinden oluşmaktadır.

Beşeri sermaye: İşgücünün sahip olduğu bilgi, beceri ve yeteneklerdir ve bireyin sahip olduğu niteliklerin temel kaynağı olduğu için genellikle eğitim göstergesi üzerinden ele alınmaktadır. Dört yıllık üniversite mezuniyeti ve üstünde bir eğitim düzeyine sahip işgücü oranı ile ölçülmektedir.

Bilgi temelli endüstrilerdeki firmalar için yeteneğin ulaşılabilirliği yerleşim kararlarında önemli bir faktör halini almaya başlamıştır. Bu firmalar yerleşim kararlarını verirken, arazi maliyetleri, işçi maliyetleri, vergi oranları veya hükümet teşvikleri gibi geleneksel faktörleri daha az dikkate alırlarken, yeteneği cezbetme ve elde tutma faktörlerine daha fazla odaklanmaktadır (Florida 2005: 103). Yüksek seviyede beşeri sermayenin olduğu bölgelere ve şehirlere yerleşen firmalar daha rekabetçi hale gelmektedir ve daha yetenekli işgücünü de bölgeye çekmektedir (Donegan et al. 2008: 182). Bu da daha yüksek eğitim seviyesine sahip kişilerin yaşadığı şehirlerin ve bölgelerin olmayanlara oranla daha hızlı büyümesiyle sonuçlanmaktadır (Barro 1992: 213, Donegan et al. 2008: 182).

Mincer (1981), beşeri sermaye faaliyetlerinin sadece insanların sahip olduğu bilgileri değil yenilik ve teknolojik değişimin kaynağı olan yeni bilgi üretimi de kapsadığını belirtmiştir. Bu sebeple de beşeri sermayenin dünya çapında ekonomik büyümeyi sağladığını ifade etmiştir. 1995 yılındaki çalışmasında da, ekonomik büyüme ve beşeri sermayedeki büyüme arasındaki karşılıklı ilişkinin sürdürülebilir ekonomik büyümedeki en önemli noktalardan biri olduğunu ifade etmiştir. Koç'un (2013) 27 AB ülkesini; Bal vd.'nin (2014) Türkiye ve BRICS ülkelerini; Serel ve Masatçı'nın (2005), Altıntaş ve Çetintaş'ın (2010), Şimşek ve Kadılar'ın (2010) Türkiye'yi ele alarak yaptıkları çalışmalarda da beşeri sermaye ve büyüme arasındaki pozitif yönlü ilişki ortaya çıkmıştır.

Glaeser de (2011: 10), ekonominin geleceğinin, marjinal olarak daha verimli ürünler üretme yeteneğinden ziyade milletin sahip olduğu yeteneklere bağlı olduğunu vurgulamıştır. Toplam nüfus içindeki yüksek eğitim almış

nüfus oranı en yüksek olan ülke %55'lik bir oranla Kanada'dır, onu Rusya (%54) ve Japonya (%50) izlemektedir. Türkiye (%18) ise Şili'nin (%21) ardından 38. sırada yer almaktadır (OECD Statistics 2015).

Yaratıcı sınıf: Mesleklere dayalı bir değişkendir. Bölgedeki iş gücünün yaratıcı mesleklerdeki payı ile ölçülmektedir. Yaratıcı meslekler, yönetim, işletme ve finansal faaliyetler, sağlık ve teknik meslekler gibi profesyonel mesleklerin yanı sıra, bilgisayar ve matematikle ilgili meslekleri, mimarlık ve mühendisliği, fiziksel ve sosyal bilimleri, eğitim ve öğretimi, sanat ve tasarım işlerini, eğlence, spor ve medya ile ilgili meslekleri kapsamaktadır (Florida et al. 2010: 286).

Yaratıcı sınıfın içinde yer aldığı yaratıcı endüstrilerin, genel olarak, Türkiye ekonomisine katkısı düşük kalmaktadır. Yaratıcı ekonomideki istihdam oranları 2013 yılında Amerika için %9,75; Birleşik Krallık için %8,76; AB için %5,31'dir. Kanada'nın 2011 yılındaki yaratıcı ekonomi istihdam oranı ise %12,9'dur (Nathan et al. 2016: 5, Nathan, Pratt, Rincon-Aznar 2015: 5). Kanada, Amerika ve Birleşik Krallık'ın çok gerisinde olan Türkiye'nin yaratıcı ekonomideki istihdam oranı (%2,87)(SGK 2016), Avrupa Birliği'nin de yaklaşık olarak yarısı kadardır.

Tolerans Endeksi

Beşeri sermayenin çeşitliliği, yüksek teknoloji endüstrileri cezbetme ve devamlılıklarını koruma becerisindeki temel bileşendir. Tolerans, yeteneği cezbeder ve yetenek de yüksek teknolojiyle ve bölgesel büyümeyle ilişkilidir. Dolayısıyla şehirler, daha iyi bir iş çevresi sağlamayı amaçladıklarında çeşitliliklerini ve toleranslarını arttırmayı hedefleyen stratejilerini birleştirmeye başlamalıdır (Florida 2005: 137-139).

Tolerans endeksinin alt endeksleri: Kendini ifade endeksi, göçmen endeksi ve mozaik endeksidir.

Kendini ifade endeksi: Bu endeks, bir bölgede yaşayan eşcinsel yoğunluğunu göstermektedir. Homoseksüellik, toplumdaki çeşitliliğin sınır noktasıdır ve eşcinselleri hoşgörü ile karşılayan bir toplum bütün insanları hoşgörü ile karşılayabilmektedir (Florida 2005: 94).

Göçmen Endeksi: Bir bölgedeki göçmen nüfusun yoğunluğunu ifade etmektedir ve göçmen nüfusun yoğun olması farklılıklara açıklığın göstergesidir.

Göçmen yoğunluğu yüksek olan yerler, yüksek toleransa sahip olan yerlerdir (Florida, Mellander & Stolarick 2010: 282).

Mozaiik endeksi: Bu değişken yabancı doğan nüfusun oranını göstermektedir. Yabancı doğan nüfusun yüksek olduğu metropolitan alanlar, teknoloji merkezleri sıralamasında üst sıralarda yer almaktadır. Örneğin; Silikon Vadi dünyanın lider yüksek teknoloji merkezidir ve nüfusunun dörtte biri yabancı doğandır, Silikon Vadi'de çalışan bilim insanları ve mühendislerin yaklaşık üçte biri de aslen yabancı bir ülkededir. Amerika'nın yabancı doğan nüfusunun en yüksek olduğu ilk on beş metropolitandan dokuzu, ilk on beş yüksek teknolojili alanının arasında da yer almaktadır. Yabancı doğan ve yüksek teknoloji başarısı arasındaki korelasyon oldukça yüksektir (Florida 2005: 134-136).

McCann (2011), açıklık ve tutuculuğun yaratıcılık üzerine etkisini araştırmıştır. Yaratıcı insanları, esnek, geleneksel olmayan, kurallara uymayan, bağımsız, yeni tecrübelerle açık, riskten kaçmayan ve geniş ilgi alanları olan bireyler olarak; tutucuları ise, değişimden korkan, eşitsizliğe tolerans gösteren, geleneksel, statükodan taraf olan, kurallara uyan, yenilikten ziyade benzerliğe yönelen ve bağlılığı isyana tercih etme eğiliminde olan bireyler olarak tanımlamıştır. Araştırmasının sonucunda, düşük tutuculuğun ve yüksek açıklığın, bölgelerin yaratıcılığını arttırdığını ileri sürmüştür.

Düşük giriş bariyerleri, bilgi yayılımı, kaynak hareketliliği, açıklık ve meritokrasi sinyalleri sayesinde, çeşitliliğe tolerans ve açıklık yerel kaynakları daha üretken ve etkili hale getirmektedir. Bohem, eşcinsel ve göçmen nüfusun yüksek yoğunluğu düşük giriş bariyerlerini yansıtmaktadır. Bu tür bölgeler, geniş çeşitlilikte yeteneği cezbetme avantajına sahip olmaktadır. Bilgi yayılımı, yeni fikir ve bilgi yayılımında artistik ağların rolünü ifade etmektedir. Geniş bohem ve eşcinsel nüfus, bilgi yayılımının etkinliğini artırır ki bu da ekonomik büyümenin başlıca temel taşlarından (Florida et al. 2010: 282-283).

Endeks Oluşturma

Yaratıcılık endeksinin hesaplanmasında, "Küresel Yaratıcılık Endeksi"nde kullanılan yöntem uygulanmıştır (*Global Creativity Index* 2015: 37). Bu yöntem göre, ilk önce her bir değişken için şehirlerin puan sıralaması tek tek oluşturulmuştur. En iyi performans gösteren şehre en yüksek değer verilerek, puanı yüksek olandan düşük olana doğru sıralanmıştır. Türkiye'de 81 şehir olduğu için en yüksek değer 81, en düşük değer 1'dir. Daha sonra her şehir için, sahip olduğu sıralamalar toplanıp, değişken sayısına bölünerek ortalama puan elde

edilmiştir. Endeksler için bakıldığında, bu değer, teknoloji endeksi için üç; yetenek endeksi için iki; tolerans endeksi için birdir. Son aşamada da 3T'nin ortalama puanı gözlem sayısına (81) bölünerek yaratıcılık endeksi oluşturulmuştur. Bütün değişkenler için 2010-2014 yıllarını kapsayan 5 yıllık sürecin ortalaması alınmıştır.

Uygulama bölümü için gerekli olan veriler; Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) ve Türk Patent Enstitüsü (TPE) veri tabanlarından elde edilmiştir.

Eşcinsel nüfusa ait verilerin elde edilememesi ve yabancı doğana ait verilerin sadece 2014 yılına ait olması nedeniyle kendini ifade ve mozaik endekslerinin kullanılamaması araştırmanın kısıtlarını oluşturmaktadır.

Teknoloji Endeksinin Oluşturulması

Teknoloji endeksinin ilk parametresi olan yüksek teknoloji endeksinin hesaplanabilmesi için OECD Revizyon 3'e göre endüstrilerin teknoloji yoğunluklarına göre sınıflandırılması Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Endüstrilerin Teknoloji Yoğunluklarına Göre Sınıflandırılması

Yüksek Teknolojili Endüstriler	Orta-Düşük Teknolojili Endüstriler
Hava ve uzay araçları	Gemilerin ve teknelerin tamiri ve inşaatı
İlaçlar	Kauçuk ve plastik ürünler
Büro, muhasebe ve bilgi işlem makineleri	Kok kömürü, rafine edilmiş petrol ürünleri ve nükleer yakıt
Radyo, TV ve haberleşme cihazları	Diğer metalik olmayan mineral ürünler
Tıbbi, hassas ve optik aletler	Temel metaller ve işlenmiş metal ürünleri
Orta-Yüksek Teknolojili Endüstriler	Düşük Teknolojili Endüstriler
Elektrikli makine ve cihazlar	İmalat, geri dönüşüm
Motorlu taşıt, römork ve yarı römorklar	Ahşap, kâğıt hamuru, kâğıt, kâğıt ürünleri, basım ve yayım
İlaç hariç kimyasallar	Gıda ürünleri, içecek ve tütün
Demiryolu ekipmanları ve ulaşım araçları	Tekstil, tekstil ürünleri, deri ve ayakkabı
Makine ve ekipman	

Kaynak: OECD (2011). ISIV Review 3:1. Technology Intensity Definition, Directorate for Science, Technology and Industry Economic Analysis and Statistics Division.

Daha doğru bir veri elde edebilmek için, yüksek teknolojili endüstrilerdeki çalışan sayısı şehirdeki toplam çalışan sayısına oranlanmıştır. Bu durumda, yüksek teknoloji endeksinde Yalova (0,173) birinci sırada, Kocaeli (0,141) ikinci sırada ve Manisa (0,132) üçüncü sırada yer almıştır. İzmir (0,058) on birinci, Ankara (0,040) on altıncı, İstanbul ise (0,040) on dokuzuncu sıradadır.

Teknoloji endeksinin ikinci parametresi inovasyon endeksidir. İnovasyon endeksi, şehirdeki kişi başına düşen patent başvuru sayısı ile ölçülmektedir. Kişi başına düşen patent başvuru sayısının en yüksek olduğu üç şehir, İstanbul (1,27), Tekirdağ (1,269) ve Bursa'dır (1,259). 5 yıl süresince hiçbir patent başvurusunda bulunulmayan Ağrı ve Iğdır ise sonunculuğu paylaşmaktadır.

Teknoloji endeksinin son parametresi olan Ar-Ge endeksi, şehirde kişi başına düşen Ar-Ge desteğini ifade etmektedir. 2010-2014 yılları arasında kişi başına düşen Ar-Ge desteğinde 55,876'lık bir oranla Kocaeli ilk sırada yer almaktadır. Ankara 47,419 oranıyla ikinci ve Isparta da 13,365 oranıyla üçüncüdür. İzmir (6,378) sekizinci, İstanbul (5,818) onuncu sırada yer almaktadır. Son sırada ise Şırnak (0) bulunmaktadır.

Yüksek teknoloji, inovasyon ve Ar-Ge alt endeksleri ile hesaplanan teknoloji endeksi değerleri Tablo 2'de görülmektedir. Teknoloji endeksi sıralamasında ilk beşte sırasıyla, Kocaeli (0,984), Ankara (0,914), Eskişehir (0,893), İzmir (0,893) ve İstanbul (0,889) yer almaktadır. Ağrı ve Şırnak (0,049) ise sonunculuğu paylaşmaktadır.

Tablo 2. Şehirlerin Teknoloji Endeksi Değerleri

Şehirler	YTE	İE	AGE	Teknoloji Endeksi	Şehirler	YTE	İE	AGE	Teknoloji Endeksi
Adana	61	52	50	0,671	Konya	72	74	54	0,823
Adıyaman	18	25	11	0,222	Kütahya	65	66	40	0,704
Afyon	45	29	47	0,498	Malatya	42	44	58	0,593
Ağrı	4	2	6	0,049	Manisa	79	77	25	0,745
Amasya	60	36	8	0,428	K.maraş	29	31	51	0,457
Ankara	66	76	80	0,914	Mardin	19	9	5	0,136
Antalya	39	65	60	0,675	Muğla	28	42	43	0,465
Artvin	7	13	35	0,226	Muş	15	5	3	0,095
Aydın	67	49	57	0,712	Nevşehir	49	55	32	0,560
Balıkesir	62	48	24	0,551	Niğde	37	56	61	0,634
Bilecik	57	57	23	0,564	Ordu	23	22	21	0,272
Bingöl	3	18	7	0,115	Rize	17	63	59	0,572
Bitlis	6	10	12	0,115	Sakarya	77	75	34	0,765
Bolu	70	62	70	0,831	Samsun	46	59	55	0,658
Burdur	47	50	62	0,654	Siirt	9	6	17	0,132
Bursa	78	79	39	0,807	Sinop	54	20	26	0,412
Çanakkale	25	46	77	0,609	Sivas	64	53	45	0,667
Çankırı	74	35	67	0,724	Tekirdağ	75	80	44	0,819
Çorum	58	60	14	0,543	Tokat	33	34	56	0,506
Denizli	34	51	73	0,650	Trabzon	30	41	76	0,605
Diyarbakır	32	12	15	0,243	Tunceli	11	19	75	0,432
Edirne	26	47	52	0,514	Şanlıurfa	55	16	28	0,407
Elazığ	36	54	69	0,654	Uşak	38	40	31	0,449
Erzincan	13	14	18	0,185	Van	22	8	29	0,243
Erzurum	20	26	71	0,481	Yozgat	35	21	30	0,354
Eskişehir	76	73	68	0,893	Zonguldak	51	27	36	0,469
Gaziantep	50	67	33	0,617	Aksaray	73	28	38	0,572
Giresun	27	39	9	0,309	Bayburt	1	23	27	0,210
Gümüşhane	12	71	53	0,560	Karaman	43	45	66	0,634
Hakkari	10	17	2	0,119	Kırıkkale	48	37	49	0,551
Hatay	56	24	42	0,502	Batman	24	15	4	0,177
Isparta	41	69	79	0,778	Şırnak	8	3	1	0,049
Mersin	53	32	41	0,519	Bartın	14	11	46	0,292
İstanbul	63	81	72	0,889	Ardahan	2	7	20	0,119
İzmir	71	72	74	0,893	Iğdır	5	1	13	0,078
Kars	21	4	37	0,255	Yalova	81	68	64	0,877
Kastamonu	31	33	22	0,354	Karabük	44	61	78	0,753
Kayseri	68	70	65	0,835	Kilis	16	30	10	0,230
Kırklareli	52	58	16	0,519	Osmaniye	59	43	19	0,498
Kırşehir	40	38	48	0,519	Düzce	69	64	63	0,807
Kocaeli	80	78	81	0,984					

Yetenek Endeksinin Oluşturulması

Yetenek endeksinin iki parametresi vardır. İlki, yaratıcı mesleklere dayanan yaratıcı sınıf; diğeri ise eğitim düzeyine dayanan beşeri sermaye.

Yaratıcı sınıf endeksini hesaplayabilmek için, öncelikle, yaratıcı endüstrilerin tanımlanması gereklidir. Yaratıcı endüstrilerin tanımlanmasında, Tablo 3'te yer alan DCMS'nin dört rakamlı Standart Endüstriyel Sınıflandırması (Standart Industrial Classification- SIC) kullanılmaktadır.

Tablo 3. *DCMS Sınıflandırmasına Göre Yaratıcı Endüstriler*

Yaratıcı Endüstri Grubu	SIC	Tanım
Reklamcılık ve Pazarlama	73.11	Reklamcılık Ajansları
	73.12	Medya Temsilciliği
Mimari	71.11	Mimari Faaliyetler
El Sanatları	32.12	Takı ve Benzer Eşyaların Üretimi
Tasarım: Ürün, Grafik ve Moda tasarımı, Fotoğrafçılık	74.10	Uzmanlaşmış Tasarım Faaliyetleri
	74.20	Fotoğrafçılık Faaliyetleri
Film, video, TV ve Radyo	59.1	Hareketli Resim, Video ve Televizyon Programı Faaliyetleri
	60.10	Radyo Yayıncılığı
	60.20	Televizyon Programcılığı ve Yayıncılığı Faaliyetleri
Bilişim Teknolojisi ve	58.21	Bilgisayar Oyunlarının Yayımları
	58.29	Diğer Yazılım programlarının Yayımları
Bilgisayar Hizmetleri	62.01	Bilgisayar Programlama Faaliyetleri
	62.02	Bilgisayar Danışmanlık Faaliyetleri
	58.11	Kitap Yayımları
	58.12	Rehberlerin ve Posta Adres Listelerinin Yayımlanması
Yayıncılık	58.13	Gazetelerin Yayımları
	58.14	Dergi ve Süreli Yayınların Yayımlanması
	58.19	Diğer Yayıncılık Faaliyetleri
	74.30	Tercüme ve Çeviri Faaliyetleri
Müzeler, Galeriler ve Kütüphaneler	91.01	Kütüphane ve Arşiv Faaliyetleri
	91.02	Müze Faaliyetleri
	59.20	Ses Kaydı ve Müzik Yayıncılığı Faaliyetleri
Müzik, Performans Sanatları ve	90.01	Görsel Sanatlar
	90.02	Görsel Sanatları Destekleme Faaliyetleri
Görsel Sanatlar	90.03	Artistik Yaratıcılık
	90.04	Sanatsal Tesislerin İşletilmesi

Kaynak: DCMS (2015). "Creative Industries Economic Estimates"den türetilmiştir.

Cooke ve De Propriis (2011: 366-367)'in de ifade ettiği gibi, yaratıcı endüstriler sadece yaratıcı mal ve hizmetler üreterek ve satarak değil, yaratıcı mal ve hizmetleriyle diğer sektörleri de besleyip, süreç ve ürün yeniliklerinin ortaya çıkmasını sağlayarak da ekonomi üzerinde etkili olurlar. Dolayısıyla, yaratıcı endüstrilerin büyümesi demek, diğer endüstrilerin de büyümesi ve genel olarak ekonominin gelişmesi demektir.

Yaratıcı çalışanlar, şehirlerin ve bölgelerin varlığını sürdürmesi ve ülkenin ekonomisi için çok önemlidir (Healy 2002: 91). Bir bölgedeki yaratıcı çalışan yoğunluğu da konum katsayısı (Location Quotient - LQ), Lazzeretti et al. (2014: 203)'nin ifadesiyle yoğunlaşma katsayısı ile hesaplanmaktadır ve birçok çalışmada da yaratıcı sektörlerin haritalanmasında kullanılmıştır (Lazzeretti, Boix ve Capone 2008, Bassett, Griffiths ve Smith 2002, Boix et al. 2014, Seçilmiş 2015). LQ, bir bölgedeki yaratıcı endüstrilerdeki istihdamın, o bölgedeki toplam istihdama oranını ifade etmektedir ve aşağıdaki formül ile hesaplanmaktadır.

$$LQ_{ij} = \frac{L_{ij}}{L_j} \bigg/ \frac{L_i}{L}$$

L_{ij} , j bölgesindeki yaratıcı çalışan sayısı; L_j , j bölgesindeki çalışan sayısı toplamı; L_i , yaratıcı endüstrilerde ülke genelindeki çalışan sayısı; L , tüm ülkedeki çalışan sayısı toplamıdır. LQ değerinin 1'den büyük olması, o bölgede yaratıcı endüstrilerdeki çalışan sayısının, ülke ortalamasının üzerinde olduğunu göstergesidir. Paris (1.53), Londra (2.19), Amsterdam (1.56), Berlin (1.53), Stockholm (2.16) gibi başkentler için LQ değeri birden büyüktür (Power ve Nielsen 2010: 5). Aynı şekilde, LQ değeri, Ankara için de 1,653'tür. Yaratıcı çalışan yoğunluğunun ülke ortalamasından yüksek olduğu bir diğer şehir ise İstanbul'dur (1.621).

Yetenek endeksinin ikinci parametresi ise 25-64 yaş lisans ve üzeri eğitim düzeyine sahip nüfusun, şehrin toplam nüfusuna oranlanmasıyla elde edilen beşeri sermaye endeksidir. Beşeri sermaye endeksinde, Ankara (0,139), Eskişehir (0,107) ve İzmir (0,105) ilk üçe yerleşmiştir.

Yaratıcı sınıf ve beşeri sermaye endeksleri ile hesaplanan yetenek endeksi değerleri Tablo 4'te yer almaktadır. Hem yaratıcı sınıf hem de beşeri sermaye endekslerinde birinci sırada olan Ankara 1 tam puan ile ilk sırada yerini alırken, ikinciliği 0,975 puan ile İstanbul ve İzmir paylaşmaktadır. 0,932 puan ile Antalya da üçüncü sıradadır.

Tablo 4. Şehirlerin Yetenek Endeksi Değerleri

Şehirler	YSE	BSE	Yetenek Endeksi	Şehirler	YSE	BSE	Yetenek Endeksi	
Adana		69	57	0,778	Konya	71	46	0,722
Adıyaman		38	19	0,352	Kütahya	12	39	0,315
Afyon		21	22	0,265	Malatya	54	63	0,722
Ağrı		25	1	0,160	Manisa	15	37	0,321
Amasya		46	51	0,599	K.maraş	56	21	0,475
Ankara		81	81	1,000	Mardin	65	6	0,438
Antalya		75	76	0,932	Muğla	59	77	0,840
Artvin		19	48	0,414	Muş	61	2	0,389
Aydın		51	65	0,716	Nevşehir	44	33	0,475
Balıkesir		18	67	0,525	Niğde	6	26	0,198
Bilecik		2	53	0,340	Ordu	37	24	0,377
Bingöl		42	13	0,340	Rize	29	47	0,469
Bitlis		11	9	0,123	Sakarya	30	45	0,463
Bolu		10	66	0,469	Samsun	66	49	0,710
Burdur		53	56	0,673	Siirt	68	8	0,469
Bursa		47	68	0,710	Sinop	32	40	0,444
Çanakkale		31	70	0,623	Sivas	57	43	0,617
Çankırı		23	35	0,358	Tekirdağ	50	58	0,667
Çorum		60	27	0,537	Tokat	43	29	0,444
Denizli		41	60	0,623	Trabzon	77	73	0,926
Diyarbakır		72	14	0,531	Tunceli	64	74	0,852
Edirne		55	69	0,765	Şanlıurfa	40	3	0,265
Elazığ		36	50	0,531	Uşak	14	44	0,358
Erzincan		24	54	0,481	Van	74	5	0,488
Erzurum		73	38	0,685	Yozgat	58	16	0,457
Eskişehir		63	80	0,883	Zonguldak	62	41	0,636
Gaziantep		26	17	0,265	Aksaray	17	20	0,228
Giresun		22	42	0,395	Bayburt	7	28	0,216
Gümüşhane		3	34	0,228	Karaman	1	36	0,228
Hakkari		33	7	0,247	Kırıkkale	48	52	0,617
Hatay		28	23	0,315	Batman	20	10	0,185
Isparta		67	75	0,877	Şırnak	16	4	0,123
Mersin		70	59	0,796	Bartın	4	25	0,179
İstanbul		80	78	0,975	Ardahan	9	15	0,148
İzmir		79	79	0,975	Iğdır	35	11	0,284
Kars		78	12	0,556	Yalova	45	72	0,722
Kastamonu		34	30	0,395	Karabük	13	64	0,475
Kayseri		52	61	0,698	Kilis	49	18	0,414
Kırklareli		39	62	0,623	Osmaniye	5	32	0,228
Kırşehir		27	55	0,506	Düzce	8	31	0,241
Kocaeli		76	71	0,907				

Glaeser (1994: 19)'e göre, yüksek yetenekli bireyler, fikirler üreterek ve yenilikleri arttırarak şehirleri daha iyi hale getirirler. Ankara, İstanbul, İzmir ve Antalya bu konuda en şanslı şehirlerdir.

Tolerans Endeksinin Oluşturulması

Tolerans endeksinin tek parametresi olan göç endeksi, şehirlerin aldıkları göçün toplam nüfuslarına oranlanmasıyla elde edilmiştir. Tekirdağ (0,018), nüfusuna oranla en yüksek göçü alan ildir. Onu, Gümüşhane (0,015) ve Antalya (0,012) takip etmektedir. Şehirlerin tolerans endeksi değerleri Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. Şehirlerin Tolerans Endeksi Değerleri

Şehirler	Tolerans Endeksi	Şehirler	Tolerans Endeksi	Şehirler	Tolerans Endeksi
Adana	0,420	Giresun	0,654	Samsun	0,407
Adıyaman	0,160	Gümüşhane	0,988	Siirt	0,136
Afyonkarahsr	0,383	Hakkari	0,198	Sinop	0,630
Ağrı	0,037	Hatay	0,432	Sivas	0,222
Amasya	0,333	Isparta	0,568	Tekirdağ	1,000
Ankara	0,901	Mersin	0,556	Tokat	0,123
Antalya	0,975	İstanbul	0,852	Trabzon	0,309
Artvin	0,642	İzmir	0,765	Tunceli	0,889
Aydın	0,802	Kars	0,025	Şanlıurfa	0,395
Balıkesir	0,753	Kastamonu	0,667	Uşak	0,605
Bilecik	0,778	Kayseri	0,790	Van	0,111
Bingöl	0,272	Kırklareli	0,741	Yozgat	0,012
Bitlis	0,086	Kırşehir	0,370	Zonguldak	0,173
Bolu	0,827	Kocaeli	0,951	Aksaray	0,358
Burdur	0,691	Konya	0,593	Bayburt	0,815
Bursa	0,864	Kütahya	0,519	Karaman	0,481
Çanakkale	0,963	Malatya	0,469	Kırıkkale	0,099
Çankırı	0,259	Manisa	0,580	Batman	0,506
Çorum	0,148	K.maraş	0,346	Şırnak	0,457
Denizli	0,704	Mardin	0,235	Bartın	0,494
Diyarbakır	0,296	Muğla	0,926	Ardahan	0,062
Edirne	0,617	Muş	0,049	İğdır	0,185
Elazığ	0,444	Nevşehir	0,284	Yalova	0,938
Erzincan	0,728	Niğde	0,210	Karabük	0,877
Erzurum	0,074	Ordu	0,321	Kilis	0,247
Eskişehir	0,914	Rize	0,543	Osmaniye	0,531
Gaziantep	0,716	Sakarya	0,840	Düzce	0,679

Tolerans endeksinde, Tekirdağ (1,000), Gümüşhane (0,988) ve Antalya (0,975) ilk üç sırada yer almaktadır.

Yaratıcılık Endeksinin Oluşturulması

Tablo 6'da şehirlerin teknoloji (TKN), yetenek (YTN) ve tolerans (TLR) endeksleriyle hesaplanan yaratıcılık (YRTC) düzeyleri yer almaktadır.

Tablo 6. *Şehirlerin Yaratıcılık Düzeyleri*

Şehirler	TKN	YTN	TLR	YRTC	Şehirler	TKN	YTN	TLR	YRTC
Ankara	80	81	73	0,963	Çankırı	65	25	21	0,457
Kocaeli	81	76	77	0,963	Nevşehir	45	42	23	0,453
Eskişehir	79	75	74	0,938	Kastamonu	24	29	54	0,440
İstanbul	77	79	69	0,926	Amasya	27	52	27	0,436
İzmir	78	80	62	0,905	Karaman	55	12	39	0,436
Yalova	76	68	76	0,905	Giresun	22	30	53	0,432
Antalya	62	78	79	0,901	Kırıkkale	43	54	8	0,432
Tekirdağ	72	59	81	0,872	Çorum	42	50	12	0,428
Bursa	71	64	70	0,844	Uşak	29	26	49	0,428
Kayseri	75	62	64	0,827	Zonguldak	32	58	14	0,428
Aydın	64	65	65	0,798	Erzurum	33	61	6	0,412
İsparta	69	74	46	0,778	Artvin	15	32	52	0,407
Çanakkale	52	57	78	0,770	K.maraş	30	41	28	0,407
Konya	73	66	48	0,770	Diyarbakır	18	48	24	0,370
Bolu	74	40	67	0,745	Hatay	36	19	35	0,370
Karabük	67	43	71	0,745	Aksaray	49	9	29	0,358
Muğla	31	72	75	0,733	Bayburt	13	8	66	0,358
Burdur	58	60	56	0,716	Osmaniye	34	10	43	0,358
Sakarya	68	37	68	0,712	Afyon	35	17	31	0,342
Tunceli	28	73	72	0,712	Tokat	37	34	10	0,333
Denizli	56	55	57	0,691	Niğde	54	7	17	0,321
Adana	61	70	34	0,679	Ordu	20	27	26	0,300
Edirne	38	69	50	0,646	Kars	19	51	2	0,296
Kırklareli	41	56	60	0,646	Şanlıurfa	25	15	32	0,296
Mersin	39	71	45	0,638	Van	17	45	9	0,292
Malatya	50	67	38	0,638	Kilis	16	31	20	0,276
Samsun	59	63	33	0,638	Bartın	21	5	40	0,272
Trabzon	51	77	25	0,630	Mardin	10	33	19	0,255
Balıkesir	44	47	61	0,626	Yozgat	23	36	1	0,247

Elazığ	57	49	36	0,584	Siirt	9	38	11	0,239
Düzce	70	13	55	0,568	Batman	11	6	41	0,239
Gümüşhane	46	11	80	0,564	Adıyaman	14	24	13	0,210
Manisa	66	21	47	0,551	Bingöl	6	22	22	0,206
Bilecik	47	23	63	0,547	Şırnak	1	1	37	0,160
Rize	48	39	44	0,539	Hakkari	7	14	16	0,152
Sivas	60	53	18	0,539	Muş	4	28	4	0,148
Gaziantep	53	16	58	0,523	Iğdır	3	18	15	0,148
Kütahya	63	20	42	0,514	Ardahan	8	3	5	0,066
Kırşehir	40	46	30	0,477	Bitlis	5	2	7	0,058
Erzincan	12	44	59	0,473	Ağrı	2	4	3	0,037
Sinop	26	35	51	0,461					

Teknoloji, yetenek ve tolerans endeksleriyle hesaplanan Yaratıcılık Endeksinde Ankara ve Kocaeli (0,963) birinciliği paylaşmaktadır ve onları Eskişehir (0,938), İstanbul (0,926) ve İzmir (0,905) takip etmektedir. Açıkçası, yaratıcı çalışan yoğunluğu ve yüksek eğitim düzeyine sahip nüfusları ile üç büyük şehrin, Ankara, İstanbul ve İzmir'in yaratıcılık endeksinde ilk sıralarda yer alması şaşırtıcı bir sonuç değildir. Sanayi şehri olan Kocaeli ve öğrenci şehri olan Eskişehir de yaratıcı şehir olarak üç büyük şehrin yanında yer almıştır. Kocaeli'yi yaratıcılık endeksinde birinci sıraya yüksek teknoloji, inovasyon, Ar-Ge ve göç arasındaki yüksek ilişki taşırken; Eskişehir'in ikinci sırada yer almasında, eğitim, göç ve inovasyon arasındaki güçlü ilişki etkili olmuştur.

Yaratıcılık endeksi sadece şehirlerin yaratıcı potansiyellerini ifade eden bir ölçüt değildir. Aynı zamanda gelişmişlik göstergesidir. Yaratıcılık endeksinin ilk sıralarında yer alan İstanbul, Ankara, İzmir ve Kocaeli'nin, ekonomik ve sosyal gelişmişlik ölçütleri ile şehirlerin gelişmişlik endeksi (Gül ve Çevik 2015: 10) sıralamasında da, Türkiye'nin en gelişmiş ilk altı şehri, Eskişehir'in ise en gelişmiş ilk on şehri arasında yer alması da bunun ispatıdır.

Sonuç

Günümüz ekonomisinde, insan, klasik yönetim kuramındaki, makinenin dışı konumundaki işçi anlayışından çok daha ileridedir. Neo-klasik ve modern kuramlarla sosyal varlık statüsüne evrilen insan, post modern yaklaşımla yaratıcılığın ve yenilikçiliğin temel unsuru konumuna yükselmiştir. Çünkü yaratıcılık bireyde başlamaktadır ve yaratıcı bireyler, yaratıcı ve yenilikçi ör-

gütleri; bu örgütler de, yaratıcı ekonomileri doğurmaktadır. Yaratıcı ekonomilere sahip toplumlar, gelişmişlik düzeyini yakalama ve toplumsal refaha erme noktasına ulaşma imkânını elde etmişlerdir.

Yaratıcı ekonomi, ekonomik büyüme ve kalkınmayı üreten yaratıcı varlıklara dayalı olarak gelişen bir kavramdır (UNCTAD 2010: 10). Yaratıcı ekonomi kavramını popüler hale getiren Richard Florida (2005: 173), küresel rekabetin temel unsurunun artık mal ve hizmetlerin ticaretinin veya sermaye akışlarının değil, bir ülkenin nüfusunun yaratıcı enerjisini kullanabilme ve dünyanın dört bir yanındaki yaratıcı insanları cezbedebilme kabiliyetinin olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla şehirler, iyi eğitilmiş, yetenekli, yaratıcı çalışanları kendine çekmeye odaklanmalıdırlar. Bir şehrin yaratıcı insanları cezbetme kabiliyeti, o şehrin 3T'sine (technology, talent, tolerance) bağlıdır. Yenilikçilik potansiyeli yüksek, araştırma ve geliştirmeyi destekleyen, yüksek teknoloji- li üretim kapasitesine sahip; yüksek eğitilmiş, bireysel yaratıcılıklarını üretim sürecine katabilecek yaratıcı nüfusun yoğun olduğu; yeni fikirlere, farklı tercihlere ve çeşitli etnik kökenlere hoşgörülü bölgeler insanları cezbetmede üst sıralarda yer alacaklardır. Sonuç olarak, 3T de göreceli olarak daha yüksek bir ekonomik büyüme ile sonuçlanacaktır (Stam, De Jong & Marlet 2008: 119).

Teknoloji endeksine bakıldığında, yüksek teknoloji- li endüstrilerde Türkiye'nin genel olarak çok geride olduğu görülmektedir. Oysaki bir ülkenin rekabetçiliği, o ülkenin işletmelerinin, endüstrilerinin, şehirlerinin ve bölgelerinin gücüne bağlıdır. İşletmeler ve endüstriler başarılı olduğunda, yer aldıkları şehirlerin, bölgelerin ekonomik refahına da önemli katkılarda bulunurlar (Gilbert 2012: 734). Türkiye'de yüksek teknoloji- li Ar-Ge yatırımlarının artması, hem yeni mal ve hizmetlerin ortaya çıkmasına yani inovasyonun artmasına hem de yeni teknolojiler geliştirilerek daha yüksek teknolojilerin kullanılmasına katkı sağlayacaktır. Çünkü finansal kaynakların yetersizliği, yeni ürünlerin ve teknolojilerin geliştirilmesinin önündeki büyük engelden birisidir.

Diğer yandan, Booyens'in (2012: 48) de ifade ettiği gibi, insanlar, yeteneklerinin farkına varacakları veya yeteneklerini geliştirebilecekleri eğitimden yoksun oldukları sürece yaratıcı ekonomide kendilerine yer bulmaları pek mümkün değildir. Oysa ki eğitimin en önemli amaçları arasında bireye yaratıcı, araştırmacı, sorgulayıcı nitelikler kazandırarak, kendisindeki potansiyelin farkına varmasını ve daha yaratıcı olmasını sağlamak yer almaktadır. Gelişmekte olan ülkeler, ekonomik büyümeyi güçlendiren beşeri sermayeye odaklanmaktadır-

lar ve bunun için de gelişmiş ülkelerle aralarında olan eğitim düzeyi farkını kapatmak için çaba sarf etmektedirler ancak bunda başarısız olmaktadır, okul kalitelerini arttırmadan uzun dönemde ekonomik performanslarını arttırmaları da oldukça zordur (Hanushek 2013).

Yaratıcı sınıf perspektifinden bakıldığında ise, sadece İstanbul, Ankara ve İzmir (Aksoy ve Enlil 2011, Güran ve Seçilmiş 2013, İzmir Kalkınma Ajansı 2013) temelinde gerçekleştirilen kültür ekonomisi envanterleri ile Türkiye'nin belirli bölgelerindeki yaratıcı endüstriler üzerine çalışmalar yapılsa da, yaratıcı endüstrileri ulusal yenilikçilik stratejilerine eklemleyen İngiltere, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Tayvan, Güney Kore, Singapur ve Çin gibi ülkelerin aksine Türkiye'de yaratıcı endüstriler kavramı üzerine genel bir resmi politika veya kapsamlı bir destek sistemi henüz geliştirilmemiştir (Demir 2014: 93).

Sonuç olarak, şehirlerin yaratıcılıklarını dolayısıyla da gelişmişliklerini arttırmak için;

- Devlet, Ar-Ge çalışmalarını teşvik etmeli, üniversite-sanayi işbirliklerine daha fazla önem vermelidir; yüksek teknolojinin sadece transferine değil, bu teknolojilerin Türkiye'de geliştirilmesine ve yaygınlaştırılmasına da yoğunlaşmalıdır.
- TÜBİTAK ve KOSGEB'in patent destek, Ar-Ge ve inovasyon vb. programları büyük önem taşımaktadır. Ancak, patent ve yatırım desteklerinin artırılması bir yana, bu desteklerin iyi şekilde duyurulması, geniş kitlelere ulaşılması ve destek alındıktan sonra amaca yönelik olarak kullanılıp kullanılmadığını denetlenmesi gerekmektedir.
- Uygun alt yapının oluşturulması, Ar-Ge departmanlarında çalışan personel sayısını ve niteliğini arttırmaya yönelik eğitimler verilmesi bu konuda atılacak adımların başında gelmelidir.
- Eğitim sisteminde köklü değişimler gerçekleştirilmeli, ilköğretimden yükseköğretime kadar eğitimin her aşamasında kalite artırılmalıdır.
- Yaratıcı endüstriler, yaratıcı ekonominin en önemli unsurudur ve bu durumda, yaratıcı ekonomisini canlandırmak isteyen Türkiye'nin öncelikle, yaratıcı endüstrilere eğilmesi ve her şehrin sahip olduğu yaratıcı değerleri öne çıkartacak atılımlar gerçekleştirmesi gerekmektedir.

Yüksek teknoloji, Ar-Ge, patent, beşeri sermaye gibi alt değişkenlerin ekonomik gelişmişlik düzeyi ile pozitif yönlü güçlü ilişkisi, birçok çalışmanın sonucunda da yaratıcılık ve gelişmişlik arasındaki güçlü ilişki (Florida 2005, Stam et al. 2008, Hansen, Asheim & Vang 2009, Boschma & Fritsch 2009, Acs & Megyesi 2009, Florida et al. 2010, Kloudova & Stehlikova 2010, Ström & Nelson 2010, Egedy & Kovács 2010: 129) olarak ortaya çıkmaktadır. Bu güçlü ilişki, yaratıcılık ve gelişmişlik düzeyleri arasındaki 0,863'lük korelasyon ile Türkiye şehirleri örneğinde de ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, şehirlerin yaratıcılık potansiyelleri arttığında, gelişmişlik düzeyleri artacak, şehirlerin gelişimi de Türkiye'nin kalkınmasına temel olacaktır.

Gelecek çalışmalarda, şehirlerin yaratıcılığında büyüklüklerinin, çevre şehirlerin ve buldukları bölgenin etkilerinin araştırılması, konuya daha geniş bir bakış açısı sağlayacaktır.

“Çok az yer kapsamlı bir şekilde yaratıcıdır ama her şehir olduğundan daha yaratıcı olabilir.”

Charles Landry, 2007

Kaynaklar

- Acs, Zoltan J. & Monika I. Megyesi (2009). “Creativity and industrial cities: A case study of Baltimore”. *Entrepreneurship & Regional Development* 21(4): 421-439.
- Ağır, Hüseyin (2010). “Türkiye ile Güney Kore’de Bilim ve Teknoloji Politikalarının Karşılaştırılması”. *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management* V: 43-55.
- Aksoy, Asu ve Zeynep Enlil (2011). *Kültür Ekonomisi Envanteri İstanbul 2010*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.
- Altıntaş, Halil ve Hakan Çetintaş (2010). “Türkiye’de Ekonomik Büyüme, Beşeri Sermaye Ve İhracat Arasındaki İlişkilerin Ekonometrik Analizi: 1970–2007”. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 36: 33-56.
- Bal, Harun vd. (2014). “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: BRICS Ülkeleri ve Türkiye Örneği”. *International Conference on Eurasian Economies*. Skopje, Makedonya. 1-3 July. 785-803.
- Barro, Robert J. (1992). “Human Capital and Economic Growth”. Federal Reserve Bank of Kansas City, Citeseer. *Proceedings - Economic Policy Symposium - Jackson Hole*. 199-216.
- Bassett, Keith, Ron Griffiths & Ian Smith (2002). “Cultural Industries, Cultural Clusters and the City: The Example of Natural History Film-Making in Bristol”. *Geoforum* 33: 165-177.

- Bayarçelik, Ebru B. ve Fulya Taşel (2012). “Research and Development: Source of Economic Growth”. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 58: 744-753.
- Bilbao-Osorio, Benat & Andres Rodriguez-Pose (2004). “From R&D to Innovation and Economic Growth in the EU”. *Growth and Change* 35(4): 434-455.
- Blanco, Luisa, James Prieger & Ji Gu (2013). “The Impact of Research and Development on Economic Growth and Productivity in the US States”. *Pepperdine University, School of Public Policy Working Papers* 48: 1-52.
- Boix, Rafael et al. (2014). “Comparing Creative Industries in Europe”. *European Urban and Regional Studies* 23 (4): 935-940.
- Booyens, Irma (2012). “Creative Industries, Inequality and Social Development: Developments, Impacts and Challenges in Cape Town”. *Urban Forum* 23: 43-60.
- Boschma, Ron A. & Michael Fritsch (2009). “Creative Class and Regional Growth: Empirical Evidence from Seven European Countries”. *Economic Geography* 85(49): 391-423.
- Bozkurt, Cuma (2015). “R&D Expenditures and Economic Growth Relationship in Turkey”. *International Journal of Economics and Financial Issues* 5(1): 188-198.
- Cooke, Phil & Lisa De Propriis (2011). “A Policy Agenda for EU Smart Growth: The Role of Creative And Cultural Industries”. *Policy Studies* 32(4): 365-375.
- Crosby, Mark (2000). “Patents, Innovation and Growth”. *The Economic Record* 76 (234): 255-262.
- Cropley, David & Arthur Cropley (2010). “Understanding the Innovation-Friendly Institutional Environment: A Psychological Framework”. *Baltic Journal of Psychology* 11(1- 2): 73-87.
- DCMS Department for Culture, Media & Sport (2015). *Creative Industries Economic Estimates*. Full Statistical Release.
- Demir, Erman M. (2014). “Yaratıcı Endüstriler”. *İLEF Dergisi* 1(2): 87-107.
- Donegan, Mary et al. (2008). “Which Indicators Explain Metropolitan Economic Performance Best? Traditional or Creative Class”. *Journal of the American Planning Association* 74 (2): 180-195.
- Egedy, Tamas & Zoltan Kovács (2010), “Budapest: A great place for creative industrydevelopment?”. *Urbani izziv* 21 (2): 127-138.
- Florida, Richard (2005). *Cities and the Creative Class*. New York: Routledge.
- Florida, Richard, Charlotta Mellander & Karen King (2015). *The Global Creativity Index 2015*. Martin Prosperity Institute, Rotman School of Management. Canada: Toronto University.
- Florida, Richard, Charlotta Mellander & Kevin Stolarick (2010). “Talent, Technology and Tolerance in Canadian Regional Development”. *The Canadian Geographer* 54 (3): 277-304.
- Gilbert, Brett A. (2012). “Creative Destruction: Identifying Its Geographic Origins”.

- Research Policy* 41: 734-742.
- Glaeser, Edward (1994). "Cities, Information, and Economic Growth". *Cityscape* 1(1): 9-47.
- Glaeser, Edward (2011). "Which Places Are Growing? Seven Notable Trends from Newly Released Census Data". *Policy Briefs*: 1-12.
- Gould, David M. & William C. Gruben (1996). "The Role of Intellectual Property Rights in Economic Growth". *Journal of Development Economics* 48: 323-350.
- Göçer, İsmet (2013). "Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri". *Maliye Dergisi* (165): 215-240.
- Gül, Erhan ve Bora Çevik (2015). "2013 Verileriyle Türkiye'de İllerin Gelişmişlik Düzeyi Araştırması". İktisadi Araştırmalar Bölümü, Türkiye İş Bankası A.Ş. Yay. https://ekonomi.isbank.com.tr/ContentManagement/Documents/ar_07_2015.pdf (Erişim Tarihi: 07.06.2016).
- Gülmez, Ahmet ve Fatih Yardımcıoğlu (2012). "OECD Ülkelerinde Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Analizi (1990-2010)". *Maliye Dergisi* (163): 335-353.
- Güran, Mehmet Cahit ve Erdem Seçilmiş (2013). *Ankara Kültür Ekonomisi Sektörel Büyüklüklerin Değerlendirilmesi*. Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Hansen, Hansen K., Bjorn Asheim & Jan Vang (2009). "The European Creative Class and Regional Development: How Relevant Is Florida's Theory for Europe?". *Creative Economies, Creative Cities: Asian-European Perspectives*. Ed. L. Kong and J. O'Connor. GeoJournal Library Series 98. Dordrecht and New York: Springer.
- Hanushek, Eric A. (2013). "Economic Growth in Developing Countries: The Role of Human Capital". *Economics of Education Review* 37: 204-212.
- Healy, Kieran (2002). "What's New for Culture in the New Economy?". *The Journal of Arts Management, Law, and Society* 32(2): 86-103.
- İzmir Kalkınma Ajansı (2013). *İzmir 2012 Kültür Ekonomisi, Kültür Altyapısı Envanteri ve İzmir Kültür Ekonomisi Gelişme Stratejisi*. İzmir.
- Kaçerauskas, Tomas (2015). "Technologies in Creative Economy and Creative Society". *Technological and Economic Development of Economy* 21(6): 855-868.
- Khan, Jangraiz (2015). "The Role of Research and Development in Economic Growth: A Review". *Journal of Economics Bibliography* 2 (3): 128-133.
- Kloudova, Jitka & Beata Stehlikova (2010). "Creativity Index For The Czech Republic in Terms of Regional Similarities and Geographic Location". *Economics and Management* 15: 100-109.
- Koç, Aylin (2013). "Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Maliye Dergisi* 165: 241-258.
- Landry, Charles (2007). *Creativity and The City*. The Urban Reinventors Paper Series.

- Landry, Charles & Franco Bianchini (1998). “The Creative City”. *Demos*. UK.
- Langinier, Corinne & GianCarlo Moschini (2002). “The Economics of Patents: An Overview”. *Working Paper 02-WP 293*. Center for Agricultural and Rural Development Iowa State University. 1-26.
- Lazzeretti, Rafael, Boix & Francesco Capone (2008). “Do Creative Industries Cluster? Mapping Creative Local Production Systems in Italy and Spain”. *Industry and Innovation* 15 (5): 549-567.
- Lazzeretti, Luciana, Capone Francesco & Erdem Seçilmiş (2014). “Türkiye’de Yaratıcı ve Kültürel Sektörlerin Yapısı”. *Maliye Dergisi* (166): 195-220.
- McCann, S. J. H. (2011). “Florida Creativity Index Scores, Conservatism, and Openness in 268 U.S. Regions”. *Psychological Reports* 108(1): 104-108.
- Mincer, Jacob (1981). “Human Capital and Economic Growth”. *NBER Working Paper Series*. No 803: 1-30.
- Mincer, Jacob (1995). “Economic Development, Growth of Human Capital, and the Dynamics of the Wage Structure”. *1994-95 Discussion Paper Series*. No 744: 1-38.
- Nathan, Max, Andy Pratt & Ana Rincon–Aznar (2015). “Creative Economy Employment in the EU and the UK A Comparative Analysis”. *Nesta*. <https://www.nesta.org.uk/report/creative-economy-employment-in-the-eu-and-uk-a-comparative-analysis/> (Erişim Tarihi: 07.06.2016).
- Nathan, Max et al. (2016). “Creative Economy Employment in the US, Canada and the UK a Comparative Analysis”. *Nesta*. <https://www.nesta.org.uk/report/creative-economy-employment-in-the-us-canada-and-the-uk/> (Erişim Tarihi: 07.06.2016).
- OECD (2011). ISIV Review 3. Technology Intensity Definition, Directorate for Science, Technology and Industry Economic Analysis and Statistics Division. Erişim: www.oecd.org/sti/ind/48350231.pdf (Erişim Tarihi: 05.04.2015).
- OECD Statistics. <https://data.oecd.org/eduatt/adult-education-level.htm> (Erişim Tarihi: 25.09.2016).
- Özcan, Burcu ve Ayşe Arı (2014). “Araştırma-Geliştirme Harcamaları ve Ekonomik Büyüme ilişkisi: Panel Veri Analizi”. *Maliye Dergisi* (166): 39-56.
- Power, Dominic & Tobias Nielsén (2010). *Priority Sector Report: Creative and Cultural Industries, European Commission, Enterprise and Industry, deliverable D9-1*. https://ec.europa.eu/growth/content/priority-sector-report-creative-and-cultural-industries-0_en (Erişim Tarihi: 07.06.2016).
- Pratt, Andy (2008). “Creative Cities: The Cultural Industries And The Creative Class”. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 90 (2): 107–117.
- Seçilmiş, Erdem (2015). “Türkiye’de Yaratıcı Endüstrilerin Kümelenmesi”. *Ege Akademik Bakış* 15(1): 9-18.
- Serel, Hicran ve Kaan Masatçı (2005). “Türkiye’de Beşeri Sermaye ve İktisadi Büyüme

- İlişkisi: Ko-Entegrasyon Analizi”. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 19(2): 49-58.
- SGK Sosyal Güvenlik Kurumu Yıllıkları. http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari (Erişim Tarihi: 07.06.2016)
- Simonen, Jaakko, Rauli Svento & Artti Juutinen (2015). “Specialization and Diversity as Drivers of Economic Growth: Evidence From High-Tech Industries”. *Papers in Regional Science* 94 (2): 229-247.
- Stam, Erik, Jeroen P. J. de Jong & Gerard Marlet (2008). “Creative Industries in the Netherlands: Structure, Development, Innovativeness and Effects on Urban Growth”. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 90 (2): 119-132.
- Ström, Patrick & Rose Nelson (2010). “Dynamic Regional Competitiveness In The Creative Economy: Can Peripheral Communities Have A Place?”. *The Service Industries Journal* 30 (4): 497-511.
- Şimşek, Muammer ve Cem Kadılar (2010). ”Türkiye’de Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi”. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 11(1): 115-140.
- Thompson, Mark A. & Francis W. Rushing (1999). “An Empirical Analysis of the Impact of Patent Protection on Economic Growth: An Extension”. *Journal of Economic Development* 24 (1): 67-76.
- TPE Türk Patent Enstitüsü. <http://www.tpe.gov.tr/TurkPatentEnstitusu/statistics> (Erişim Tarihi: 04.04.2016)
- TÜBİTAK Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu. <http://www.tubitak.gov.tr/tr/destekler/akademik/ulusal-destek-programlari/icerik-akademik-destek-istatistikleri> (Erişim Tarihi: 04.04.2016)
- TÜİK Türkiye İstatistik Kurumu. <http://biruni.tuik.gov.tr/medas> (Erişim Tarihi: 05.04.2016)
- Türedi, Salih (2016). “The Relationship between R&D Expenditures, Patent Applications and Growth: A Dynamic Panel Causality Analysis for OECD Countries”. *Anadolu Üniversitesi SBE Dergisi* 16: 39-48.
- UNCTAD (2010). “Creative Economy: A Feasible Development Option”. http://unctad.org/es/Docs/ditctab20103_en.pdf (Erişim Tarihi: 20.08.2013)
- WIPO World Intellectual Property Organization (2015). *IP Facts and Figures, Economics & Statistics Series*. <https://www.wipo.int/publications/en/series/index.jsp?id=36> (Erişim Tarihi: 07.06.2016).
- World Bank. “High-Technology Exports (US\$)”. <http://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.CD>, (Erişim Tarihi: 25.09.2016)
- World Bank. “Research and Development Expenditure (% of GDP)”. <http://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS> (Erişim Tarihi: 25.09.2016)

Turkey's Creative Cities*

Ülkühan Bike Esen**

Özlem Atay***

Abstract

Creative cities are those which attract creative class working in creative jobs, densely contains high-educated people, have high-tech industries and tolerant to diversities. The power of future economies lies beneath the development of creative cities. Because creative cities have creativity that is the pioneer of development and growth. In this context, the purpose of the study is to examine the relationship between the levels of creativity and development of Turkey's cities. In the study; firstly, cities' creativity levels were calculated by using technology, tolerance and talent inputs and then compared with their development levels. Cities' levels of creativity were calculated by using indexing method in Global Creativity Index. In the creative cities ranking, Ankara and Kocaeli shared the first place, followed by Eskişehir, İstanbul and İzmir. As a result of the study, a strong relationship between creativity and development also revealed in the cities of Turkey.

Keywords

Creative economy, creative city, technology, tolerance, talent, Creativity Index, Turkey.

* The study is derived from the doctoral thesis entitled "Creative Cities In the Focus of Creative Economy: The Case of Turkey" by Ülkühan Bike Esen.

Date of Arrival: 03 March 2017 – Date of Acceptance: 06 June 2017

You can refer to this article as follows:

Esen, Ülkühan Bike and Özlem Atay (2020). "Türkiye'nin Yaratıcı Şehirleri". *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 29-54.

** Dr. Lecturer, Karatekin University, Faculty of Health Sciences, Department of Health Care Management-Çankırı/Turkey

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-0967-2140

ubesen@karatekin.edu.tr

*** Prof. Dr., Ankara University, Faculty of Political Sciences, Department of Management – Ankara/Turkey

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2563-825X

ozkanli@politics.ankara.edu.tr

Творческие города Турции*

Улькюхан Бике Эсен**

Озлем Атай***

Аннотация

Креативные, или творческие города - те, которые привлекают класс креативных людей, работающих в творческих профессиях, имеют много высокообразованных людей и высокотехнологичные отрасли и демонстрируют терпимость к разнообразию. Сила экономик будущего зиждется на развитии творческих городов. Потому что у творческих городов есть креативность, которая является пионером развития и роста. В этом контексте цель исследования состоит в том, чтобы изучить взаимосвязь между уровнем креативности и развитием городов в Турции. В данном исследовании в первую очередь рассчитывались уровни креативности городов с учетом технологий, терпимости и талантов, а затем они сравнивались с уровнями их развития. Уровень креативности городов был рассчитан с использованием метода индексации в Global Creativity Index. В рейтинге креативных городов первое место заняли Анкара и Коджаэли, за ними следуют Эскишехир, Стамбул и Измир. В результате исследования была выявлена сильная связь между творчеством и развитием городов Турции.

Ключевые слова

креативная экономика, творческий город, технология, толерантность, талант, индекс креативности, Турция.

* Статья написана на основе докторской диссертации Улькюхан Бике Эсен "Творческие города в фокусе креативной экономики: пример Турции".

Поступило в редакцию: 03 марта 2017 г. – Принято в номер: 06 июня 2017 г.

Ссылка на статью:

Esen, Ülkühan Biki & Özlem Atay (2020). "Türkiye'nin Yaratıcı Şehirleri". *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 29-54.

** Д-р, преподаватель, Университет Каратекин, факультет медицинских наук, кафедра управления здравоохранением – Чанкыры / Турция

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-0967-2140

ubesen@karatekin.edu.tr

*** Проф., д-р, Анкарский Университет, Факультет политических наук, Кафедра делового администрирования – Анкара / Турция

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2563-825X

ozkanli@politics.ankara.edu.tr

Türkiye’de Telekomünikasyon Altyapısı ve Ekonomik Büyüme*

Derya Hekim Yılmaz**

Işın Kırışkan***

Öz

Telekomünikasyon altyapısındaki gelişme bir ülkenin bilgi toplumu olmasına yardımcı olur ve bu sayede ekonomik büyümeye katkı sağlar. Bu nedenle tüm ülkeler 1980’lerden sonra telekomünikasyon yatırımlarına ağırlık vermişler ve altyapı stoklarını hızla arttırmışlardır. Türkiye’de de son yirmi yılda hem özel sektörün hem de kamu sektörünün telekomünikasyon yatırımları bu kapsamda artmış ve telekomünikasyon altyapısı hızla gelişmiştir. Bu çalışmada Türkiye’de telekomünikasyon altyapısının ekonomik büyümeye katkısı ampirik olarak test edilmiştir. Telekomünikasyon altyapısı göstergesi olarak fiziksel stoklar kullanılmış ve üretim fonksiyonunda bir girdi olarak yer almıştır. Üretim fonksiyonu eş-bütünleşme analizleri ve vektör hata düzeltme modelleri kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, telekomünikasyon stokunda meydana gelen artışlar uzun dönemde GSYİH’da pozitif ve anlamlı bir etkiye neden olmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Telekomünikasyon altyapısı, üretim fonksiyonu, ekonomik büyüme, eş-bütünleşme analizi, vektör hata düzeltme modeli.

* Geliş Tarihi: 27 Ağustos 2016 – Kabul Tarihi: 04 Temmuz 2017

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Hekim Yılmaz, Derya ve Işın Kırışkan (2020). “Türkiye’de Telekomünikasyon Altyapısı ve Ekonomik Büyüme”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 92: 55-84.

** Dr. Öğretim Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü – Bursa/Türkiye

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2478-2305

deryay@uludag.edu.tr

*** Dr. Öğretim Üyesi, Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü – Giresun/Türkiye

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9788-8979

isin.kiriskan@giresun.edu.tr

Giriş

Bir ülkenin gelişmişlik düzeyini gösteren nedir? Geçtiğimiz yüzyılda bu sorunun cevabı basitçe sanayi sektörünün gelişmişlik düzeyiydi. İçinde bulunduğumuz yüzyılda ise cevap değişmiş, bir ülkenin ne kadar bilgi toplumuna dönüştüğü o ülkenin ne kadar gelişmiş olduğunu gösteren en önemli belirleyici haline gelmiştir. Bu bağlamda; tüm ülkeler bilgi ve iletişim teknolojilerini stratejik sektör konumuna getirmiş ve hedefler belirlemiştir. Bir ülkenin bilgi ekonomisine dönüşmesi ise ancak etkin bir telekomünikasyon ile mümkündür. Bu durum, son yıllarda ülkelerin telekomünikasyon sektörüne yatırımlarını hızla arttırmalarına neden olmuştur. Bu yatırımlarla birlikte telekomünikasyon sektörü hızlı bir gelişim sergilemiştir. Dünyada 20 trilyon dolar hacme ulaşan bu sektörün Türkiye’deki hacmi ise 20 milyar dolardır. Türkiye, telekomünikasyon sektörünün hacmi itibarı ile Avrupada Almanya’dan sonra ikinci sırada yer almaktadır.

Türkiye’de bu sektörün gelişmesinde genç nüfusun payı oldukça önemlidir. Genç nüfus sayesinde yeni gelişen teknolojilere daha kolay adapte olunmakta ve bu teknolojilerin yayılması daha kolay olmaktadır. Bu yeni gelişen teknolojilerden biri de yeni nesil ağlar (Next Generation Networks, NGN) teknolojisidir. Türkiye’de 1 Nisan 2016’da kullanıma giren LTE Advanced Technology – bilinen adıyla 4,5 G- son teknolojiyi Türkiye pazarına tanıtmıştır. Bu teknolojinin; yeterli altyapı tamamlandığı takdirde, iletişim hızını arttırması ve ekonomik büyümeye ivme kazandırması beklenmektedir. Bu durum telekomünikasyon altyapısı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dikkatleri yoğunlaştırmıştır. Ancak Türkiye özelinde bu konuda yapılmış yeterli sayıda çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma, bu alandaki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Bu çerçevede telekomünikasyon altyapısı fiziksel ölçütlerle ortaya konmuştur. 100 kişi başına düşen sabit hat ve mobil hat sayısı telekomünikasyon altyapısını belirtmek üzere gösterge olarak kullanılmış ve bu telekomünikasyon göstergesi üretim fonksiyonunda bir girdi olarak yer almıştır. Telekomünikasyon ve üretim seviyesi arasında iki yönlü bir ilişkiden bahsetmek gerekir. Telekomünikasyon altyapısındaki gelişmeler üretim seviyesini arttırırken, üretim seviyesinde ki artış daha gelişmiş bir telekomünikasyon altyapısı gerektirir. Bu çift yönlü ilişkiyi dikkate almak adına üretim fonksiyonu Johansen ve Maki Eş-bütünleşme Testleri ve Vektör Hata Düzeltme (Vector Error Correction, VEC) modelleri kullanılarak tahmin edilmiştir. Yapılan

ampirik testler sonucunda uzun dönemde telekomünikasyon altyapısındaki gelişmelerin GSYİH’yı pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediği ortaya konmuştur.

Bu çalışmada ilk olarak telekomünikasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi teorik olarak incelenmiştir. Takip eden bölümde ise Dünya’da ve Türkiye’de telekomünikasyonun gelişimi ortaya konmuştur. Dördüncü bölümde literatür taraması incelendikten sonra beşinci bölüm ampirik analizlere ayrılmıştır. Bu kapsamda bu bölümde, ilk olarak ampirik model tanıtılmış ardından da birim kök testlerinin sonuçları ortaya konmuştur. ADF, DF-GLS testlerinin yanı sıra yapısal kırılma içeren Lee ve Strazicich (LS) ve Carrion-i-Silvestre vd. (2009) (CS) birim kök testlerine de yer verilmiştir. Son olarak, Johansen ve Maki Eş-bütünleşme Testleri ve Vektör Hata Düzeltme (VEC) modellerinin sonuçları tartışılmıştır. Sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

Telekomünikasyon ve Ekonomik Büyüme: Teorik Çerçeve

Telekomünikasyon altyapısındaki gelişmeler ekonomik büyümeye çok çeşitli kanallardan etki etmektedir. Öncelikle telekomünikasyon altyapısında gelişme yeni yatırım gerektirir ki bu da daha fazla kablo, düğme gibi malzemelerin üretilmesi demektir. Dolayısıyla ülkenin üretim kapasitesi artar (Roller & Waverman 2001, Chavula 2013).

Bunun yanı sıra, telekomünikasyon bilgi toplamanın maliyetini düşürür. Toplum için bilgi stoku kamu malıdır. Bilgi bir defa üretildikten sonra marjinal maliyeti sifıra düşmektedir. Asıl maliyetli olan ise bilginin yayılmasıdır. Telekomünikasyon altyapısının gelişmesi bu bilginin daha kolay yayılmasını sağlar. Bilginin daha kolay ve daha ucuz elde ediliyor olması ise ekonomik birimlerin karar verirken daha fazla faktörü hesaba katmaları anlamına gelir. Böylece belirsizlik riske dönüşür ve risk altında olasılıksal yöntemler kullanılarak alınan kararlar daha rasyonel olur (Leff 1984: 258). Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bilgi asimetrisinden dolayı bireysel alınan kararlar etkinlikten uzak olabilir. Literatürde X- etkinsizliği¹ olarak tartışılan bu durum, bireyler tarafından gerçekleştirilen karar alma süreçlerinde meydana gelebilecek etkinsizliklerin ekonomi için çok daha ciddi sorunlara neden olabileceğini vurgulamaktadır. Antonelli (1991) telekomünikasyon hizmetlerinin gelişmekte olan ülkelerde yayılması ile bilgi asimetrisinin daha kolay

üstesinden geldiğini göstermiştir. Kısaca telekomünikasyon altyapısı geliş-tikçe X-etkinsizliği içinde bulunan firmaların sayısı azalacak ve üretim de bu doğrultuda artacaktır.

Telekomünikasyon altyapısındaki gelişmelerin üretimi etkileme kanallarından bir diğeri ise işlem maliyetlerini düşürmesidir. İşlem maliyetleri alış ve satış fiyatı arasındaki farktır. Bu fark çok yüksek olursa bazı mallar piyasadan dahi çekilebilir.² Bir piyasanın oluşup oluşmayacağı iki fiyata bağlıdır: bilgi edinme maliyeti ve pazarlık işlem maliyeti. Telekomünikasyon bu iki fiyatı da düşürür, piyasaların oluşmasına ve yayılmasına katkı sağlar (Leff 1984: 261).

Stigler (1967)’e göre piyasalar merkezileşmediği sürece hiçbir ekonomik birim fiyatları her zaman bilemez. Bir ekonomik birim en iyi fiyatı öğrenmeye çalışıyorsa ciddi bir işlem maliyetine katlanmak zorunda kalır. Bu problem gelişmekte olan ülkelerde daha ağır yaşanır (Madden & Savage 2000: 894). Telekomünikasyon altyapısının gelişmesi ile iletişim daha kolay ve ucuz hale geleceğinden işlem maliyetleri de azalacaktır. İşlem maliyetlerinin azalması ise piyasaları etkinliğe yaklaştırır. Piyasadan çekilen bazı mallar piyasaya döner, iş-gücünden sağlanan yararlar ve beraberinde üretim de artar. Edmund Phelps’in ada metaforu ile açıklarsak, telekomünikasyon adaları birbirine yakınlaştırır (Norton 1992: 177). İşlem maliyetlerinin azalması aynı zamanda yeni piyasa-lara girmeyi kolaylaştırır. Bu nedenle piyasada katılımcı sayısı artar (Pradhan vd. 2014: 633). Son dönemde internetin hızlı gelişimi e-ticaret fırsatlarının doğmasına neden olmuş ve dünyanın farklı bölgelerinden mal ve hizmet satın almak, satmak mümkün hale gelmiştir. Bu da piyasaların önünde mekan engelini büyük ölçüde kaldırmıştır. Bunun yanı sıra, son yıllarda akıllı mobil telefonların hızla gelişmesi ve bu telefonlara yüklenen uygulamalar sayesinde zaman ve mekan kısıtlaması olmadan alış-veriş daha da kolaylaşmıştır (Kaur & Malhotra 2014: 32). Üreticiler ürettikleri malı daha geniş bir pazarda satma avantajına sahip olurken, tüketiciler ise zevk ve tercihleri ve bütçe kısıtları doğ-rultusunda en uygun malı seçebilme imkânına kavuşmuşlardır. Bu da piyasa-ları etkinliğe daha çok yaklaştırmakta ve üretim seviyesini de arttırmaktadır.

Benzer bir durum da faktör piyasasında karşımıza çıkar. Telekomünikasyo-nun gelişmesi ile birlikte iş arayanlar iş fırsatlarından daha kolay haberdar olmaktadır. Bu sayede doğru işe doğru işçinin yerleşmesi daha mümkün hale gelmekte ve işgücü verimliliği de artmaktadır (Madden ve Savage 2000, Zahra vd. 2008).

Telekomünikasyon altyapısındaki gelişmeler Roller ve Waverman (2001)’a göre iş yapmanın maliyetini düşürür. Etkin ve ucuz iletişim sayesinde daha gerçek zamanlı bilgiye ulaşan yöneticiler daha büyük organizasyonları yönetebilirler. Bu da firmaların genişleyip ölçek ekonomisinden yararlanmasını mümkün kılar. Ayrıca telekomünikasyon altyapısının gelişmesi üretimin coğrafi olarak çeşitlenmesine de imkan sağlar. Karşılaştırmalı üstünlüklerden yararlanan işletmeler daha verimli çalışabilir (Datta & Agarwal 2004: 1650).

Telekomünikasyon altyapısındaki gelişmeler tarım sektöründe de etkinliği arttırmıştır. Kırsal ve kent arasındaki iletişimin daha kolay ve ucuz hale gelmesi tarım kesiminde de verimliliğin artmasına neden olur (Chavula 2013: 7). Ancak telekomünikasyonda yaşanan gelişmeler sonucunda asıl ivme kazanan hizmet sektörüdür. Finans, sigorta ve turizm gibi sektörlerde telekomünikasyondaki gelişmeler sonucunda daha büyük bir pazar avantajı elde edilmiştir (Kaur & Malthora 2014: 31).

Bu saydıklarımızın yanında, doğrudan yabancı sermaye yatırımı için etkili bir telekomünikasyon altyapısı şarttır. Yeterli altyapı yoksa işlem maliyetleri artar ve yatırımın verimliliği düşer. Bu da yabancı yatırımcıyı caydırır (Chavula 2013: 7). Lydon ve Williams (2005), telekomünikasyon altyapısı ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında, hem sabit hem de mobil hatlardaki gelişmenin doğrudan yabancı yatırımı arttırdığı sonucuna varmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde telekomünikasyon altyapısı iyileştikçe ülke daha fazla yabancı sermayeyi cezbeder. Sermaye kıtlığı çeken bu ülkelerde yabancı sermaye yatırımı büyüme için anahtar rol oynar.

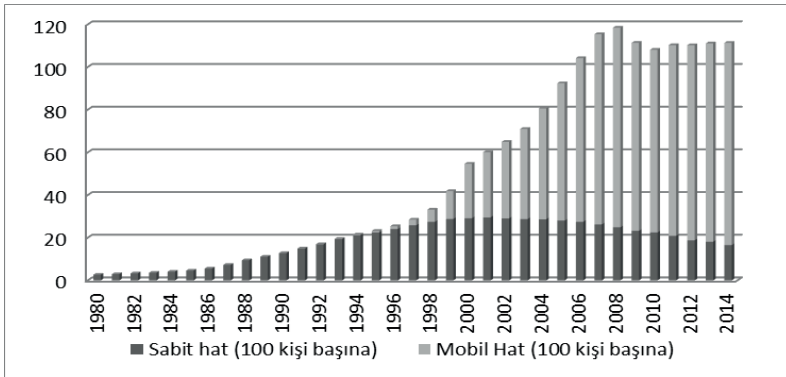
Son yıllarda, telekomünikasyon sektöründe ortaya çıkan yeni teknolojilerle telekomünikasyonun ekonomik büyümeye artarak katkı sağlayacağı beklenmektedir. Yeni nesil ağlar olarak adlandırılan yeni teknolojilerin iletişimi daha kolay hale getirmesi ile birlikte piyasalar bir yandan büyürken bir yandan da etkinliğe yaklaşacaktır. Örneğin şirket dışında olan bir yönetici satın alma talebine kolayca yanıt verebilecek, satıcı ise stok takibi yaparak sipariş alabilecektir. Sonuçta organizasyonel etkinlik beraberinde artacaktır. Ayrıca, e-ticaret bağlantı hızlarındaki artışlarla birlikte daha kolay hale gelecek ve pazar büyüyecektir.³ Gerekli telekomünikasyon altyapısını tamamlayan ülkeler bu teknolojik fırsatlardan yararlanacak ve gerek piyasaların genişlemesi gerekse daha etkin hale gelmesi ile büyüme oranlarını arttıracaklardır.

Dünya’da ve Türkiye’de Telekomünikasyon

Telekomünikasyon sektörü Dünya’da 20 trilyon dolarlık hacmi ile en yüksek katma değere sahip olan sektördür. Bu sektörün bu hacme ulaşmasının arkasında yatan en önemli neden 1980’lerden sonra başlayan liberalizasyon süreci olmuştur. Bu liberalizasyon süreci ile birlikte kullanıcı sayısı da hızla artmıştır. 2000 yılında Dünya genelinde sadece 400 milyon internet kullanıcısı varken, 2015 yılında 3.2 milyara ulaşmıştır. Bunun yanında 2015 yılında sabit hat sayısı 1 milyar iken mobil hat sayısı 7 milyarı aşmıştır. Dünyada her 100 kişiye 14,5 sabit hat düşmekte iken 96,8 mobil hat düşmektedir.⁴

Dünya’daki bu hızlı gelişimin yanında bazı ülkeler gerekli altyapı yatırımlarını tamamlayarak bu gelişmelerden daha fazla yararlanmışlardır. Maddock (1998), Çin ve Hong Kong’un telekomünikasyon altyapısına yaptıkları yatırımlar sayesinde bu gelişen sektörü daha iyi adapte edebildiklerini ve bu sayede bilginin daha hızlı yayılmasını sağlayarak verimliliklerini arttırdıklarını ortaya koymuştur. Burnham (2003) ise 1990’larda İrlanda’nın hızlı büyümesini modern telekomünikasyon altyapısına zamanında yatırım yapmasına bağlamaktadır.

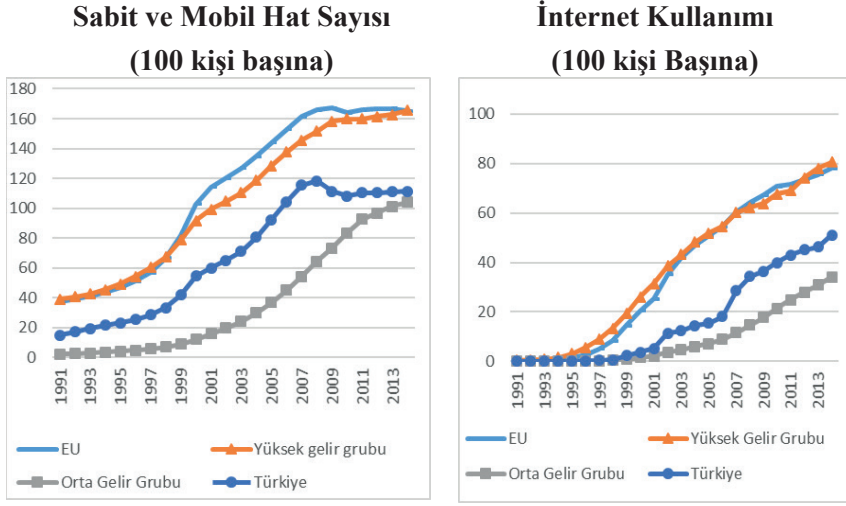
Türkiye’de telekomünikasyon sektörü de 1980’lerden sonra hızla artmıştır. Şekil.1’de 1980’lerden günümüze 100 kişi başına düşen sabit ve mobil hat sayısı gösterilmektedir. Mobil hat penetrasyonu 2001’den sonra sabit hatları geçmiştir. Bu yıldan itibaren mobil hatlar artış gösterirken, sabit hatlarda bir azalma olmuştur. 2014 yılının sonunda Türkiye’de 100 kişi başına düşen sabit hat sayısı 16,5 iken mobil hat sayısı 9,7’dir.

Kaynak: World Development Indicators

Şekil 1. Sabit ve Mobil Hat Sayısı (100 kişi başına)

Türkiye’de telekomünikasyon sektöründe hızlı bir gelişme yaşanmış olsa da bu gelişme yüksek gelir grubundaki ülkeler ve AB ülkelerinin gerisinde kalmaktadır. Şekil 2’de hem sabit ve mobil hat sayısında hem de internet kullananların sayısında Türkiye’nin gelişmiş ülkelerin gerisinde kaldığı göze çarpmaktadır. Orta gelir grubu ülkelerinden ise daha fazla bir gelişim göstermiştir.

Kaynak: World Development Indicators

Şekil 2. Telekomünikasyon Göstergeleri Uluslararası Karşılaştırma

Literatür Taraması

Telekomünikasyonun ekonomik büyüme üzerinde etkisi ampirik literatürde ilk defa Jipp (1963) tarafından incelenmiştir. Jipp (1963), ilgili çalışmasında telekomünikasyon yoğunluğu ile gelir arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermiştir. Ardından Hardy (1980) 15 gelişmiş ve 45 gelişmekte olan ülkeyi kullandığı analizinde 1960-73 yılları arasında odaklanmış ve telefon miktarının GSMH ile pozitif bir ilişki içinde olduğunu göstermiştir.

Norton (1992), Barro (1991)’nin büyüme modelinden yola çıkarak daha kapsamlı bir analiz yapmıştır. 1957-77 arasında 100 kişi başına düşen telefon hattı stok verisini telekomünikasyon altyapısı için bir gösterge olarak kullanmış, telekomünikasyon ve ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulmuştur. Madden ve Savage (2000) ise benzer bir ana-

lizle 43 ülkeyi 1973-1990 yılları arasında incelemiştir. Telekomünikasyon altyapısı göstergesi olarak telekomünikasyon yatırımların GSYİH içindeki payını kullanmıştır. Çalışmanın sonucunda telekomünikasyon altyapısı ile ekonomik büyüme arasında güçlü ve pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.

Roller ve Waverman (2001) ise endojenliği dikkate almak adına eşanlı denklem modelleri kullandığı çalışmasında 1970 ve 1990 yılları arasında OECD ülkelerine odaklanmışlardır. Telekomünikasyon göstergesi olarak ise telekomünikasyon sermayesini kullanmış ve bu göstereyi sürekli envanter yöntemiyle elde etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda telekomünikasyon altyapısı ile GSYİH arasında pozitif ve güçlü bir ilişki tespit etmişlerdir. Ayrıca bu çalışmada telekomünikasyon altyapısı için bir eşik değer de belirlenmiş, telekomünikasyon penetrasyon oranının %40’ı aştığı ülkelerde etkinin daha fazla olduğu sonucuna varılmıştır. Torero vd. (2005), Roller ve Waverman (2001)’in analizine benzer bir analiz yapmışlar ancak çalışmalarına birim kök testlerini eklemişlerdir. 1980-2000 arasında 113 ülkeyi kullandıkları çalışmalarında telekomünikasyon göstergesi olarak 100 kişi başına düşen sabit hat sayısını almışlardır. Çalışmanın sonucunda telekomünikasyon altyapısının ekonomik büyümeyi anlamlı bir şekilde arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmada ülkeler gelir gruplarına göre sıralanmış ve telekomünikasyonun düşük orta ve yüksek orta gelir grubunda anlamlı düşük gelir grubunda ise anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sridhar ve Sridhar (2007) da 1990-2001 yılları arasında 63 ülkeye yapısal bir model kurmuşlar ve eşanlı denklem modelleri ile tahmin etmişlerdir. 100 kişi başına düşen sabit ve mobil hatları hem ayrı ayrı hem de toplam olarak telekomünikasyon altyapısının göstergesi anlamında kullanmışlardır. Sonuç olarak telekomünikasyon altyapısının ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu sonucuna varmışlardır.

Waverman vd. (2005) ise sadece mobil hatlar üzerine yoğunlaşmış ve çalışmalarında hem eşanlı denklem modellerini hem de Barro (1991)’nin kesit verilerine dayanan yöntemini kullanmışlardır. Her iki analizde de mobil hat sayısı arttıkça GSYİH’nın arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Datta ve Agarwal (2004) da büyüme fonksiyonunu incelediği çalışmalarında 22 OECD ülkesinin 1980-92 arasındaki verilerini kullanmışlardır. Telekomünikasyon göstergesi olarak 100 kişi başına düşen sabit ve mobil hat sayısı tercih edilmiştir. Dinamik sabit etkiler modeline dayanan araştırmada telekomünikasyon ve

GSYİH arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Güvel ve Aytun (2013), Datta ve Agarwal’ın analizine benzer bir analizi 1991-2009 yılları arasında 138 ülkeye farklı felir gruplarını dikkate alarak uygulamıştır. Sabit ve mobil hatlara internet kullanımını da ekledikleri çalışmalarında telekomünikasyonun ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğunu bulmuşlardır. Alleman vd. (1994) ise benzer bir analizi Afrika ülkeleri kapsamında gerçekleştirmişlerdir. Telekomünikasyon altyapısı göstergesi olarak sabit ve mobil hat sayısının kullanıldığı çalışmada, telekomünikasyon altyapısı ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve güçlü bir ilişki bulunmuştur. Chavula (2013) ise 49 gelişmekte olan ülkeye uyguladıkları 1990-2007 yıllarını kapsayan ve endojen büyüme modeline dayanan çalışmalarında; telekomünikasyon göstergesi olarak 100 kişi başına düşen sabit hat sayısı, mobil hat sayısı ve internet kullanımını ayrı ayrı incelemişler ve büyüme-yi en çok arttıranının mobil hatlar olduğunu vurgulamışlardır. Pazarlıoğlu ve Gürler (2007)’in 1994-2004 yılları arasında Avrupa Birliği ülkeleri ve aday ülkeler olmak üzere 30 ülkeye büyüme fonksiyonu çerçevesinde uyguladıkları modelde telekomünikasyon göstergesi olarak 1000 kişi başına düşen sabit ve mobil hat sayısını kullanılmıştır. Modelden telekomünikasyon yatırımları ile kişi başına reel GSYİH arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yıldız (2012), 1990-2009 yılları arasında OECD ülkelerine uyguladığı çalışmasında; telekomünikasyon sektöründeki yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Panel veri analizi kullanılan modelde telekomünikasyonun ekonomik büyümeyi arttırdığı tespit edilmiştir. Zahra vd. (2008) ise çalışmalarında telekomünikasyon altyapısı için 1000 kişi başına düşen hat sayısı (sabit ve mobil) ve internet kullanıcılarından oluşan bir endeks tanımlamışlardır. 1985-2003 yılları arasında düşük, orta ve yüksek gelir grubundan 24 ülke için dinamik panel veri analizinin kullanıldığı modelde telekomünikasyon altyapısının ekonomik büyümeyi arttırdığı bulunmuştur.

Zahra vd. (2008), Granger nedensellik analizi de yapmışlar kişi başına düşen GSYİH ile telekomünikasyon göstergesi arasında tek yönlü, telekomünikasyondan GSYİH’ya doğru bir nedensellik olduğunu ortaya koymuşlardır. Yıldız (2012) da benzer şekilde Granger nedensellik analizi yapmış fakat çift yönlü nedensellik bulmuştur. Litarürde birçok çalışmada Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Pradhan vd. (2014), 1991-2012 yılları arasında G20 ülkelerine panel Granger testi uygulamışlardır. Telekomüni-

kasyon göstergesi olarak ise 1000 kişi başına düşen sabit hat, mobil hat ve internet kullanımını, Temel Bileşenler Analizi ile endekse çevirmişlerdir. Bu endeks değeri ile kişi başına düşen GSYİH büyümesi arasında çift yönlü bir nedensellik tespit etmişlerdir. Dutta (2001), 15 gelişmiş ve 15 gelişmekte olan ülkeye 1970-1993 yılları arasında nedensellik testi uygulamıştır. Telekomünikasyon göstergesi olarak ise 100 kişi başına düşen sabit ve mobil hat sayısını kullanmış ve telekomünikasyon altyapısı ile büyüme arasında pozitif bir ilişki tespit etmiştir. Beil vd. (2005) ise ABD’de 50 yıllık bir veri seti kullanarak Granger-Sims testi uygulamışlar ve ekonomik büyümeden telekomünikasyona doğru bir nedensellik tespit etmişlerdir. Cronin vd. (1991)’de ABD’de 1958-1988 döneminde GSYİH ile telekomünikasyon yatırımlarını incelemişlerdir. Granger nedensellik testleri kullandığı çalışmalarında GSYİH ve telekomünikasyon altyapısı arasında çift yönlü nedensellik tespit etmişlerdir. Kaur ve Malhotra (2014), 1976-2012 yılları arasında Hindistan ekonomisini inceledikleri çalışmalarında telekomünikasyon altyapısı ile GSYİH arasında telekomünikasyondan GSYİH’ya doğru bir nedensellik tespit etmişlerdir.

Türkiye özelinde ise literatürde çok az uygulamalı çalışma bulunmaktadır. Kurt (2007), 1970-1999 yılları arasında Türk Telekom A.Ş.’nin telekomünikasyon yatırımlarını kullandığı çalışmada bir regresyon analizi tahmin etmiştir. Bağımlı değişken olarak kişi başına GSYİH’daki büyüme oranını kullanmış ve tüm diğer değişkenleri de (fiziki sermaye, beşeri sermaye, işgücü) büyümeler cinsinden ifade etmiştir. Çalışmada araştırmacı, telekomünikasyon yatırımlarındaki büyümenin ekonomik büyümeyi pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediğini ortaya koymuştur. Yapraklı ve Sağlam (2010) ise daha genel bir çerçevede konuyu ele almışlar ve bilgi ve iletişim teknolojileri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1980-2008 arasında incelemişlerdir. Ancak bilgi ve iletişim teknolojilerinin bir göstergesi olarak telekomünikasyon yatırımlarını kullanmışlardır. Çalışmalarında çok değişkenli eş bütünleşme analizi ve vektör hata düzeltme modelini kullanmışlardır. Sonuçta bilgi iletişim teknolojilerindeki ilerlemenin ekonomik büyümeyi pozitif ve anlamlı bir şekilde arttırdığı sonucuna varmışlardır. Zeren ve Yurtkur (2012) ise Türkiye’de telekomünikasyon altyapısının ekonomik gelişmişlik üzerindeki etkisini ölçmek üzere Coğrafi Ağırlıklı Regresyon Modelini kullanmışlardır. Telekomünikasyon göstergesi olarak kişi başına kontör değerinin kullanıldığı çalışmada telekomünikasyon ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Telekomünikasyon ve Ekonomik Büyüme: Ampirik Analiz

Literatür taramasında da detaylı olarak ortaya konduğu gibi, bu alanda yapılan çalışmalar telekomünikasyon ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki ortaya koymaktadır. Ancak bu etki ülkeden ülkeye farklılık gösterebilmektedir. Calderon ve Serven (2014)’e göre ülkelerde başlangıçtan itibaren farklı altyapı ve hizmet kalitesi olduğundan heterojenlik söz konusudur. Bu nedenle Türkiye özelinde bir sonuca varmak için sadece Türkiye’ye odaklanmak daha doğru olacaktır. Ancak Türkiye özelinde uygulamalı çalışma yok denecek kadar azdır. Bu çalışma da bu alandaki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

Solow (1956) ve Swan (1956)’ın çalışmalarına dayanan Neo-klasik büyüme teorisi 1980’lere kadar hâkimiyetini sürdürmüştür. Bu teoriye göre ekonomik büyümeyi açıklayan anahtar faktör teknolojik gelişmedir ve teknolojik gelişme de dışsal olarak belirlenmektedir. Sermayenin azalan getirilere sahip olduğunu varsayan modeller, uzun dönemde ülkelerin birbirlerine yakınsayacağını öngörmüştür. Ancak bu yakınsamanın gerçekleşmemiş olması, ekonomik büyümeyi açıklamak üzere yeni teorilerin ortaya atılmasına neden olmuştur. Bu kapsamda Romer (1986, 1990) ve Lucas (1988)’in çalışmalarının öncülük ettiği İçsel Büyüme modelleri ortaya atılmıştır. Bu modellerde teknolojik gelişmenin içsel olarak belirlendiği ve sermayenin azalan getirilere tâbi olmadığı varsayılmaktadır. Böylelikle yakınsama da olmayacaktır. Mankiw, Romer ve Weil (1992) ise Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonuna beşeri sermayeyi de ekleyerek sermaye kavramını geliştirmiş ve ülkeler arasındaki büyüme farklılıklarının bu sayede açıklanabildiğini savunmuştur. Seetepelli, vd. (2008)’de Mankiw, Romer ve Weil(1992)’in modelini altyapı stokunu ekleyerek genişletmişlerdir. Bu çalışmada da Mankiw, Romer ve Weil (1992)’in modelinde kullanılan üretim fonksiyonu temel alınmıştır. Seetepelli, vd. (2008)’den farklı olarak telekomünikasyon altyapı stoku kullanılmıştır. Ayrıca Grossmann ve Helpman (1991) ve Sahoo ve Dash (2012)’i takiben dış ticarete fonksiyona eklenmiştir. Bu doğrultuda çalışmada kullanılacak üretim fonksiyonu;

$$y_t = f(K_t, L_t, T_t, TIC, H_t) \quad (1)$$

1 nolu denklemdeki gibidir. Y_t ; reel GSYİH’yi ifade etmektedir. Sermaye (K_t) göstergesi olarak ise literatürde sıklıkla kullanılan gayri safi sermaye

ye oluşumu (gross fix capital formation) kullanılmıştır.⁵ İşgücü (L_t), toplam aktif işgücünü göstermektedir. Telekomünikasyon altyapısı (T_t), sabit ve mobil hat sayısının toplamı olarak ifade edilmiştir.^{6,7} Ticaret (TIC_t) ise Sahoo ve Dash (2012)’ı takiben ihracat ve ithalatın toplamının GSYİH içindeki payı ticaret göstergesi olarak kullanılmıştır. Beşeri sermaye (H_t), ise orta öğrenime kayıt oranı olarak alınmıştır. Bu alanda yapılan hemen hemen tüm çalışmalarda beşeri sermayeyi ifade etmek için bu gösterge kullanılmaktadır.⁸ Tüm veriler Dünya Bankasından elde edilmiştir. GS-YİH ve Gayri Safi Sabit Sermaye TÜFE endeksi kullanılarak reelleştirilmiştir. Tahmin edilecek model aşağıdaki gibidir:

$$\ln Y_t = \alpha + \beta_1 \ln K + \beta_2 \ln L + \beta_3 \ln T + \beta_4 \ln TIC + \beta_5 \ln H$$
$$\ln Y_t = \alpha + \beta_1 \ln K + \beta_2 \ln L + \beta_3 \ln T + \beta_4 \ln TIC + \beta_5 \ln H \dots (2)$$

Model logaritmik olarak ifade edilmiştir, dolayısıyla katsayılar esnekliği ifade etmektedir. Telekomünikasyondaki gelişmeler ekonomik büyümeyi etkilediği gibi ekonomik büyüme de telekomünikasyonu etkilemektedir. Satın alma gücü arttıkça bu hizmetlere olan talep de artacaktır. Ayrıca, ekonomi büyüdükçe, işlemleri gerçekleştirmek için daha fazla bir telekomünikasyon hizmeti gerekmektedir (Sridhar & Sridhar 2007: 40). Literatürde de birçok çalışmada çift yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Endojenlik problemi olarak tanımlanan bu problemi çözmek, ters yönlü nedenselliği dikkate almak için Norton (1992) ilk yılın stok değerini modele açıklayıcı değişken olarak ilave etmiştir. Eğer bu değişken anlamlı değilse ters yönlü bir nedensellik olmadığı sonucuna varır. Datta ve Agarwal (2004) da benzer şekilde telekomünikasyon değişkenlerinin bir gecikmeli değerini modele açıklayıcı değişken olarak ilave etmiştir. İki çalışmada da ters yönlü nedenselliğin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Roller ve Waverman (2001) ise endojenliği dikkate almak için eş anlı denklem modellerini kullanmışlardır. Bu çalışmayı takiben birçok çalışmada da bu yöntem kullanılmıştır (Sridhar & Sridhar 2007, Waverman vd. 2005, Torero vd. 2002). Bu çalışmada ise endojenliği dikkate almak için Johansen (1988) ve Maki (2012) eş-bütünleşme analizleri kullanılmış ve uzun dönem analizi olarak da Vektör Hata Düzeltme (VEC) Modelinden yararlanılmıştır. Analiz dönemi ise 1980-2015 dönemi seçilmiş ve veriler yıllık frekansla modelde yer almıştır. 2 nolu model E-views paket programı kullanılarak

tahmin edilmiştir. Takip edilen bölümde öncelikle birim kök testleri incelenmiştir.

Birim kök testleri

Bu çalışmada öncelikle; ADF, DF-GLS birim kök testleri kullanılarak serilerin durağan dışılıkları analiz edilmiştir. Birim kök test sonuçları Tablo.1’deki gibidir.

Tablo 1. Birim Kök Test Sonuçları (Yapısal Kırılma İçermeyen)

	ADF			DF-GLS	
	Kesmeli Model	Kesmeli ve Trendli Model	Trendli Model	Kesmeli Model	Kesmeli ve Trendli Model
lnT	-2,348(4)	-1,125(3)	-0,917(4)	-2,963(5)	-0,458(4)
LnY	-4,102(0)	-3,478(4)	-3,147(0)*	-2,169(0)*	-2,334(1)
lnL	-3,695(3)	-2,589(0)*	-2,145(4)	-3,178(2)	1,256(3)
lnK	-3,589(0)	-3,589(0)*	-2,456(2)	-4,144(3)	-2,456(1)
lnTIC	-4,214(0)	-4,123(0)	-3,896(0)*	-4,125(0)	-3,112(0)*
lnH	-5,639(0)*	-3,987(3)	-2,569(2)	-3,124(0)	-4,254(0)

Not: *, 5% anlamlılık seviyesinde boş hipotezin ret edildiği anlamına gelmektedir.

Yukarıda verilen birim kök testi sonuçlarına göre, ele alınan seriler durağan dışıdır. Ancak, ADF ve DF-GLS birim kök testleri, serilerdeki yapısal kırılmaların varlığını göz ardı ettiğinden durağan dışılığın tespiti için yeterli değildir. Eğer, ele alınan seride bir ya da birden fazla yapısal kırılma söz konusu ise, bu birim kök testleri yanıltıcı sonuçlar üretebilirler. Bu amaçla, yapısal kırılmaları dikkate alan Lee ve Strazicich (LS) (2003) tarafından geliştirilen birim kök testi uygulanmıştır. LS birim kök testinde, alternatif hipotez, ele alınan seride yapısal kırılmalı birim kökün var olduğunu savunur ve alternatif hipotezin kabul edilmesi, analiz edilen değişkende yapısal kırılmalı birim kökün var olduğu dolayısıyla serinin durağan dışı olduğu anlamına gelir (Bulut 2016: 973). LS birim kök testi Lagrange Çoğaltanına (LM) dayanan Zivot- Andrews birim kök testine alternatif olarak geliştirilmiştir. Benzer şekilde, LP birim kök testine alternatif olarak, yine Lee ve Strazicich tarafından geliştirilen iki kırılmalı LS

birim kök testi mevcuttur. Bu birim kök testi, temelde iki modeli dikkate alır. Bu modellerden ilki kesmeli (Model A) diğeri trendli modeldir (Model C) (Lee & Strazicich 2003: 2). Zivot Andrews birim kök testine göre daha üstün olan LS iki kırılmalı birim kök testi bu çalışmada tercih edilmiştir. Tüm serilerin, düzeyde durağan dışı oldukları tespit edildiğinden, serilerin birinci derece farkları alınarak LS birim kök testi uygulanmıştır. Elde edilen birim kök test sonuçları Tablo 2’deki gibidir.

Tablo 2. İki Kırılmalı LS Birim Kök Testi

Değişkenler	Model	Kırılma Noktası	t-istatistikleri
$\Delta \ln T$	Model A	2000	-5,698
	Model C	2008	-5,965
$\Delta \ln Y$	Model A	2001	-4,896
	Model C	2008	-4,123
$\Delta \ln L$	Model A	2000	-6,314
	Model C	2007	-6,963
$\Delta \ln K$	Model A	2001	-5,369**
	Model C	2007	-5,213**
$\Delta \ln TIC$	Model A	2000	-5,324**
	Model C	2008	-5,698*
$\Delta \ln H$	Model A	2001	-6,314*
	Model C	2007	-6,417*

Not: Model A için, 1% anlamlılık düzeyi için tablo değeri -5,34 ve 5% anlamlılık seviyesi için -4,80’dir. Model C için, 5% anlamlılık düzeyine göre kritik değer -5,57 ve 5% anlamlılık düzeyine göre kritik değer de -5,08’dir. * 1% anlamlılık seviyesini ve ** ise 5% anlamlılık seviyesini ifade etmektedir.

İki kırılmalı LS birim kök test sonuçlarına göre, hesaplanan test istatistikleri 1% anlamlılık seviyesine göre ele alınan tüm değişkenler açısından istatistiksel olarak anlamlıdır. Elde edilen t istatistiklerine göre boş hipotezler, tüm seriler için ret edilmiştir. Yani tüm serilerin birinci dereceden entegre I (1) olduğu söylenebilir.

Carrion-i-Silvestre vd. (2009) (CS) testinde ise LS testinden farklı olarak, beş tane yapısal kırılmaya izin verilmekte ve kırılma tarihleri de içsel olarak belirlenmektedir (Carrion-i-Silvestre vd. 2009: 1760). Bu test, yapısal kırıl-

ma noktalarını Bai ve Perron (2003) algoritmasını kullanarak, quasi-GLS yöntemi yardımıyla dinamik programlama süreciyle ve hata kareler toplamını minimize ederek elde etmektedir. Bu test ayrıca küçük örneklerde de kullanılabilir özelliğine sahiptir (Göçer vd. 2013: 7). \mathbf{y}_t stokastik süreci için testte kullanılan modeller şu şekildedir:

$$\mathbf{y}_t = \mathbf{d}_t + \mathbf{u}_t \quad (3)$$

$$\mathbf{u}_t = \alpha \mathbf{u}_{t-1} + \mathbf{v}_t, \quad t = 0, \dots, T \quad (4)$$

$$P_t^{GLS}(\lambda^0) = \{S(\bar{\alpha}, \lambda^0) - \bar{\alpha}S(1, \lambda^0)\}/s^2(\lambda^0) \quad (5)$$

$$MP_t^{GLS}(\lambda^0) = \left[\bar{c}^2 T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 + (1 - \bar{c}) T^{-1} \tilde{y}_T^2 \right] / s(\lambda^0)^2 \quad (6)$$

$$MZ_{\alpha}^{GLS}(\lambda^0) = (T^{-1} \tilde{y}_T^2 - s(\lambda^0)^2) \left(2T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 \right)^{-1} \quad (7)$$

$$MSB^{GLS}(\lambda^0) = \left(s(\lambda^0)^{-2} T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 \right)^{1/2} \quad (8)$$

$$MZ_t^{GLS}(\lambda^0) = (T^{-1} \tilde{y}_T^2 - s(\lambda^0)^2) \left(4s(\lambda^0)^2 T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 \right)^{-1/2} \quad (9)$$

CS testinde, H_0 hipotezi, yapısal kırılmalar altında birim kök vardır, alternatif hipotez ise yapısal kırılmaların varlığında birim kök yoktur şeklinde kurulmuştur. Seride düzeyde birim kökün var olması durumunda, hesaplanan test istatistiği kritik değerden küçük beklenir. Testin hipotezleri şu şekilde kurulmuştur:

H_0 : Yapısal kırılmaların varlığında birim kök vardır.

H_1 : Yapısal kırılmaların varlığında birim kök yoktur.

Tablo 3. Beş Kırılmalı Carrion-I-Silvestre Birim Kök Testi

Serilerin Düzey Değerleri						
	P_T	MP_T	MZ_α	MSB	MZ_t	Kırılma Tarihleri
LnT	34,36	30,17	47,88	0,22	5,77	2000
	(10,22)	(9,98)	(39,21)	(0,15)	(4,77)	2002
						2008
						2009
						2011
lnY	40,18	47,96	40,39	0,27	5,88	2001
	(15,46)	(16,20)	(33,63)	(0,17)	(3,56)	2002
						2008
						2009
						2011
lnL	30,47	28,54	45,69	0,16	6,69	2001
	(9,88)	(8,41)	(35,10)	(0,10)	(3,22)	2002
						2008
						2009
						2012
lnK	22,31	23,65	24,56	31,02	34,66	2001
	(8,52)	(7,99)	(9,31)	(9,05)	(7,40)	2002
						2008
						2009
						2012
lnTİC	20,98	19,56	35,66	0,55	5,39	2001
	(8,33)	(7,88)	(9,02)	(0,09)	(2,55)	2007
						2008
						2009
						2011
lnH	21,89	18,12	32,33	0,89	7,40	2000
	(7,51)	(7,60)	(10,23)	(0,07)	(2,80)	2007
						2008
						2009
						2012

Not: Parantez içerisindeki kritik değerler, bootstrap yöntemi ile elde edilmiştir. Değerler, Gauss ve Matlab programları yardımı ile hesaplanmıştır. *; 5% anlamlılık seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı olmayı ifade etmektedir. Hem kesme hem de eğimde yapısal değişimi kabul eden model dikkate alınarak test gerçekleştirilmiştir.

Carrion-I-Silvestre yapısal kırılmalı birim kök testine bakarak serilerin düzeyde durağan olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Serilerin birinci farkları alınarak test yinlendiğinde, hesaplanan test istatistiklerinin tablo değerlerden küçük olduğu görülmektedir, bu nedenle serilerin birinci farklarının durağan olduğu, yani serilerin I (1) oldukları sonucuna varılabilir.

Eş-bütünleşme testleri

Birim kök test sonuçları ile tüm serilerin aynı düzeyde, yani birinci düzeyde durağan dışı olduklarının tespitinin ardından, eş-bütünleşme analizine geçilebilir. Seriler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisi öncelikle Johansen tarafından geliştirilen eş-bütünleşme testi dikkate alınarak analiz edilmiştir. Johansen eş-bütünleşme test metodu, aşağıdaki denklem ile açıklanabilir (Bulut 2016: 972).

$$\Delta Z_t = \mu + \Pi Z_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \Gamma_i Z_{t-i} + \varepsilon_t \quad (10)$$

$$\Delta Z_t = \mu + \Pi Z_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \Gamma_i Z_{t-i} + \varepsilon_t \quad (10)$$

$$\Gamma_i = -I + \Pi_1 + \dots + \Pi_i \quad (i = 1, \dots, k)$$

Bu denklemde, Π , katsayı matrisini ifade etmektedir ve bu katsayı matrisinin rank değeri eş-bütünleşme sayısını vermektedir. Eğer Π katsayı matrisinin rankı 0 değerini alırsa, değişkenler arasında eş-bütünleşme ilişkisinin olmadığı anlamına gelir. Rankın 1’den büyük olması, değişkenler arasında birden fazla eş-bütünleşme ilişkisi olduğunu gösterir. Johansen eş-bütünleşme testinde, değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisi, Trace ve Eigenvalue istatistik değerlerine bakılarak belirlenir. Eş-bütünleşme ilişkisinin olması demek, sıfır hipotezinin ret edilip alternatif hipotezin kabul edilmesi demektir. Değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisinin var olduğunun tespitinin ardından, optimum gecikme sayısının belirlenmesi gerekir. Uygun gecikme sayıları Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. *Optimum Gecikme Sayısının Belirlenmesi*

Gecikme	LR	FPE	AIC	SIC	HQ
0	-	0,021485	-5,6325	-5,3258	-5,3369
1	465.1417*	0,036954*	-16,1245*	-16,1045*	-16,1096*
2	2.25896	0,01476	-16,1056	-16,1021	-16,1028
3	-5,6932	0,03698	-16,0698	-16,0589	-16,0592
4	1,00589	0,02147	-14,2563	-14,0369	-14,1123

Tablo 4’te verilen sonuçlara göre Final Öngörü Hatası (FPE), Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) ve Hannan-Quinn (HQ) kriterlerine göre 1 gecikmenin en uygun olduğu görülmektedir.

Tablo 5. Johansen Eş-bütünleşme Testi

Örneklem: 1980-2015 Dahil edilen gözlem sayısı: 35 (düzeltmelerden sonra) Trend yapısı: Lineer deterministik trend				
Kısıtsız Eş-bütünleşme Rank Testi (Trace-İz istatistiği)				
	Özdeğer	İz (Trace) istatistiği	0,05 kritik değeri	p-olasılık
Hiç (None)*	0,785	65,147	31,256	0,000
En fazla 1 (At most 1)	0,124	7,215	12,365	0,514
En fazla 2 (At most 2)	0,003	0,069	2,336	0,752
<i>* 0, 05 anlamlılık seviyesinde hipotezin ret edildiği anlamına gelir.</i>				
Kısıtsız Eş-bütünleşme Rank Testi (Maksimum Özdeğer)				
	Özdeğer	Maks. Özdeğer istatistiği	0,05 kritik değeri	p-olasılık
Hiç (None)*	0,785	59,315	27,299	0,000
En fazla 1 (At most 1)	0,124	7,112	11,348	0,471
En fazla 2 (At most 2)	0,003	0,069	2,336	0,752
<i>* 0, 05 anlamlılık seviyesinde hipotezin ret edildiği anlamına gelir.</i>				

Johansen eş-bütünleşme iz ve maksimum özdeğer test sonuçlarına göre, test istatistiklerinde %5 kritik değerden büyük olan p-olasılık değeri dikkate alınmalıdır. Buna göre, ele alınan seriler arasında bir tane eş bütünleşme ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir ve seriler uzun dönemde birbirini etkilemektedir. Bu etkileşimin boyutunu ortaya koyabilmek için hata düzeltme modeli tahmin edilmelidir.

Değişkenler arasındaki uzun dönem denge ilişkisinin ortaya konacağı hata düzeltme modeli (VECM) denklem 11’deki gibi gösterilebilir (Çetinkaya ve Türk 2014: 55).

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 \Delta X_t + \lambda u_{t-1} + \varepsilon_t = \beta_0 + \beta_1 \Delta X_t + \lambda(y_{t-1} - \alpha_0 - \alpha_1 x_{t-1}) + \varepsilon_t \quad (11)$$

Verilen denklemde λ parametresi uzun dönemde dengeye yaklaşmayı gösteren hata düzeltme parametresidir. ΔX , X ’teki uzun dönem sapmaların etkisini yansıtır.

Tablo 6. *VECM Tahmin Sonuçları*

Değişkenler	Y	L	T	TIC	K	H
Y(-1)	0,988 (5,321)**	0,815 (3,963)**	0,771 (3,678)**	0,991 (4,236)**	0,510 (4,996)**	0,630 (4,991)**
L (-1)	0,888 (5,036)**	0,932 (3,145)**	0,5214 (2,569)**	0,4463 (3,012)**	0,6689 (3,001)**	0,5512 (4,012)
T (-1)	0,774 (3,367)**	0,5514 (3,336)**	0,961 (4,011)**	0,259 (5,001)**	0,391 (3,610)**	0,471 (4,023)**
TIC (-1)	0,555 (3,991)**	0,530 (5,039)**	0,410 (3,697)**	0,944 (2,961)**	0,522 (4,236)**	0,159 (3,339)**
K (-1)	0,556 (4,023)**	0,611 (5,000)**	0,630 (4,510)**	0,399 (4,336)**	0,994 (3,663)**	0,599 (2,559)**
H (-1)	0,547 (4,222)**	0,630 (3,549)**	0,666 (3,006)**	0,774 (3,666)**	0,422 (5,332)**	0,991 (5,903)**
Kointeg1	Katsayı -0,669	Standart Hata 0,078	t-değeri 8,577**			

Tablo 6’da verilen sonuçlar, değişkenlerin bir gecikmeli değerlerinin GSYİH üzerine uzun dönem etkileri ve diğer değişkenlerin karşılıklı etkileşimlerini gösteren parametrik büyüklükleri vermektedir. Bu sonuçlara göre, tüm değişkenlerin bir gecikmeli değerlerinin, GSYİH üzerinde anlamlı etkileri oldukları görülmektedir. Yani değişkenler, bir gecikme uzunluğunda GSYİH’yi %1 anlamlılık seviyesinde istatistiksel olarak etkilemektedir. Benzer şekilde diğer tüm değişkenler, bir gecikme uzunluğunda, uzun dönemde karşılıklı etkileşim içindedir. Tablonun en altında verilen -0,669 değeri ile bu sonuç doğrulanmaktadır. Bu katsayı kısa dönemde ortaya çıkan aksaklıkların uzun dönemde yaklaşık %67 oranında düzeldiğini göstermektedir.

Carron-I-Silvestre birim kök testinde, serilerde birden fazla yapısal kırılmanın olduğu tespit edildiğinden, uzun dönem denge ilişkisi için, Johansen eş-bütünleşme tahmin sonuçlarını desteklemesi amacıyla, Maki (2012) tarafından geliştirilen ve birden çok yapısal kırılmayı dikkate alan eş-bütünleşme testi de uygulanmıştır. Maki (2012) tarafından geliştirilen bu test, değişkenler arasındaki eş-bütünleşme ilişkisinin varlığını, maksimum beş

tane içsel yapısal kırılmanın varlığında tanımlayabilmektedir. Özellikle, eş-bütünleşme denkleminde üç ve daha fazla yapısal kırılma olduğunda, bu yöntem Gregory ve Hansen (1996) yönteminden üstündür (Maki 2012: 2013). Bu test için kullanılan dört model şu şekildedir:

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_t K_{i,t} + \beta x_t + u_t \quad (12)$$

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_t K_{i,t} + \beta x_t + \sum_{i=1}^k \beta_i x_i K_{i,t} + u_t \quad (13)$$

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_t K_{i,t} + \gamma x + \beta x_t + \sum_{i=1}^k \beta_i x_i K_{i,t} + u_t \quad (14)$$

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_t K_{i,t} + \gamma t + \sum_{i=1}^k \gamma_i t K_{i,t} + \beta x_t + \sum_{i=1}^k \beta_i x_i K_{i,t} + u_t \quad (15)$$

Sonuçlar Tablo 7’den takip edilebilir.

Tablo 7. Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırılmalı Eş-bütünleşme Testi⁹

Modeller	1 Kırılma	2 Kırılma	3 Kırılma	4 Kırılma	5 Kırılma
	-7,99 (-5,70)	-8,10 (-5,41)	-9,23 (-5,56)	-9,46 (-5,77)	-10,00 (-5,95)
<i>Model 0</i>	Kırılma: 2008	Kırılma: 2008 2010	Kırılma: 2008 2009 2010	Kırılma: 2007 2008 2009 2010	Kırılma: 2007 2008 2009 2010 2011
	-7,71 (-5,52)	-8,96 (-5,70)	-9,06 (-5,83)	-9,82 (-6,05)	-10,08 (-6,19)
<i>Model 1</i>	Kırılma: 2007	Kırılma: 2008 2009	Kırılma: 2007 2009 2011	Kırılma: 2007 2009 2010 2010	Kırılma: 2007 2009 2010 2010 2011

	-7,77 (-5,45)	-8,22 (-5,86)	-9,89 (-6,25)	-9,44 (-6,59)	-10,51 (-6,91)
<i>Model 2</i>	Kırılma 2008	Kırılma: 2007 2009	Kırılma: 2007 2009 2011	Kırılma: 2007 2008 2010 2011	Kırılma: 2007 2009 2010 2010 2011
	-7,18 (-6,04)	-8,45 (-6,62)	-9,47 (-7,08)	-9,99 (-7,55)	-10,99 (-8,00)
<i>Model 3</i>	Kırılma 2008	Kırılma: 2007 2008	Kırılma: 2008 2009 2011	Kırılma: 2007 2009 2010 2011	Kırılma: 2007 2008 2009 2010 2011

Tablo 7’deki sonuçlarda, parantez içerisinde verilen değerler, Maki (2012) çalışmasından alınan ve 1% anlamlılık seviyesi için kritik tablo değerleridir. Sonuçlara göre, dört model için, farklı kırılma sayıları dikkate alınarak hesaplanan tüm test istatistiklerinin, mutlak değerce tablo değerlerinden büyük olduğu görülmektedir ve bu durumda H_0H_0 hipotezi ret edilir. Yani, ele alınan seriler arasında, beş dönemlik yapısal değişim olsa dahi uzun dönemde denge ilişkisinden söz edilebilir.

Tablo 8. Uzun Dönem Eş-bütünleşme Katsayıları

	C	L	T	TIC	K	H
Y	-8,88 (4,98)	0,05 (5,66)	0,06 (6,21)	0,009 (7,41)	0,08 (8,82)	0,01 (7,96)
	Kır1	Kır2	Kır3	Kır4	Kır5	DW
Y	22,30 (9,06)	21,5 (10,11)	19,22 (20,30)	10,54 (9,66)	13,66 (8,47)	1,12

Not: Kır ile kukla değişkenler tanımlanmıştır. Kır1: 2007, Kır 2: 2008, Kır 3: 2009, Kır 4: 2010 ve Kır 5: 2011 şeklinde tanımlanmış kukla değişkenlerdir.

Tablo 8’de uzun dönem eş-bütünleşme katsayıları verilmiştir. GSYİH ile ele alınan değişkenlerin tümü arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Tek bir eş-bütünleşme ilişkisi olduğundan Tablo.8’de yer alan katsayılar üretim fonksiyonunun parametreleri olarak yorumlanabilir. Analiz sonuçlarına göre sermayede bir birimlik bir artış GSYİH’yi 0,08 birim arttırmaktadır. İşgücünde bir birimlik artış ise GSYİH’yi 0,05

birim arttırabilmektedir. Beşeri sermaye ve ticaretteki bir birimlik artış ise GSYİH’yi sırasıyla 0,01 ve 0,009 birim arttırmıştır. Çalışmanın ana eksenini oluşturan telekomünikasyon altyapısındaki bir birimlik artış GSYİH’yi 0,06 birim arttırmıştır. Roller ve Waverman (2001), telekomünikasyon altyapısında bir birimlik bir artışın ekonomik büyümeye 0,15 birim katkı sağladığı sonucuna varmıştır. Ancak telekomünikasyon göstergesi olarak bu çalışmada farklı bir değişkenden yararlanılmıştır. Datta ve Agarwal (2004) ise bu çalışmada kullanılan telekomünikasyon göstergesine benzer bir gösterge kullanmış ve etkiyi daha az 0,004 birim olarak hesaplamıştır. Ancak bu çalışmada gelişmiş ülke örnekleri kullanılmıştır. Gelişmiş ülkelerde bu etkinin gelişmekte olan ülkelere göre daha düşük olduğu bilinmektedir. Güvel ve Aytun (2013) gelir gruplarını dikkate alarak yaptıkları çalışmalarında bu etkiyi Türkiye’nin de bulunduğu üst gelir grubu ülkeleri için yaklaşık 0,04 bulmuşlardır. Yapraklı ve Sağlam (2010)’ın Türkiye özelinde yaptığı çalışmada ise etki 0,03 olarak tespit edilmiştir. Bu çalışmada bir akım kavramı olan telekomünikasyon yatırımları kullanılmıştır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi akım kavramlarının kullanılması stok kavramlarına göre daha zayıf bir ilişki ortaya koymaktadır. Özetle, bu çalışmada ulaşılan bulgular literatürle paralellik arz etmektedir. Türkiye’de telekomünikasyon altyapısı ekonomik büyümeye pozitif ve anlamlı bir katkı yapmaktadır.

Sonuç

Telekomünikasyon altyapısındaki gelişme birçok kanaldan ekonomik büyümeye katkı sağlar. Genel kabul gören bu önermeyi ampirik olarak test etmek üzere, bu çalışmada Türkiye’de telekomünikasyon altyapısı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Telekomünikasyon altyapısı fiziki stoklar -100 kişi başına düşen sabit ve mobil hat sayısı- olarak ifade edilmiş ve bu gösterge üretim fonksiyonunda bir girdi olarak yer almıştır. Fiziki ve beşeri sermaye, işgücü ve ticaret girdilerinin de yer aldığı üretim fonksiyonunda uzun dönem denge ilişkisi araştırılmıştır. Bu amaçla, ampirik literatürde kullanılan yapısal kırılmalı birim kök testlerinden, Lee-Strazicich ve Carrion-I-Silvestre yapısal kırılmalı birim kök testlerine başvurulmuştur. Ayrıca literatürde sıklıkla kullanılan Johansen eş-bütünleşme testinin yanı sıra Maki (2012) tarafından geliştirilen ve birden fazla yapısal kırılmanın dikkate alındığı eş-bütünleşme testi de uygulanmıştır.

Yapılan ampirik analizlerin sonucunda ilk olarak uzun dönemde GSYİH,

fiziki ve beşeri sermaye, işgücü, ticaret ve telekomünikasyon arasında uzun dönemde pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. İkinci olarak, uzun dönem eş-bütünleşme katsayılarına göre telekomünikasyonda %1’lik bir artışın GSYİH’da %0.06’lik bir artışa neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca fiziki sermaye, işgücü, ticaret ve beşeri sermayedeki %1’lik bir artışın GSYİH’yı sırasıyla %0.08, %0.05, %0.009 ve %0.01 etkilediği ortaya konmuştur. Üçüncü olarak ise, VEC modelinin sonuçlarına göre 1 gecikme uzunluğunda da değişkenler GSYİH’yı %1 anlamlılık düzeyinde pozitif olarak etkilemekte ve kısa dönemde ortaya çıkan aksaklıkların uzun dönemde yaklaşık %67’si düzelmektedir. Ulaşılan bu bulgular literatürde yer alan diğer ülke örnekleri için yapılan çalışmalarla paralellik arz etmektedir.

Özetle, Türkiye’de telekomünikasyon ekonomik büyüme için önemli bir faktördür. Türkiye, çalışmada grafiksel olarak da ortaya konduğu üzere, telekomünikasyon altyapısında orta gelir grubundaki ülkelerden daha fazla bir gelişim göstermiş ancak yüksek gelir grubundaki ülkelerin gerisinde kalmıştır. Bu farkı kapatmak adına altyapı yatırımlarına ağırlık vermelidir. Daha spesifik olarak; son teknoloji olan yeni nesil ağların daha geniş bir kapsayıcılığa ulaşması için fiber kablo yatırımlarının hızlandırılması gerekmektedir. Ayrıca, bu ve bunun gibi teknolojilerin doğru amaçlarla kullanılabilmesi adına eğitim politikalarının geliştirilmesi gerekir. Bu sayede Türkiye genç nüfusunun avantajını daha etkin kullanabilecektir.

Açıklamalar

- 1 X-etkinsizliği için bk. Çetin (2010).
- 2 Bk. Coase (1937), Stigler (1961).
- 3 Elektronik Ticaret İşletmecileri Derneği’nin verilerine göre bir e-ticaret sitesine erişim hızının 1 saniye artması, site cirosunun yaklaşık % 5 yükselmesi ile sonuçlanmaktadır.
- 4 Mobil hatların sabit hatlara göre ağ maliyeti %50 daha düşüktür. Bu yüzden daha kolay yaygınlaşmaktadır (Waverman vd. 2005: 12).
- 5 Bk. Sahoo ve Dash (2012) ve Seethepalli, Bramati ve Veradas (2008), Pradhan vd. (2014). Literatürde bazı çalışmalarda sermaye sürekli envanter yöntemi ile elde edilmiştir. Ancak bu yöntemde amortisman oranı ve beklenen ömür gibi bazı değişkenler araştırmacı tarafından atanmaktadır. Bu değişkenlerle ilgili bir varsayımdan kaçınmak için bu çalışmada gayri safi sabit sermaye oluşumu gösterge olarak tercih edilmiştir.

- 6 İnternet kullananların sayısı da önemli bir göstergedir ancak İnternet ile ilgili olan veriler daha yetersiz olduğundan modele dahil edilmemiştir. Üstelik Chavula (2013)’ya göre İnternetin etkisi biraz karışıktır. İnternet daha pahalı bir teknolojidir ve belirli bir eğitim seviyesi gerektirir. Chavula (2013) İnternetin sadece yüksek-orta gelir grubundaki ülkelerde etkili olduğunu bulmuştur.
- 7 Literatürde yer alan çalışmalarda yer bulan bir diğer gösterge ise telekomünikasyon yatırımlarıdır. Bir akım kavramı olan yatırımları altyapı göstergesi olarak kullanmak Romp and De Haan (2005)’a göre hatalı olacaktır çünkü t dönemindeki yatırım halihazırda var olan altyapı stokunun ekonomik büyüme üzerine etkisini görmezden gelir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde yatırımların resmi maliyeti ile bu yatırımların gerçek değeri arasında kurumsal yetersizlikler nedeniyle fark olabilir. Örneğin gelişmekte olan bir ülkede hükümetlerde yaşanan rüşvet, bozulma gibi gerekçelerle yatırımlar artıyor ancak aynı artış hızı fiziksel altyapı stokunda görülüyor olabilir.
- 8 Bu çalışmalardan bazıları; Mankiw, vd. (1992), Barro (1991), Brooks ve Go (2014), Claderon, Moral -Benito ve Serven (2011), Seetephalli, Bramati ve Veredas (2008), Calderon ve Serven (2014), Chavula (2013), Waverman vd. (2005)
- 9 Maki (2012) makalesinde, verilen tablo değerler ile model sonuçlarının değerlendirilmesi arasında uyumsuzluk tespit edilmiştir. Bu amaçla Daiki Maki ile iletişime geçilerek, uygun tablo değerler istenerek eş-bütünleşme testi yapılmıştır.

Kaynaklar

- Alleman, James vd. (1994). “Telecommunications and Economic Development: Empirical Evidence from Southern Africa”. *10th Biennial International Telecommunication Society Meeting*. Sydney, Australia.
- Antonelli, Christiano (1991). “The Diffusion of Advanced Telecommunications in Developing Countries”. *Development Centre of the O.E.C.D.* Paris. 111.
- Bai, Jushan & Pierre Perron (2003). “Critical Values for Multiple Structural Change Tests”. *Econometrics Journal* 6 (1): 72-78.
- Barro J. Robert (1991). “Economic Growth in a Cross-Section of Countries”. *Quarterly Journal of Economics* 106: 407-444.
- Brooks, H. Douglas & Eugenia C. Go (2014). *Asia Rising: Growth and Resilience in an Uncertain Global Economy*. Ed. Edward Elgar. New York.
- Bulut, Ümit (2016). “Etkin Piyasa Hipotezinin Zayıf Formunun Test Edilmesi: Türkiye Örneği”. *EconWorld 2016*. Barselona, İspanya. 1-3 Şubat. https://www.researchgate.net/publication/294890492_Etkin_Piyasa_Hipotezinin_Zayif_

- Formunun_Test_Edilmesi_Turkiye_Ornegi (Erişim Tarihi: 10.10.2016).
- Burnham, B. James (2003). “Why Ireland Boomed”. *The Independent Review* VII (4): 537-556.
- Calderon, Cesar & Luis Serven (2004). “The Effects of Infrastructure Development on Growth and Income Distribution”. *Central Bank of Chile*. Working Papers No. 270.
- Calderon, Cesar & Luis Serven (2011). “Infrastructure and Economic Development in Sub-Saharan Africa”. *World Bank Policy Research Working Paper* No. 4712.
- Calderon, Cesar & Luis Serven (2014). “Infrastructure, Growth and Inequality: an Overview”. *World Bank Policy Research Working Paper* No. 7034.
- Calderon, Cesar, Enrique Moral- Benito & Luis Serven (2011). “Is Infrastructure capital productive? A Dynamic Heterogeneous Approach”. *World Bank Policy Research Working Paper* No. 5682.
- Carrion-i-Silvestre, L. Joseph, Dukpa Kim & Pierre Perron (2009). “GLS-Based Unit Root Tests with Multiple Structural Breaks under Both the Null and the Alternative Hypotheses”. *Econometric Theory* 25: 1754-1792.
- Chavula, H. Kayiska (2013). “Telecommunications Development and Economic Growth in Africa”. *Information Technology for Development* 19 (1): 5-23.
- Coase, H. Ronald (1937). “The Nature of the Firm”. *Economica* 4 (November): 386-405.
- Cronin, Francis J. vd. (1991) “Telecommunications Infrastructure and Economic Growth: An Analysis of Causality”. *Telecommunications Policy* 15 (6): 529-35.
- Çetin, Tamer (2010). “İktisadi Etkinlik Üzerine Bir Deneme: X Etkinlik Yaklaşımı”. *Doğuş Üniversitesi Dergisi* 11 (2): 183-198.
- Çetinkaya, A. Turan ve Emrah Türk (2014). “Tasarruf ve Yatırımların Ekonomik Büyümeye Etkisi Türkiye Örneği (1975-2012)”. *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi* 24 (2): 45-60.
- Datta, Anusua & Sumit Agarwal (2004). “Telecommunication and Economic Growth: A Panel Data Approach”. *Applied Economics* 36: 1649-1654.
- Dutta, Amitava (2001). “Telecommunications and Economic Activity: An Analysis of Granger Causality”. *Journal of Management Information Systems / Spring* 17 (4): 71-95.
- Engle, F. Robert & C.W.J. Granger (1987). “Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing”. *Econometrica* 55 (2): 251-276.
- Göçer, İsmet, Mehmet Mercan ve Osman Peker (2013). “Kredi Hacmi Artışının Cari Açığa Etkisi: Çoklu Yapısal Kırılmalı Eş-bütünleşme Analizi”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi* 18: 1-17.
- Gregory, W. Allan & Bruce E. Hansen (1996). “Residual-based Tests for Cointegration in Models with Regime Shifts”. *Journal of Econometrics* 70 (1): 99-126.
- Güvel, Enver Alper ve Cengiz Aytun (2013). “Telecommunications Infrastructure

- and Economic Growth: An Application for Different Income Groups”. *Business and Economics Research Journal* 4 (3): 1-20.
- Grossman, Gene M. & Elhan Helpman (1991). *Innovation and Growth in the Global Economy*. Cambridge, MIT Press.
- Hardy, Adam P. (1980). “The Role of Telephone in Economic Development”. *Telecommunications Policy* 4 (4): 278-286.
- Jipp, August (1963). “Wealth of Nations and Tele-phone Density”. *Telecommunications Journal* (July): 199-201.
- Johansen, Soren (1988). “Statistical Analysis of Co-integration Vectors”. *Journal of Economic Dynamics and Control* 12 (2-3): 231-254.
- Kaur, Kawaljeet & Neena Malhotra (2014). “Telecommunications and Economic Growth in India: Causality Analysis”. *International Journal of Research in Business Management* 2 (5): 31-46.
- Kurt, Ayşe (2007). “Türk Telekomünikasyon Sektörü ile Ülke Ekonomisindeki Gelişmeler Arasındaki İlişkinin Varlığı ve Boyutunun Ekonometrik Analizi”. *Telekomünikasyon Kurumu* 1-10.
- Lee, Junsoo & Mark C. Strazicich (2003). “Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test with Two Structural Breaks”. *The Review of Economics and Statistics* 85 (4): 1082-1089.
- Leff, Nathaniel H. (1984). “Externalities, Information Cost, and Social Benefit - Cost Analysis for Economic Development: An Example from Telecommunications”. *Economic Development & Cultural Change* 32 (2): 55-276.
- Lucas, Robert E. (1988). “On the Mechanics of Economic Development”. *Journal of Monetary Economics* 22 (1): 3-42.
- Lydon, Reamonn P. & Williams Mark (2005). “Communications Networks and Foreign Direct Investment in Developing Countries”. *Communications & Strategies* 58: 43-60.
- Madden, Garry & Scott J. Savage (2000). “Telecommunications and Economic Growth”. *International Journal of Social Economics* 27 (7-10): 893-906.
- Maddock, Rodney (1995). “Telecommunications and Economic Development”. *Discussion Paper* 95: 14. Latrobe University: Schools of Economic and Commerce.
- Maki, Daiki (2012). “Tests for Cointegration Allowing for an Unknown Number of Breaks”. *Economic Modelling* 29 (5): 2011-2015.
- Mankiw, Gregory, David Romer & David Weil (1992). “A Contribution to the Empirics of Economic Growth”. *Quarterly Journal of Economics* 107: 407-437.
- Norton, Seth W. (1992). “Transaction Costs, Telecommunications, and The Microeconomics of Macroeconomic Growth”. *Economic Development and Cultural Change* 41: 1.
- Pazarlıoğlu, Vedat ve Özlem K. Gürler (2007). “Telekomünikasyon Yatırımları ve

- Ekonomik Büyüme: Panel Veri Yaklaşımı”. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar* 44 (508): 35-43.
- Pradhan, Rudra, Mark Arvin, Neville R. Norman & Samadhan K. Bele (2014). “Economic Growth and the Development of Telecommunications Infrastructure in The G-20 Countries: A Panel-VAR Approach”. *Telecommunications Policy* 38 (7): 634-649.
- Romp, Ward & Jakob de Haan (2005). “Public Capital and Economic Growth: A Critical Survey”. *European Investment Bank Papers* 10 (1).
- Romer, Paul (1986). “Increasing Returns and Long-Run Growth”. *Journal of Political Economy* 94 (5): 1002-1037.
- Romer, Paul (1990). “Endogenous Technological Change”. *Journal of Political Economy* 98 (5): 71-102.
- Roller, L. Handrick & Leonard Waverman (2001). “Telecommunications Infrastructure and Economic Development: A Simultaneous Approach”. *American Economic Review* 91: 909-23.
- Sahoo, Pravakar & Ranjan K. Dash (2012). “Economic Growth in South Asia: Role of Infrastructure”. *The journal of International Trade & Economic Development* 21 (2): 217-252.
- Seethapalli, Kalpana, Maria C. Bramati & David Veredas (2008). “How Relevant is Infrastructure to Growth in East Asia?”. *World Bank Policy Research Working Paper* No. 4597.
- Solow, Robert (1956). “A Contribution to the Theory of Economic Growth”. *Quarterly Journal of Economics* 70: 65-94.
- Sridhar, Kala S. & Varadharajan Sridhar (2007). “Telecommunications Infrastructure and Economic Growth: Evidence from Developing Countries”. *Applied Econometrics and International Development* 7: 2.
- Stigler, George J. (1961). “The Economics of Information”. *Journal of Political Economy* 69: 213-213.
- Stigler, George J. (1967). “The Economics of Conflict of Interest”. *Journal of Political Economy* 75: 100-125.
- Swan, Trevor W. (1940) “Economic Growth and Capital Accumulation”. *Economic Record* 32 (63): 334-361.
- Torero, Maximo, Shyamal Chowdhury & S. Bedi Arjun (2002). “Telecommunications Infrastructure and Economic Growth: A Cross-country Analysis”. Der. M. Torero and J. van Braun. *Information and Communication Technologies for Development and Poverty Reduction: The Potential of Telecommunications*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Waverman, Leonard (2005). “The Impact of Telecoms on Economic Growth in Developing Countries”. *Vodafone Policy Paper Series* 2: 10-23.
- Yapraklı, Sevdâ ve Tuncay Sağlam (2010). “Türkiye’de Bilgi İletişim Teknolojileri ve

- Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz”. *Ege Akademik Bakış* 10 (2): 577-598.
- Yıldız, Fazlı (2012). “Telekomünikasyon Yatırımlarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Çalışma”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Fakültesi Dergisi* 17 (3): 233-258.
- Zahra, Kanwal (2008). “Telecommunication Infrastructure Development and Economic Growth: A Panel Data Approach”. *The Pakistan Development Review* 47 (4): 711–726.
- Zeren, Fatma ve Asuman K. Yurtkur (2012). “Türkiye’de Telekomünikasyon Altyapısının Ekonomik Gelişmişliğe Etkisi: Coğrafi Ağırlıklı Regresyon Yöntemi”. *Sosyoekonomi* 17 (17): 63-84.
- Zivot, Eric & Donald W. K. Andrews (1992). “Further Evidence on The Great Crash, The Oil Price Shock and Unit Root Hypothesis”. *Journal of Business & Economic Statics* 10 (3): 251-270.

Telecommunication Infrastructure and Economic Growth in Turkey*

Derya Hekim Yılmaz**
Işın Kırışkan***

Abstract

The development of telecommunication infrastructure improves the knowledge capacity of the economy and promotes economic growth. In this setting, especially after 1980s, countries have enhanced their telecommunication investments and raise their telecommunication stocks. In Turkey, the investments in telecommunications –both public and private- have also increased and telecommunication stocks have scaled up in the past 20 years. In this study, we investigate the effect of telecommunication infrastructure on economic growth in Turkey. In this framework, we add telecommunication infrastructure as an input to the production function and estimate it via co-integration and vector error correction models. The results reveal that, telecommunication infrastructure has a positive and significant effect on GDP.

Keywords

Telecommunication, Production Function, Economic Growth, Co-integration Analysis, Vector Error Correction Models.

* Date of Arrival: 27 August 2016 – Date of Acceptance: 04 July 2017

You can refer to this article as follows:

Hekim Yılmaz, Derya & Işın Kırışkan (2020). “Türkiye’de Telekomünikasyon Altyapısı ve Ekonomik Büyüme”. *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 55-84.

** Dr. Lecturer, Bursa Uludağ University, Faculty of Economics, Department of Econometrics – Bursa/Turkey

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2478-2305

deryay@uludag.edu.tr

*** Dr. Lecturer, Giresun University, Faculty of Economics, Department of Econometrics – Giresun/Turkey

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9788-8979

isin.kiriskan@giresun.edu.tr

Телекоммуникационная инфраструктура и экономический рост в Турции *

Дерья Йылмаз**

Ышин Кырышкан***

Аннотация

Развитие телекоммуникационной инфраструктуры улучшает информационный потенциал экономики и способствует экономическому росту. Исходя из этого, особенно после 1980-х годов, страны увеличили свои инвестиции в телекоммуникации и увеличили свои телекоммуникационные запасы. В Турции также увеличились инвестиции в телекоммуникации - как государственные, так и частные - и за последние 20 лет объем телекоммуникационных услуг увеличился. В данной работе мы исследуем влияние телекоммуникационной инфраструктуры на экономический рост в Турции. В этом контексте, мы вносим телекоммуникационную инфраструктуру в качестве входных данных для производственной функции и оцениваем ее с помощью моделей совместной интеграции и векторной коррекции ошибок. Результаты показывают, что телекоммуникационная инфраструктура оказывает положительное и существенное влияние на ВВП.

Ключевые слова

телекоммуникации, производственная функция, экономический рост, коинтеграционный анализ, модели векторной коррекции ошибок.

* Поступило в редакцию: 27 августа 2016 г. – Принято в номер: 04 июля 2017 г.

Ссылка на статью:

Yılmaz, Derya & Işın Kırışkan (2020). “Türkiye’de Telekomünikasyon Altyapısı ve Ekonomik Büyüme”. *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 55-84.

** Д-р, преподаватель, университет Улудаг (Бурса), факультет экономики и управления, кафедра экономики - Бурса / Турция

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2478-2305

deryay@uludag.edu.tr

*** Д-р, преподаватель, университет Гиресуна, факультет экономики и управления, кафедра эконометрии - Гиресун / Турция

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-9788-8979

isin.kiriskan@giresun.edu.tr

Türkiye’de Politik İstikrarsızlık ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi*

Selim Şanlısoy**

Öz

Bu çalışmanın hedefi Türkiye’de 1987 – 2015 döneminde politik istikrarsızlık ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığını araştırmaktır. Bu amaçla gerçekleştirilen simetrik ve asimetrik nedensellik testlerinin sonucunda literatürden farklı olarak ekonomik büyümede meydana gelen pozitif şokların politik istikrarsızlık üzerinde pozitif şok yarattığı bulgusuna ulaşılmıştır. Bu durum gerek bölüşüm ilişkileri çerçevesinde ülke içindeki çıkar çatışmalarına gerekse Türkiye’nin jeopolitik ve jeostratejik önemi dikkate alındığında rakip ülkelerin Türkiye’nin gücünü zayıflatıcı yöndeki girişimleriyle açıklanabilir. Bu noktadan hareketle daha hızlı büyüyen ve gelişen bir Türkiye için dış güçlere karşı kararlı duruş sergileyen kamusal iktidarın ve politik alanda uzlaşma ve hoşgörü kültürünün egemen kılınmasının önemli olduğu ifade edilebilir. Bu unsurlar Türkiye ekonomisinin yapısal sorunlarını ortadan kaldıracı politikalarla birleştirildiğinde bölgesel anlamda Türkiye’yi öncü kılan yeni bir güç dengesi oluşturulabilecektir.

Anahtar Kelimeler

Politik istikrarsızlık, ekonomik büyüme, Hacker-Hatemi-J Nedensellik Testi, Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Testi.

JEL Sınıflaması: E6, H1, O4

* Geliş Tarihi: 10 Ekim 2016 – Kabul Tarihi: 04 Temmuz 2017

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Şanlısoy, Selim (2020). “Türkiye’de Politik İstikrarsızlık ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 92: 85-114.

** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü – İzmir/Türkiye

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-0629-0905

selim.sanlisoy@deu.edu.tr

Giriş

1990’lı yıllardan sonra gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin makro ekonomik performans farklılıklarının açıklanmasında politik ve kurumsal faktörler daha fazla dikkate alınmaya başlanmıştır. Politik değişkenlerin ülkelerin ekonomik performansları üzerindeki etkisini araştırmaya yönelik çalışmalarda politik rejim tipi, dikkate alınan ilk değişken olmuştur. Böylece demokrasi, ülkelerin gelişmişlik farklılıklarını açıklamada bir değişken ya da ölçüt olarak kullanılmaya başlanmıştır. Demokrasinin bir değişken olarak ele alınmasının en önemli nedeni güçlü kurumsal yapıların ekonomik gelişmenin sağlanmasında belirleyici olduğunun ve söz konusu kurumsal yapılanmanın da demokratik rejimlerde kurulabileceğinin düşünülmesidir. Öte yandan ülkelerin politik yapılanmaları incelendiğinde gelişmiş ülkelerde demokratik sistemlerin; gelişmekte olan ülkelerde ise antidemokratik sistemlerin bulunduğu veya demokrasinin yeterince kurumsallaşmadığı görülmektedir. Bunun neticesinde, politik sistem farklılıklarının ülkelerin ekonomik performanslarını belirleyen bir etken olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte literatürde politik sistem farklılıklarının ekonomik performans üzerindeki etkisi hakkında kesin bir bulguya ulaşılamamıştır. Söz konusu sonuç, ekonomik performansı belirleme olasılığına sahip alternatif faktör arayışlarını da beraberinde getirmiştir. Böylece literatürde politik istikrarsızlık, makro-ekonomik performansı etkileyen politik değişkenlerden biri olarak kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla ekonomik gelişmişlik farklılıklarının belirlenmesinde politik sistem farklılıklarından ziyade, mevcut sistemin istikrarı, belirleyici unsur olarak öne çıkmıştır (Telatar 2003: 73-74). Tüm bunlarla birlikte demokrasilerde politik istikrarsızlığın meydana gelme olasılığı otokratik rejimlere göre daha düşüktür. Çünkü demokratik sistemler, içerisinde barındırdığı uzlaşma ve hoşgörü kültürüne bağlı olarak toplumda ortaya çıkan iç çatışmaların şiddetini düşürerek çatışmaların politik krizlere ve dolayısıyla ekonomik krizlere neden olmasının önüne geçmektedir (UNDP 2002: 57).

Politik istikrarsızlık beraberinde getirdiği politik belirsizlik ve risk ortamıyla ekonomik aktörlerin gelecek ufkunu sınırlamakta, ekonomik birimlerin beklentilerini etkileyerek ekonomik değişkenler üzerinde belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla politik istikrar/istikrarsızlık bir yandan makro diğer yandan mikro ekonomik boyutlarda etkili olmaktadır. Bu çalışmada öncelik-

le politik istikrarsızlık ve kaynakları hakkında bilgi verilecek ve ardından politik istikrarsızlıkla büyüme arasındaki ilişkiler teorik olarak açıklanmaya çalışılacaktır. Daha sonra Türkiye ekonomisi örneği çerçevesinde politik istikrarsızlıkla ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığı ekonometrik analizler yardımıyla araştırılacaktır. Hipotez testlerinden elde edilen bulgulara göre sonuç ve ekonomi politikası önerileriyle çalışma son bulacaktır.

Politik İstikrarsızlık

Türk Dil Kurumu istikrar kavramını “aynı biçimde sürme, devam etme, kararlılık” şeklinde tanımlarken; istikrarsızlık ise istikrarın olmaması durumu olarak tanımlanmaktadır. Bu durumda politik istikrarsızlık, politik alanda ortaya çıkan kararsızlık ya da değişken yapısal koşullar olarak düşünülebilir. Bu noktadan hareketle politik istikrarsızlık farklı rejim tipleri için söz konusu olabilir.

Politik rejim tiplerinin ve uygulama süreçlerinin farklılıklarına bağlı olarak gerek bir kavram birliğinin oluşturulması noktasında gerekse kaynakları noktasında politik istikrarsızlık üzerinde görüş birliği sağlanabilmiş değildir. Bununla beraber politik istikrarsızlık kavramında iki durum ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi ülkede geçerli olan politik sistemi zorla değiştirmeye çalışma; ikincisi anayasal düzen içinde kalmakla beraber politik süreçte meydana gelen (seçmenlerin kutuplaşması, politik parçalanma, koalisyon ya da azınlık hükümetleri, hükümetlerin değişim sıklığı vb.) politik olgulardır.

Alesina ve Perotti (1993: 3)’ye göre politik istikrarsızlık;

- Anayasal olan veya olmayan hükümet değişiklikleri,
- Sosyal huzursuzluk ve politik şiddet,

başlıkları altında toplanmaktadır. Söz konusu başlıklar dikkate alındığında politik istikrarsızlığın gerek demokratik sistemlerde gerekse otokratik yönetim biçimlerinde meydana gelebileceği daha iyi anlaşılmaktadır. Otokratik yönetim biçimlerinde istikrar egemenlik gücünü elinde tutan kişiye bağlıdır. Söz konusu kişinin devrilmesi, iktidardan uzaklaştırılması, ölmesi vb. durumlar istikrarsızlığı meydana getirir (Yayla’dan aktaran Öztürk 2004: 6). Yayla, politik istikrarsızlığın kaynağını egemen kişiye bağlamış olsa da

demokratik sistemlerde ortaya çıkan savaş, terör, sınır çatışmaları gibi bazı politik istikrarsızlık kaynaklarının otokratik sistemlerde de görülme olasılığı bulunmaktadır. Demokratik sistemlerde ise politik istikrarsızlık kaynakları genellikle aşağıdaki durumlarda meydana gelmektedir (Eren ve Bildirici 2001: 31):

- Parlamentonun kutuplaşması,
- Koalisyon hükümetleri,
- Seçmenlerin kararsızlığı,
- Seçimlerin idaresi ve zamanlaması,
- Hükümet değişikliklerinin sıklığı.

İncelenen dönem dikkate alındığında Türkiye, politik istikrarsızlığın yoğun şekilde görüldüğü bir ülke olarak ele alınabilir. Söz konusu dönemde Türkiye’de yaşanan politik istikrarsızlıkların kaynakları (Şanlısoy ve Kök 2010a: 103, Yalçınkaya vd. 2016: 164-165):

- İncelenen dönemde politik istikrarsızlığın önemli kaynaklarından biri askeri müdahalelerdir. Askeri müdahale; askeri darbeden farklı bir kavram olup silahlı kuvvetlerin özellikle hükümet ve parlamento üzerinde yazılı ve sözlü beyanlarla baskılar kurarak belli kararların alınmasına ve hükümet değişikliklerine neden olacak şekilde müdahalelerde bulunmasını ifade etmektedir (Tan 2008: 2). Söz konusu dönemde 28 Şubat 1997 ve 27 Nisan 2007 tarihlerinde askeri müdahale yaşanmıştır. Her iki müdahale sonrasında makro ekonomik performansta olumsuz bir gidişat ortaya çıkmıştır (Özsağır 2013: 765-766).

- Ekonomi politikasının yürütülmesindeki başarısızlıklar ve politik aktörlerin adlarının karıştığı yolsuzluklar, politik alana ve politikacılara duyulan güveninin azalmasını beraberinde getirmiştir. Bu durum bir süre sonra seçmenlerin sürekli olarak bir arayış içerisine girmelerine neden olmuştur. Tüm bunlar politik parçalanmayı beraberinde getirerek 1991 ile 2002 yılları arasında bir yandan güçsüz diğer yandan sürekli olarak uyum sorunu yaşayan koalisyon hükümetlerinin iktidara gelmesine sebep olmuştur. Seçmenlerle ilgili ortaya çıkan bir başka sorun ise 1980’e kadar özellikle toplumda sağ-sol şeklindeki kutuplaşma, 1980’den sonra laik - antilaik kutuplaşması şeklinde görülmeye başlanmıştır. Söz konusu kutuplaşma, daha

doğrusu antilaik grubun varlığı devlet için bir tehlike olarak görülerek askeri müdahalelerin ana nedenini oluşturmuştur. Ayrıca bu durum, 2002 sonrasında tek başına iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi’nin özellikle ilk dönemlerinde söz konusu partinin anti laik eğilimleri barındırdığı gerekçesi ile potansiyel bir müdahale olasılığının varlığını da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla askeri müdahale olma olasılığı bir politik istikrarsızlık kaynağı olmuştur.

- Kurulan hükümetlerin neredeyse hiçbiri ömrünü tamamlayamamış ve 2011 ve 2015 Haziran seçimleri dışındaki seçimlerin tümü erken seçim olmuştur. Ancak Haziran 2015 seçimleri sonrasında kalıcı bir hükümetin kurulamamış olması erken seçimi gündeme getirmiş ve Kasım 2015’te erken seçim yapılması kararı alınmıştır. Ayrıca incelenen dönemde hükümetlerin ortalama ömürleri oldukça kısa olmuştur. 1987–2016 dönemi dikkate alındığında 20 hükümet (46. ve 65. Hükümetler dâhil) kurulmuş ve ortalama hükümet ömrü yaklaşık 1 yıl 5 ay olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca bir taraftan hükümet değişikliklerinin diğer taraftan seçimlerin (milletvekilliği genel seçimleri ve yerel seçimler) sıklığı, hem ekonominin politik manipülasyonuna hem de politik istikrarsızlığa neden olarak ekonomik sorunlara kalıcı önlemler alınmasını zorlaştırmıştır. 2002 yılında iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi göreceli olarak sağlanan politik istikrar ortamının ve tek başına iktidar olmanın da etkisiyle özellikle ilk döneminde (2002-2007) önemli reformları gerçekleştirmiştir. Böylece gerek ekonomik büyüme gerekse makro ekonomik performans açısından önemli başarılar elde etmiştir (Acemoğlu ve Üçer 2015: 2).

- Dönem içerisinde özellikle PKK terör örgütünün faaliyetleri olmak üzere yaşanan terör olayları,

- Gezi Parkı Olayları: Söz konusu olaylar, Mayıs 2013’ün sonunda İstanbul’da Taksim Meydanı Yayalaştırma Projesi kapsamında ilk etapta ağaç kesilmesine karşı bir eylem olarak başlayan ancak daha sonra AKP iktidarı karşıtı protestolara dönüşerek diğer illere de yayılan bir süreci ifade etmektedir. Çevreci bir duyarlılıkla başlayan eylemler ilerleyen aşamada aşırı örgütlerin, bölgesel ve küresel ölçekteki dinamiklerin de etkisiyle kontrolden çıkmış ve dış aktörler tarafından yönlendirilebilecek bir güvenlik problemine dönüşmüştür (Sandıklı 2013).

- Paralel devlet soruşturmaları: Başbakan Erdoğan 2010 yılında bürokraside Gülen cemaatinin varlığını fark ederek bunların bürokrasi içerisindeki gücünü sınırlamak için adımlar atmaya başlamıştır. Bunun üzerine daha sonra Fethullahçı Terör Örgütü olarak adlandırılacak terör örgütü, hükümeti düşürmek için MİT Müsteşarı Hakan Fidan’ın ifadeye çağrılması, Gezi Parkı Olayları’nın kullanılması, 17-25 Aralık’ta Emniyet ve yargı içerisindeki uzantılarının kullanılmasıyla bir takım operasyonlara giriştiyse de başarısız olmuştur (Yayla 2016: 167). Tüm bunlara karşın İstanbul 1. Sulh Ceza Hâkimliği’nin 19 Aralık 2014 tarihli kararı ile “Silahlı Terör Örgütü Kurma veya Yönetmek” ve “Paralel Devlet Yapılanması” oluşturmak suçlamalarından Fethullah Gülen hakkında yakalama kararı çıkarılmıştır. Ardından 11 Aralık 2015’de Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı’nın talimatıyla iddianamede geçen adıyla “Fethullahçı Terör Örgütü/Paralel Devlet Yapılanması”na yönelik Türkiye genelinde operasyonlar başlatılmıştır.
- Dış kaynaklı istikrarsızlık ortamı: Politik istikrarsızlık yalnızca yurtiçinde yaşanan sorunlara bağlı olarak ortaya çıkmamakta; başta komşu ülkeler olmak üzere diğer ülkelerle ilgili olarak da meydana gelebilmektedir. Bu bağlamda Türkiye’nin bir yandan komşuları ile arasında ortaya çıkan problemler diğer yandan içinde bulunulan coğrafyanın devamlı olarak problemler doğurması da Türkiye açısından politik istikrarsızlığın önemli kaynaklarından birini meydana getirmektedir. Dolayısıyla Irak ve Suriye’de meydana gelen karışıklıklar, Rusya ile Türkiye arasında yaşanan sorunlar ve DEAŞ terör örgütünün faaliyetleri son zamanlardaki en önemli dış kaynaklı politik istikrarsızlık unsurları olarak görülebilir.
- Dış kaynaklı bir başka politik istikrarsızlık ögesi ise Türkiye’nin jeopolitik ve jeostratejik önemine bağlı olarak da açıklanabilir. Türkiye’nin jeopolitik ve jeostratejik önemi dikkate alındığında gerek komşu ülkeler gerekse birçok gelişmiş ülke, bölgede güçlü ve söz sahibi bir Türkiye istememektedirler. Buna bağlı olarak da özellikle ülkedeki terör odaklarını besleyerek ya da söz konusu terör örgütü mensuplarını devlet mekanizması içerisine yerleştirerek politik istikrarsızlığa neden olmaktadır (Atay 2008: 421-424, Arınç 2010: 6-10). Böylece Türkiye’yi zayıflatmaya çalışmaktadırlar.

Tüm bu olaylar ve süreçler dikkate alındığında ele alınan dönem açısından Türkiye’nin farklı kaynaklardan beslenen bir politik istikrarsızlık problemi-

nin olduğu söylenebilir. Bu durum Türkiye’nin gelişmesinin ve refah artışının önündeki önemli engellerden biri olarak düşünülebilir.

Politik İstikrarsızlık - Ekonomik Büyüme İlişkisi

Esas itibariyle ekonomik değişkenlerle politik değişkenlerin birbirlerini etkileme olasılıkları hemen her zaman bulunmaktadır. Platon, ülkede servet dağılımının adil olmamasının toplumda huzuru bozacağını, sınıf çatışmalarını ortaya çıkaracağını MÖ 4.yy’da ifade etmiştir. Bu çalışmanın özelinde tüm politik ve ekonomik değişkenlerin etkileşimlerinden ziyade, ekonomik büyüme ile politik istikrarsızlığın birbirlerini etkileme mekanizmaları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Politik istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerine etkileri gerek direkt gerekse dolaylı kanallar üzerinden ortaya çıkabilmektedir. Politik istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerindeki dolaylı kanal üzerinden etkisi, bilhassa geleceğe ilişkin belirsizlik ortamı yaratmasına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Politik istikrarın bulunması girişimcilerin geleceği daha doğru bir şekilde tahmin edebilmelerini sağlayarak daha uzun dönemli ve kalıcı ekonomik faaliyetlere yönelmesine yol açmaktadır (İnsel 1991: 19-20).

Politik istikrarsızlık hukuksal düzende zayıflığı beraberinde getirerek mülkiyet haklarının güvence altına alınmasını zorlaştırmaktadır. Mülkiyet haklarının korunmasına ilişkin kaygıların bulunması, sermayenin marjinal verimliliğiyle yatırımcıların elde edebilecekleri getiriler arasında bir farklılık oluşturmaktadır. Bu farklılık sermayenin marjinal verimliliği dikkate alındığında aynı koşullardaki ülkelerin yatırım ve ekonomik büyüme oranları arasındaki farklılıkları belirleyen ana öge olabilmektedir. Ayrıca fikri ve sınai mülkiyet haklarına duyarlı olan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkeye girişi yavaşlamaktadır. Bu durum özellikle tasarruf açığı bulunan gelişmekte olan ülkeler açısından sorun olmakta ve büyüme oranının potansiyelin altında kalmasına neden olmaktadır.

Politik istikrarsızlık, geleceğe ilişkin bir belirsizlik ortamı yarattığından yatırımlardan beklenen getirinin ve dolayısıyla yatırımların düşmesine yol açabilmektedir (Leahy & Whited 1996: 64, Asteriou & Price 2001: 386). Böylece büyümenin potansiyelinden daha düşük bir seviyede gerçekleşmesine neden olmaktadır.

Söz konusu belirsizlik ortamı politikacıları da etkilemektedir. Bir sonraki

seçimlerde tekrar iktidarı elde edip edemeyeceğini öngöremeyen iktidarlar bir taraftan giderek daha fazla rant kollama faaliyetlerine yönelirken diğer taraftan tekrar iktidara gelebilmek için daha fazla popülist politikalar uygulamayı tercih edebilirler. Bu şekilde ekonomik kaynakların verimliliği düşük ya da verimsiz alanlara aktarılması, bir taraftan ekonomik büyümenin olumsuz şekilde etkilenmesine yol açarken diğer taraftan da ekonomide enflasyonist bir eğilimin ortaya çıkmasına veya mevcut problemlerin daha da büyümesine sebep olabilmektedir. Bu durum ülkede mevcut olan belirsizliğin daha da artmasına yol açabilmektedir. Ayrıca politik istikrarsızlık, para ve maliye otoritelerinin kısa vadeli düşünerek uzun vadeli etkileri olmayan kararlar almalarına neden olmaktadır (Karahana ve Karagöl 2014: 1). Böylece ekonomik karar birimleri de olumsuz yönde etkilenmektedir. Gerek reel sektördeki gerekse finansal sektördeki karar birimleri riskten kaçınarak kaynak dağılımının etkisiz bir şekilde gerçekleşmesine neden olmaktadır (Kök vd. 2015: 168). Bu durum büyümenin potansiyelin altında kalmasını da beraberinde getirmektedir.

Politik istikrarsızlık ortamında bir yandan belirsizliğin diğer yandan risk priminin artmasıyla borçların hem ortalama vadesi kısalmakta hem de faiz oranı bir başka ifadeyle maliyeti artmaktadır. Bu durum gerek kamusal gerekse özel kesim borçlanması üzerinde etkili olarak büyümeyi olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Çünkü borçlanma maliyetlerindeki artış kamunun, verimli yatırımlardan ziyade borç ve faiz ödemelerine daha fazla kaynak aktarmasına neden olacaktır. Özel sektör ise kredi maliyetlerindeki artış çerçevesinde yatırım miktarlarını azaltabilir.

Yurtiçinden yurtdışına doğru gerçekleşen sermaye çıkışları politik istikrarsızlığın büyüme üzerindeki etki kanallarından bir diğerini oluşturmaktadır. Politik istikrarsızlık durumunda hem fiziki hem de finansal sermaye kendisini daha güvende hissedeceği ülkelere akmaktadır (Lensink vd. 2000: 87). Özellikle 1980’li yıllardan itibaren giderek hız kazanan küreselleşmeyle birlikte gelişmekte olan ülkeler yabancı sermaye yatırımlarını çekebilmek için rakip konuma gelmişlerdir. Dolayısıyla yabancı sermayenin ülkeye çekilebilmesi ya da ülkede tutulabilmesi için de politik istikrarın sağlanması giderek daha fazla önem kazanmıştır. Aksi takdirde sermaye stokunda yaşanacak bir düşüş, büyüme oranını doğrudan düşürücü etki yapabileceği gibi dolaylı yoldan da sermaye mallarının ve borçlanmanın maliyetlerinde bir

artışa neden olarak büyüme oranını azaltabilecektir. Politik istikrarsızlığa bağlı olarak meydana gelen belirsizlik durumunda yatırımcıların kararlarında olumsuz beklentilerin yanı sıra ülkedeki yabancı finansal sermaye hızla ülkeyi terk etmektedir. Bu, ekonomik krizlere ya da var olan ekonomik sorunların daha da derinleşmesine yol açmaktadır. Sonuç olarak, politik istikrarsızlığın ortaya çıkardığı belirsizlik ortamı yüksek riskten kaçınan ekonomik birimlerin iktisadi faaliyetleri üzerinde daraltıcı etki yapmakta ya da dış piyasalara yatırımı özendirerek ülkeden sermaye çıkışını hızlandırmaktadır (Alesina vd. 1996: 193-194)

Günümüzde büyüme sürecinde beşeri sermayenin rolü giderek artmaktadır. Romer (1996: 137), İçsel Büyüme Teorisi kapsamında beşeri sermayeyi ülkelerin büyüme oranları ve gelir farklılıklarını açıklayan bir değişken olarak belirtmektedir. Politik istikrarsızlığın büyüme üzerindeki etkilerine ilişkin bir başka kanal beyin göçü veya beşeri sermaye göçüne bağlı olarak oluşmaktadır. Örneğin, Tansel ve Güngör (2003: 704), Türkiye örneğini dikkate aldıkları çalışmalarında beyin göçünün nedeninin yurtdışına eğitime giden öğrenciler için yurtdışındaki sistemli ve düzenli yaşam tarzı olduğu, yurtdışında çalışanların Türkiye’ye geri dönmemesinin nedeninin ise ülkede yaşanan ekonomik ve politik istikrarsızlıklar olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Özellikle bilgi ekonomisine geçişin yaşandığı günümüzde bir üretim faktörü olarak beşeri sermayenin önemi giderek artmaktadır. Nitekim günümüzde temel ürün olan yenilikleri yaratan ve bilgi üretimini gerçekleştiren beşeri sermayedir. Beşeri sermayenin politik istikrarsızlığın yaşandığı ülkelere istikrarın bulunduğu ülkelere doğru akması bir yandan istikrarsızlığın yaşandığı ülkelere ekonomik büyümenin potansiyelinin altında kalınmasına neden olurken diğer yandan ülkeler arası kaynak transferini de ortaya çıkarmış olacaktır.

Politik istikrarsızlık ortamında yaşanan yetersiz büyümeye bağlı olarak vergi gelirlerinde dolayısıyla kamu gelirlerinde bir azalma ortaya çıkacaktır. Bu durum, kamu harcamalarının finansmanına ilişkin problemleri de beraberinde getirecektir. Kamu harcamalarıyla gelirleri arasındaki dengesizlik, bütçe açıklarının ve kamu borçlanmasının artışıyla sonuçlanacaktır. Ayrıca tekrar seçilmeyi hedefleyen iktidarların kısa vadeli politikalar izlemesi de kamu borçlarının artmasına neden olabilmektedir (Persson & Tabellini 2002: 366-367). Grilli vd. (1991: 349) tarafından da belirtildiği üzere bu durum

kamu gelirlerinin yeterince artırılmamasına bağlı olarak bütçe açıklarını artıracaktır. Kamu borçlanmasındaki artış daha önce belirtilen mekanizmalarla tekrar büyümenin yavaşlamasını beraberinde getirecektir.

Politik istikrarsızlığın ifade edilen kanal ve mekanizmalarla büyüme üzerinde olumsuz etkiler ortaya çıkarmasının yanı sıra değişkenler arasındaki ilişkinin ters yönlü olarak da meydana gelmesi mümkündür. Bir başka ifade ile büyüme oranlarının düşük kalması ya da düşmesi halkın refah seviyesini düşürerek politik istikrarsızlığı ortaya çıkarabilir. Burada ilk kanal, düşük büyüme oranı nedeniyle hükümetlerin değişme olasılıklarının artmasına bağlı olarak oluşmaktadır. Bu durum ise politik konjonktür teorileri kapsamında ortaya konulan iktidarların tekrar seçilme olasılıklarının seçimlerin hemen öncesindeki ekonomi yönetimindeki başarısıyla doğru yönlü bir ilişki içerisinde olmasıyla bağlantılıdır. Seçimlerin hemen öncesindeki büyüme performansının kötü olmasına bağlı olarak hükümetlerin değişim sıklığı ve erken seçim olasılığı yükselmektedir. Demokratik sistemlerden farklı olarak otokratik sistemlerdeyse düşük büyüme oranı halkın hoşnutsuzluğunu artırarak; iktidar karşıtı faaliyetlere girişme eğilimlerine zemin hazırlayarak darbe veya devrimlere uygun bir ortam meydana getirmektedir (Telatar 2003: 76-77).

İkinci olarak, Kuznets (1955) tarafından belirtildiği üzere ekonomik büyüme özellikle ekonomik gelişmenin ilk safhalarında gelir dağılımında eşitsizlikler yaratabilmektedir. Bu noktadan hareketle ekonomik büyüme farklı çıkar grupları arasında güç dengesinin yeniden dağılımını beraberinde getirebilir. Böylece söz konusu çıkar grupları arasında bölüşüm çatışmalarını ortaya çıkararak politik istikrarsızlığı artırabilecektir. Öte yandan böyle bir dönemde eğer iktidarda koalisyon hükümeti varsa bölüşüm ilişkilerinin önemli değişimleri gerektirebileceğinden koalisyon hükümetlerinin dağılmasına yol açarak politik istikrarsızlığı artırabileceği söylenebilir. Bununla birlikte olgu, koalisyon hükümetlerinde farklı çıkar grupları arasında uzlaşmaya varılmasına bağlı olarak sağlanabilecek güç dengesi açısından ele alındığında, koalisyon hükümetlerinin sosyal ve politik gerilimleri düşürerek daha yüksek büyüme oranlarını gerçekleştirebileceği de düşünülebilir (Campos ve Nugent 2002: 158). Fakat bu durumda politik istikrar, farklı çıkar grupları arasında hükümet düzeyinde gerçekleştirilebilecek uzlaşmaya bağlı olacaktır. Bu konunun bir başka boyutu ekonomide ortaya çıkacak

yolsuzluk ortamı ile ilgilidir. Politik istikrarsızlık ortamlarında kurumsallaşma süreçleri sekteye uğradığından yolsuzluklar artma eğilimi içerisine girmektedir (Erkal vd. 2015: 327). Ayrıca Murphy vd. (1991)’nin belirttiği üzere iktidarlarını kaybetme tehdidi ile karşı karşıya olan zayıf hükümetler baskı ve çıkar gruplarının rant kollama faaliyetlerine daha fazla maruz kalmaktadırlar. Bu durumda yolsuzluklar, fırsat eşitsizlikleri yaratarak ve/veya rant kollama faaliyetlerini artırarak ya ekonomide yeni baskı ve çıkar grupları oluşturmakta ya da var olanların belli bir kısmını güçlendirmektedir. Bu güçlenme ülke içinde gelir ve servet dağılımında eşitsizlikleri artırarak politik istikrarsızlığı daha da yükseltmektedir (Mo 2001: 66-67).

Sonuç olarak gerek teorik gerekse ampirik çalışmalarda politik istikrarsızlık ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu görülmektedir. Politik istikrarsızlık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar aşağıda Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. *Politik İstikrarsızlık-Ekonomik Büyüme İlişkisi Literatür Özeti*

Çalışma	Dönem	Ülke	Politik İstikrarsızlık Ölçütü	Bulgu
Parlakıyıldız (2015)	1999-2013	25 Ülke	Yurtiçi Çatışma	Politik istikrarsızlık büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir
Artan ve Hayaloğlu (2014)	1972-2009	Türkiye	Politik özgürlükler	Politik özgürlüklerin düzeyi büyümeyi uzun dönemde olumlu yönde etkilemektedir.
Aisen ve Veiga (2013)	1960-2004	169 Ülke	Kabine değişiklikleri	Büyüme oranı ile ters yönlü ilişki bulunmuştur.
Goesjenova (2013)	1976-2007	Türkiye	Politik İstikrarsızlık ve Etnik Çatışma	Politik istikrarsızlık ve etnik çatışma, KBGS-YH üzerinde olumlu etki yaratmaktadır.
Jarosiewicz (2013)	2002-2011	Türkiye	Sosyo-politik İstikrar	Sosyo-politik istikrar ekonomik değişkenleri olumlu yönde etkilemektedir.
Gür ve Akbulut (2012)	1986-2003	19 Ülke	Politik İstikrar Endeksi	Politik istikrar büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.

Arslan (2011)	1987-2007	Türkiye	Politik İstikrarsızlık Endeksi	GSYH’den politik istikrarsızlığa tek yönlü nedensellik
Demirgil (2011)	1970-2006	Türkiye	Politik İstikrarsızlık Göstergeleri	Politik istikrarsızlık büyüme olumsuz yönde etkilemekte
Şanlısoy ve Kök (2010a)	1987-2006	Türkiye	Politik Risk Endeksi	GSYH’den politik istikrarsızlığa tek yönlü nedensellik
Şanlısoy ve Kök (2010b)	1985-2004	62 Ülke	Politik Risk Endeksi	Politik istikrarsızlık belli bir düzeyi aştığında büyümenin nispi olarak azaldığı, ilgili ülkenin yapısına, sorunlarını aşma kapasitesine bağlı olarak istikrarsızlık belli bir düzeye çekildiğinde ise büyümenin olumlu yönde bir gelişme sergilediği sonucuna ulaşılmıştır
Butkiewicz ve Yanıkkaya (2005)	1970-1997	100 Ülke	Hükümet İstikrarsızlıkları, politik şiddet	Hükümet istikrarsızlığının ve sosyal istikrarsızlığın büyüme üzerine etkisinin önemsiz, politik şiddet göstergelerinin ise önemli ve negatif etkisinin olduğu hesaplanmıştır
Sakamoto (2005)	1961-1998	17 Ülke	Politik İstikrarsızlık Endeksi	GSYH’den politik istikrarsızlığa doğru tek yönlü nedensellik
Telatar ve Telatar (2004)	1951-2001	Türkiye	Askeri müdahale olma olasılığı	Düşük büyüme oranının siyasal rejim değişikliği olasılığını dolayısıyla siyasal istikrarsızlığı artırdığı sonucuna ulaşılmıştır
Telatar (2003)	1986-2001	Türkiye	Politika değişkenliği (döviz kuru değişkenliği)	Düşük büyüme oranı siyasal istikrarsızlığı artırmakta

Kurzman vd. (2002)	1951-1980	106 Ülke	İşyan	Politik istikrarsızlık büyümeyi olumsuz etkilemektedir.
Asteriou ve Price (2001)	1961-1997	İngiltere	Politik İstikrarsızlık (Darbe, Terör, Seçim)	Politik istikrarsızlık büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir (tek yönlü nedensellik).
Eren ve Bildirici (2001)	1980-2001	Türkiye	Politik risk, koalisyon hükümetleri, seçmenlerin kararsızlığı, terör, siyasi karışıklık	Politik istikrarsızlığın, düşük büyümeye, enflasyona, düşük yatırıma, kamu harcamalarında ve faiz oranında yükselmeye neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır
Feng (2001)	1978-1988	42 Ülke	Politik belirsizlik	Politik istikrarsızlık büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir.
Sala-i Martin (1997)	1960-1992	Ülke Grupları	Politik suikastlar, etnik ve dilsel kesimler	Büyüme ile anlamlı bir ilişki yok
Alesina vd. (1996)	1950-1982	113 Ülke	Politik İstikrarsızlık	Politik istikrarsızlık büyümeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Bununla birlikte, büyüme ve gelir üzerinde meydana gelecek negatif şok politik istikrarsızlığı arttırmaktadır.
Bienen vd. (1994)	1962-1987	39 Ülke	Etnik çatışma	Ekonomik büyümeden politik istikrara doğru bir nedensellik ilişkisi
Easterly ve Rebelo (1993)	1970, 1988	28 Ülke	Suikastlar ve savaş kayıpları	Anlamlı bir ilişki yok

Kaynak: Bu çalışma için hazırlanmıştır.

Literatür incelendiğinde ampirik çalışmalarla da desteklenen sonuçlar çerçevesinde politik istikrarsızlıkla ekonomik büyüme arasında bir etkileşimin bulunduğu görülmektedir. Bazı çalışmalarda büyümeden politik istikrarsızlığa doğru; bazı çalışmalardaysa politik istikrarsızlıktan büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu görülmektedir. Bu çalışmada da literatürden hareketle politik istikrarsızlıkla ekonomik büyüme arasındaki neden-

sellik ilişkisinin yönü nedensellik testlerinden yararlanılarak belirlenmeye çalışılacaktır. Çalışma, kullanılan ekonometrik yöntem ve dönem dikkate alındığında literatürden farklılık arz etmektedir.

Ampirik Uygulama

Yukarıda değinilen politik istikrarsızlık kaynakları ve politik istikrarsızlıkla büyüme arasındaki etkileşim mekanizmaları dikkate alındığında Türkiye’nin büyümesinde ve gelişmesinde en önemli engellerden birinin yaşanan politik istikrarsızlık ortamı olduğu söylenebilir. Bununla beraber büyüme ve politik istikrarsızlık olgularının karşılıklı olarak birbirlerini etkileme veya ortaya çıkarma olasılıkları dikkate alındığında iki değişken arasındaki nedenselliğin yönünün belirlenmesi önem kazanmaktadır. Bu çalışmada da amaç, nedenselliğin yönünün belirlenmesi ve buna bağlı olarak da politika önerileri getirmektir.

Veri ve yöntem

Brunetti (1998:122-123) politik istikrarsızlık içerisinde öne çıkan unsurlara bağlı olarak politik istikrarsızlık göstergelerinin iki farklı kapsamda ortaya konabileceğini ifade etmektedir. Bunlar;

- Politik şiddetin ölçülmesi,
- Hükümet değişikliklerinin ölçülmesi şeklindedir.

Gerek araştırmacılar gerekse kurumlar tarafından temelde yukarıdaki öğeler dikkate alınarak politik istikrarsızlığa ilişkin göstergeler oluşturulmaktadır. Örneğin Türkiye’ye ilişkin Telatar ve Cangir (2014) ve Demirgil (2011) kendi endekslerini oluşturarak çalışmalarında tutarlı sonuçlar elde etmişlerdir.

Kurumlar tarafından oluşturulan endekslere örnek olarak bu çalışmada da tercih edilen Politik Risk Grubu’nca (PRS Group) hazırlanan “Uluslararası Ülke Risk Rehberi” (ICRG-International Country Risk Guide)’den sağlanan “Politik Risk Endeksi” verilebilir. Söz konusu endeks; hükümet istikrarı, sosyo-ekonomik koşullar, yatırım profili, içsel çatışmalar, dışsal çatışmalar, yolsuzluk, politik alanda askerinin etkisi, politik alanda dinin etkisi, yasal düzenlemeler, etnik gerilimler, demokratik şeffaflık ve bürokrasi kalitesi olmak üzere 12 alt bileşenden meydana gelmektedir (PRS ty: 3). Alesina ve Weder (1999: 9) söz konusu endeksin akademik çalışmalarda sıklıkla kullanılan bir

endeks olduğunu belirtmektedirler. Endeksin akademik çalışmalarda yaygın bir şekilde kullanılmasının nedeni; en uzun zaman diliminde, en fazla ülke sayısına yer veren ve çok farklı alt bileşenleri içeren bir endeks olmasıdır. Bu durum Türkiye örneği ile de uyumludur. Daha önce de ifade edildiği üzere Türkiye’de politik istikrarsızlığın farklı kaynaklardan beslenmesi bu endeksi daha anlamlı hale getirmektedir.

Değişkenlere ilişkin özet bilgiler Tablo 2’de gösterilmiştir. Değişkenler 1987-2015 dönemini içermektedir. Veriler yıllık olarak alınmıştır. Analizlerde Eview 9.0 ve Gauss 10.0 programları kullanılmıştır.

Tablo 2. Değişkenlere İlişkin Bilgiler

Değişken	Kısaltma	Kaynak	Tanımlama
Politik İstikrarsızlık	PRI	PRS Group	Politik istikrarsızlık
Büyüme Oranı	GR	TCMB EVDS	1998 Fiyatlarıyla Reel GS-YH’nın Büyüme Oranı

Değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler ise Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

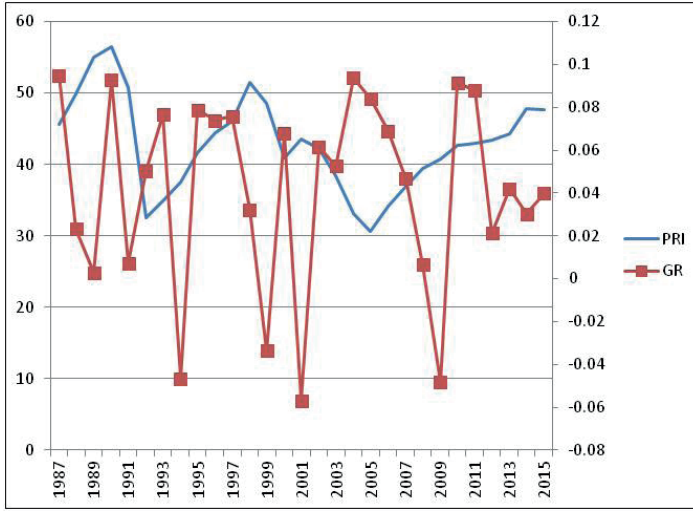
	Ortalama	Ortanca	Max.	Min.	Std. Sapma.	Skewness	Kurtosis	Jarque-Bera
GR	0.041979	0.050364	0.095	-0.05698	0.045346	-0.81096	2.662146	3.31657 (0.19)
PRI	42.89082	42.95833	56.5	30.667	6.58604	0.081922	2.457506	0.38805 (0.82)

Not: Parantez içerisindeki değer olasılık değerini göstermektedir.

Tablo 4. Korelasyon Matrisi

	PRI	GR
PRI	1	-0.188
GR	-0.188	1

Korelasyon matrisi sonuçları incelendiğinde değişkenler arasında zayıf bir ilişkinin bulunduğu görülmektedir. Bununla beraber her iki değişkeni etkileyen birçok faktör bulunduğu dikkate alındığında böyle bir sonucun elde edilmesi de olağandır.

Grafik 1. Büyüme ve Politik İstikrarsızlık

Nedensellik testlerinin metodolojisindeki gelişim süreci incelendiğinde değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin mevcudiyeti Granger (1969) tarafından ortaya konulan nedensellik testiyle araştırılmaya başlanmıştır. Aralarındaki nedensellik ilişkisinin varlığı araştırılacak değişkenlerin eşbütünlük olma şartının bulunması bu testi eşbütünlük testlerine bağımlı bir konuma getirmiştir. Bu eleştiriye bağılı olarak, birim kök ve eşbütünlük gibi testlere ihtiyaç olmaksızın nedensellik analizi yapabilmek için farklı yöntemler geliştirilmiştir. Bunlardan biri de Toda ve Yamamoto (1995) nedensellik testidir. Toda-Yamamoto sistem içerisinde yer alan serilerin durağan olmaması durumunda geleneksel F istatistiği standart dağılıma sahip olmayacağından Granger nedensellik testi için kullanılan bu testin sonuçlarının geçerli olmayacağını ortaya koymuşlardır. Ayrıca seriler durağan olmasa dahi serilerin düzey değerlerinin yer aldığı VAR modelinin tahmin edilerek standart MWALD testinin kullanabileceğini belirtmişlerdir. Burada önemli olan modeli doğru bir biçimde saptayarak modeldeki değişkenlerin maksimum bütünlük derecesinin ve sistemdeki gecikme uzunluğunun doğru bir şekilde belirlenmesidir (Bağdigen ve Beşer 2009:11).

Hacker ve Hatemi J. (2006), VAR modellemesine dayalı MWALD testinin hata terimlerinin normal dağılmaması durumunda hatalı sonuçlar verebileceği şeklindeki eleştirilerine bağılı olarak bu çalışmada da tercih edilen

Toda-Yamamoto nedensellik testi temelli yeni bir nedensellik testi ortaya koymuşlardır. Örneklem sayısı küçük olduğunda asimptotik dağılım varsayımının geçerli olmaması durumunda leveraged bootstrap simülasyonunun kullanılmasının daha doğru olacağını belirtmektedirler.

Toda-Yamamoto (1995) değişkenlerin durağanlık ve eşbütünleşme derecelerini dikkate almayan X^2 dağılımına sahip olan WALD testiyle 1 numaralı denklemedeki gösterildiği gibi genişletilmiş VAR(p+d) sürecini geliştirmişlerdir (Hacker & Hatemi-J 2006: 1490-91).

$$y_t = \hat{v} + \hat{A}_1 y_{t-1} + \dots + \hat{A}_p y_{t-p} + \dots + \hat{A}_{p+d} y_{t-p-d} + \hat{\varepsilon}_t \quad (1)$$

Denklem (1)’de p gecikme uzunluğunu, d ise maksimum bütünleşme derecesini göstermektedir. Söz konusu model T büyüklüğündeki bir örneklem dikkate alındığında aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

$$Y = (y_1, \dots, y_T), (n \times T) \text{ matrisi,} \quad (2)$$

$$\hat{D} = (\hat{v}, \hat{A}_1, \dots, \hat{A}_p, \dots, \hat{A}_{p+d}), \quad (3)$$

$(n \times (1 + n(p + d)))$ matrisi,

$$Z_t = \begin{bmatrix} 1 \\ y_t \\ y_{t-1} \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ y_{t-p-d+1} \end{bmatrix} \quad (4)$$

$((1 + n(p + d)) \times 1)$ matrisi, $t=1, \dots, T$ olmak üzere

$$Z = (Z_0, \dots, Z_{T-1}) \quad (5)$$

$((1 + n(p + d)) \times T)$ matrisi ve $\hat{\delta} = (\hat{\varepsilon}_1, \dots, \hat{\varepsilon}_T)(n \times T)$ matrisi olmak üzere,

Yukarıdaki notasyon kullanılarak tahmin edilen VAR(p+d) modeli (\hat{v}) sabit terimi göstermek üzere aşağıdaki gibi toplu bir şekilde ifade edilebilir.

$$Y = \widehat{D}Z + \widehat{\delta} \quad (6)$$

Toda-Yamamoto (1995), y_t 'nin bir değişkeninin bir başka değişkeninin Granger nedeni olmadığına ilişkin hipotezi test etmek amacıyla 7 numaralı denklemde ifade edilen MWALD testini önermektedirler (Hacker ve Hatemi-J 2006: 1491).

$$MWALD = (C\widehat{\beta})' [C((Z'Z)^{-1} \oplus S_U)C']^{-1} (C\widehat{\beta}) \quad (7)$$

7 numaralı denklemde \oplus Kronecker çarpımını; C, $p \times n(1 + n(p + d))$ matrisini göstermektedir. Yukarıdaki denklemler çerçevesinde nedeni olmadığını ifade eden boş hipotez aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$H_0 = C\widehat{\beta} = 0 \quad (8)$$

MWALD test istatistiği asimptotik X^2 dağılımına sahiptir. Hacker ve Hatemi-J örneklem sayısı küçük olduğunda asimptotik dağılım varsayımının geçerli olmaması durumunda kaldıraç (leveraged) bootstrap simülasyonunun kullanılmasının daha doğru olacağını belirtmekte ve bootstrap simülasyonu önermektedirler. $T \times 1$ vektörleri $t=1, \dots, T$ olmak üzere y_{1t} ve y_{2t} aşağıda sırasıyla gösterilmektedir.

$$h_1 = \text{diag}(X_1(X_1'X_1)^{-1}X_1') \quad \text{ve} \quad (9)$$

)

$$h_2 = \text{diag}(X(X'X)^{-1}X') \quad (10)$$

Aşağıda (11) nolu denklemde h_{it} , h_i 'nin t 'nci ögesi $\tilde{\varepsilon}_{it}$ ise y_{it} regresyonunun ham kalıntılarını ve $i=1, 2$ olmak üzere y_{it} ,

$$\tilde{\varepsilon}_{it}^m = \frac{\varepsilon_{it}}{\sqrt{1 - h_{it}}} \quad (11)$$

şeklinde gösterilmektedir. Hacker ve Hatemi-J (2006) bootstrap simülasyonunu 800 kez tekrarlamakta, her simülasyonda da MWALD istatistiği üretilmekte ve sonuç olarak bootstrap α kritik (C_α^*) değeri elde edilmektedir. Eğer MWALD istatistiği (C_α^*) kritik değerinden büyükse bootstrap simülasyonuna dayalı H_0 hipotezi reddedilmektedir.

Granger (1969), Toda-Yamamoto (1995) ve Hacker ve Hatemi-J (2006) nedensellik testleri simetrik nedensellik testleri olup pozitif ve negatif şokların etkilerinin aynı olduğunu kabul etmektedirler. Hatemi-J (2012), asimetrik bilginin bulunması ve ekonomik birimlerin homojen olmaması durumunda ekonomik birimlerin pozitif ve negatif şoklara farklı tepki vermeleri nedeniyle simetrik nedensellik testlerinden elde edilecek sonuçların yanıltıcı olabileceğini iddia etmiştir. Bu eksikliğin giderilmesi amacıyla da Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testini geliştirmiştir. Bu test Hacker ve Hatemi-J (2006) nedensellik testinin pozitif ve negatif şoklarının ayrıştırılmasına dayanmaktadır.

y_{1t} ve y_{2t} gibi iki seri arasında nedensellik ilişkisinin araştırıldığı varsayıldığında (Hatemi-J, 2012: 449);

$$y_{1t} = y_{1,t-1} + \varepsilon_{1t} = y_{1,0} \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i} \quad (12)$$

$$y_{2t} = y_{2,t-1} + \varepsilon_{2t} = y_{2,0} \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i} \quad (13)$$

Pozitif ve negatif şoklar denklem (14) ve (15)’deki gösterilebilir.

$$\varepsilon_{1t}^+ = \text{maks}(\varepsilon_{1t}, 0), \quad \varepsilon_{1t}^- = \text{min}(\varepsilon_{1t}, 0), \quad (14)$$

$$\varepsilon_{2t}^+ = \text{maks}(\varepsilon_{2t}, 0), \quad \varepsilon_{2t}^- = \text{min}(\varepsilon_{2t}, 0), \quad (15)$$

$\varepsilon_{1t} = \varepsilon_{1t}^+ + \varepsilon_{1t}^-$ ve $\varepsilon_{2t} = \varepsilon_{2t}^+ + \varepsilon_{2t}^-$ yazılabilir. Buradan hareketle (12) ve (13) nolu denklemler yeniden düzenlenebilir.

$$y_{1t} = y_{1,t-1} + \varepsilon_{1t} = y_{1,0} \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+ + \varepsilon_{1i}^- \quad (16)$$

$$y_{2t} = y_{2,t-1} + \varepsilon_{2t} = y_{2,0} \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+ + \varepsilon_{2i}^- \quad (17)$$

Her değişkende yer alan pozitif ve negatif şoklar birikimli olarak denklem (18)’de gösterilmiştir.

$$y_{1t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+, \quad y_{1t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^-, \quad y_{2t}^+ = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+, \quad y_{2t}^- = \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^- \quad (18)$$

Bir sonraki adımda bu bileşenler arasındaki nedensellik ilişkisi test edilir. Sadece pozitif şoklar arasındaki nedensellik ilişkisinin test edildiği dikkate alındığında (negatif şoklar için de aynı süreçler işletilecektir (Hatemi-J 2012: 449); y_t^+ değişkeninin (y_{1t}^+, y_{2t}^+) ikilisine eşit olduğu varsayılarak bu bileşenler arasındaki nedensellik ilişkisi aşağıdaki p gecikmeli VAR modeli WALD istatistiği kullanılarak test edilir.

$$y_t^+ = v + A_1 y_{t-1}^+ + \dots + A_p y_{t-p}^+ + u_t^+ \quad (19)$$

Denklem (19)’da y_t^+ , v ve u_t^+ sırasıyla 2×1 boyutunda değişken, sabit ve hata terimi vektörlerini göstermektedir. A_r ise 2×2 boyutunda r dereceden, gecikme uzunluğu bilgi kriterleri kullanılarak belirlenen parametre matrisidir.

Ampirik bulgular

Bir önceki kısımda açıklanan analiz yöntemleriyle çalışmanın amacı doğrultusunda elde edilen ekonometrik analiz bulgularına aşağıda yer verilmiştir.

Birim Kök Testi sonuçları

Yukarıda da değinildiği üzere Hacker ve Hatemi-J (2006), Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testine dayalı olarak geliştirilmiştir. Bu nedenle VAR modelinin gecikme uzunluğu ile kaçınıcı dereceden durağan olduğunun belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu amaçla ADF (genişletilmiş Dickey-Fuller) ve Phillips-Perron Testleriyle serilerin durağanlık düzeyleri belirlenmiş bulguları Tablo 5’de gösterilmiştir.

Tablo 5. ADF ve PP Birim Kök Testleri

		Değ.	ADF	PP		Değ.	ADF	PP
Düzey	Sabit	PRI	-3.100265(1)**	-2.039812(3)	Birinci Farklar	PRI	-3.913439(0)*	-3.807719(3)*
		GR	-6.245131(0)*	-9.012666(3)*		GR	-9.176304(0)*	-21.88526(3)*
	Sabit+Trend	PRI	-2.966326(1)	-1.953843(3)		PRI	-3.927092(0)**	-3.796472(3)**
		GR	-6.122788(0)*	-8.947195(3)*		GR	-8.985108(0)*	-21.30510(3)*

Not: * ve ** değerleri sırasıyla %1 ve %5 anlam seviyelerinde serilerin durağanlıklarını göstermektedir. Parantez içindeki değerler ADF için Schwarz bilgi kriterine göre, PP için Bartlett Kernel Newey-West Bandwidth kriterine göre optimal gecikme uzunluğunu göstermektedir. Köşeli parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir. ADF testi için:

Mac Kinnon (1996) kritik değerleri sabitte % 1 ve % 5 değerleri için sırasıyla -3.69 ve -2.97 ve sabit + trend için % 1 ve % 5 olasılık değerleri için sırasıyla -4.33 ve -3.58. PP testi için: Mac Kinnon (1996) kritik değerleri sabitte % 1 ve % 5 değerleri için sırasıyla -3.69 ve -2.97 ve sabit +trend için % 1 ve % 5 olasılık değerleri için sırasıyla -4.32 ve -3.58.

Tablo 5 incelendiğinde PRI değişkeni gerek sabitli ve trendsiz ADF ve PP birim kök testlerinin gerekse sabitli ve trendli ADF ve PP birim kök testlerinin sonuçlarına göre serilerin düzey değerleri açısından ADF ve PP test istatistiklerinin mutlak değeri, Mac-Kinnon kritik değerinin mutlak değerinden küçük olduğundan birim kök içerdiği yani durağan olmadığı sonucuna varılmıştır (PRI serisi ADF testine göre sabitli-trendsiz durumda düzeyde durağan çıkmıştır). ADF ve PP birim kök testi sonuçlarına göre GR serisinin ise düzeyde durağan olduğu bir başka ifadeyle birim kök içermediği görülmektedir. Dolayısıyla büyüme serisinde meydana gelecek şokların kalıcı olmadığı kısa dönemde ortalama değerine geri döneceği ifade edilebilir.

Nedensellik Testi sonuçları

İlk olarak değişkenlerin maksimum bütünleşme derecesini belirlemek amacıyla ADF ve PP bütünleşme testleri yardımıyla durağanlık düzeyleri belirlenmiştir. Gerek Hacker ve Hatemi-J (2006) gerekse Hatemi-J (2012) nedensellik testlerinde VAR modellerinde kullanılacak olan gecikme sayılarının doğru bir şekilde tespit edilmesi büyük önem taşımaktadır. Hacker ve Hatemi-J (2006)’da gecikme uzunluğunun dışsal olarak belirlenmesi bir zayıflık olarak görülmüştür. Araştırmacılar söz konusu zayıflığı gidermek amacıyla Hacker ve Hatemi-J (2012) testini geliştirmişlerdir. Böylece gecikme uzunluğunun içsel olarak belirlenmesi sağlanmıştır. Bu süreçte kullanılan Schwarz Bayesian Bilgi Kriteri (SBC) aşağıdaki denklem yardımıyla hesaplanmaktadır (Hacker & Hatemi-J 2012:147).

$$SBC = Ln(\det \bar{\Omega}_j) + k\left(\frac{n^2 LnT}{T}\right) \quad (20)$$

20 numaralı denklemde $\bar{\Omega}_j$; varyans-kovaryans matrisinin determinantını, k; gecikme uzunluğunu, T; gözlem sayısını göstermektedir.

Modellere ilişkin Hacker ve Hatemi-J nedensellik testinin bulguları Tablo 6’da gösterilmektedir.

Tablo 6. Hacker ve Hatemi (2006) Nedensellik Testi Sonuçları

Nedensellik	MWALD Test İst.	Bootstrap MWALD			Nedensellik	MWALD Test İst.	Bootstrap MWALD		
		%1	%5	%10			%1	%5	%10
GR PRI [1]	3.408*** (0.065)	21.921	5.389	3.282	PRI GR[1]	0.447 (0.504)	14.454	4.531	3.113

Not: ***% 10 İstatistik anlamlılık düzeyini göstermektedir. Köşeli parantez içinde gösterilen Optimal Gecikme Uzunluklarının belirlenmesinde SBC kriteri kullanılmıştır. Parantez içindeki değerler asimptotik χ^2 olasılık değerlerini göstermektedir. Bootstrap kritik değerleri 1000 tekrar sonucunda elde edilmiştir.

Hacker ve Hatemi-J (2006) bootstrap nedensellik testi sonuçlarına göre büyümeden politik istikrarsızlığa doğru bir nedensellik ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç Aslan (2011), Şanlısoy ve Kök (2010b) ve Telatar (2003) ile uyumludur. Söz konusu nedensellik testi değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin varlığına ilişkin bilgi vermekle birlikte değişkenlerden birindeki değişimin diğerini aynı yönde mi yoksa ters yönde mi etkilediği konusunda bilgi vermemektedir. Çalışmada değişkenler arasındaki söz konusu ilişkinin yönünü belirleyebilmek amacıyla Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testi kullanılmış ve sonuçlar Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7. Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Testi Sonuçları

Neden- sellik	MWALD Test İst.	Bootstrap MWALD			Neden- sellik	MWALD Test İst.	Bootstrap MWALD		
		%1	%5	%10			%1	%5	%10
GR* PRI* [2]	34.538- (0.000)	66.715	22.654	12.593	PRI* GR* [2]	0.790 (0.674)	58.043	20.511	11.691
GR* PRI* [1]	0.158 (0.691)	15.208	5.725	3.408	PRI* GR* [1]	2.147 (0.143)	18.182	7.049	4.111
GR* PRI* [1]	0.434 (0.510)	18.528	6.523	3.918	PRI* GR* [1]	0.000 (0.990)	11.932	6.285	3.728
GR* PRI* [1]	2.555 (0.110)	13.237	6.449	3.994	PRI* GR* [1]	0.052 (0.820)	16.031	6.717	3.675

Not: *% 1 istatistik anlamlılık düzeyini göstermektedir. Köşeli parantez içinde gösterilen Optimal Gecikme Uzunluklarının belirlenmesinde SBC kriteri kullanılmıştır. Parantez içindeki değerler asimptotik χ^2 olasılık değerlerini göstermektedir. Bootstrap kritik değerleri 1000 tekrar sonucunda elde edilmiştir.

Asimetrik nedensellik testi sonuçlarına göre büyüme üzerine gelen pozitif bir şok politik istikrarsızlık üzerinde pozitif bir şok yaratmaktadır. Bir başka ifadeyle büyüme oranındaki artış politik istikrarsızlığı artırmaktadır.

Elde edilen bu sonuçlar toplu olarak değerlendirildiğinde nedensellik ilişkisinin varlığının kabulü açısından literatürle uyumlu olmakla birlikte, literatürden farklı olarak ve literatüre bir katkı niteliğinde Türkiye’de büyüme oranlarındaki artışın politik istikrarsızlığı artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bu sonuç teorik beklentilerden farklıdır. Bununla beraber bu durum gerek bölüşüm ilişkilerine gerekse jeopolitik ve jeostratejik önemi sebebiyle bölgede güçlü bir Türkiye’nin istenmemesine bağlı olarak Türkiye’ye özgü koşullarla açıklanabilir.

Sonuç ve Politika Önerileri

Çalışmanın bulguları değerlendirildiğinde literatürle uyumlu bir şekilde politik istikrarsızlıkla büyüme arasında bir nedensellik ilişkinin bulunduğu görülmektedir. Bununla beraber Türkiye’ye ilişkin çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada ekonomik büyümede meydana gelen pozitif şokların politik istikrarsızlık üzerinde pozitif bir şok oluşturmak suretiyle politik istikrarsızlığı artırdığı bulgusu elde edilmiştir. Bu sonuç Türkiye’ye özgü koşullarla açıklanabilir.

Büyüme sürecinde artan gelirin sosyal gruplar arasındaki paylaşımının nasıl olacağı bir anlamda paylaşım savaşlarına bağlı olarak oluşacaktır. Özellikle adaletten giderek uzaklaşan bir paylaşım gruplar arasındaki çatışmayı tırmandırarak politik istikrarsızlığı artırabilecektir. 1987 ve 1994 hane halkı gelir dağılımı anketi sonuçlarının da desteklediği üzere gelir dağılımındaki adaletsizlik diğer ekonomik sorunlarla birleşerek halkı yeni arayışlara itmiş ve bu da koalisyon hükümetlerini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca 2002 sonrasındaki tek parti iktidarının sağladığı güç ile beraber gerçekleştirilen reformlar ve küresel ekonomik koşulların da iyi gitmesine bağlı olarak elde edilen yüksek ekonomik büyüme performans, paylaşım ilişkilerine bağlı olarak yeni bir zengin sınıf yaratmıştır. Bu ise yeni bir paylaşım kavgasını hatta ideolojik temelde bir kutuplaşmayı beraberinde getirmiş ya da derinleştirmiştir.

Türkiye’ye özgü bir başka olgu jeopolitik ve jeostratejik önemine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye istikrarlı bir büyüme performansı yakaladığı dönemlerde ya da güçlendiğinde ülkede birtakım karışıklıklar çıkarılarak

kaos ortamı yaratılmaya çalışılmaktadır. Gerek tarihsel süreç bu yönüyle ele alındığında gerekse 2010 sonrasında ülkede yaşanan sıkıntılar incelendiğinde bu karışıklıklarda yurtdışı bağlantılarının olduğu gerek devlet adamlarımız gerekse araştırmacılar tarafından sıklıkla dile getirilmektedir. Bu noktada yapılacak olan millet olma şuurunun da gücü ile kararlı ve dik duruşun tüm dünyaya gösterilmesidir.

Politik alanın iç dinamiklerine bağlı olarak 90’lı yıllarda ortaya çıkan politik istikrarsızlık dikkate alındığında 2002 yılıyla birlikte koalisyon hükümetlerinin ardından tek parti hükümetinin iktidara gelmesi politik istikrarın sağlanması anlamında önemli bir ilerlemedir. Politik istikrarsızlık olgusu sosyal gruplar ve politik rakipler açısından ele alındığında 2000’li yılların sonlarından itibaren politik kutuplaşma ve toplumsal ayrışmanın belirgin bir hal alması politik istikrarsızlığı arttırdığı gibi orta ve uzun vadede de potansiyel bir istikrarsızlık beklentisini beraberinde getirmiştir. Politik istikrarsızlığı ortaya çıkaran iç unsurların gerekli hukuksal düzenlemelerle çözümlenmesine, tüm toplum açısından demokrasi ve uzlaşma kültürünün içselleştirilmesine, tüm siyasi partiler açısından parti içi demokrasiye işlerlik kazandırılmasına ihtiyaç duyulduğu belirgin bir şekilde ortadadır. Elde edilen bulgular dikkate alındığında hedeflenen büyüme sürecinde bir yandan sosyal grupların diğer yandan ise iktidar ve muhalefetiyle birlikte siyasal partilerin uzlaşmacı bir tavır içerisinde olmalarının gerekliliği ülkenin geleceği göz önüne alındığında oldukça önemlidir. Bu alanlarda atılacak adımların ülkedeki refah artışıyla birlikte uluslararası arenada daha güçlü ve gelişmiş bir Türkiye’nin varlığını belirgin şekilde hissettireceği ifade edilebilir.

Türkiye ekonomisinin yapısal koşulları dikkate alındığında; ithal girdi bağımlılığı, finansal yatırımlara dayalı büyüme, yabancı finansal sermaye akımları gibi yapısal sorunların bulunduğu ifade edilebilir. Bu durum Türkiye’yi özellikle dış kaynaklı ekonomik ve politik istikrarsızlığa daha açık ve kırılgan hale getirmektedir. Bu, politik istikrara rağmen küresel şoklara bağlı ekonomik istikrarsızlığı beraberinde getirebilmektedir. Dolayısıyla büyüme ve gelişme sürecinde özellikle teknolojik yeniliklerin yaratılmasına imkân sağlayacak mekanizmaların oluşturularak dışa bağımlılığın azaltılması, çağın gereklerine uygun olarak bilgi işçilerinin yetiştirilmesine yönelik eğitim politikalarının oluşturulması ve yenilenmesi önemlidir. Bütün bunlar reel dinamiklere dayalı kalıcı bir ekonomik büyümeyi ve karşılıklı etkileşim

ilişkisi dikkate alındığında politik istikrarı beraberinde getirecektir. Böylece Türkiye, ortalama refah seviyesi daha yüksek, gerek ekonomik gerekse politik açıdan daha güçlü, dolayısıyla uluslararası arenada lider bir ülke konumuna gelebilir.

Kaynaklar

- Acemoğlu, Daron ve Murat Üçer (2015). *The Ups and Downs of Turkish Growth, 2002-2015*. NBER.
- Aisen, Ari & Francisco José Veiga (2013). “How Does Political Instability Affect Economic Growth”. *European Journal of Political Economy* 29: 151-167.
- Alesina, Alberto & Beatrice Weder (1999). *Do Corrupt Governments Receive Less Foreign Aid*. NBER.
- Alesina, Alberto & Roberto Perotti (1993). *Income Distribution, Political Instability, and Investment*. NBER. Cambridge.
- Alesina, Alberto, Şule Özler, Nouriel Roubini & Phillip Swagel (1996). “Political Stability and Economic Growth”. *Journal of Economic Growth* 1(2): 189-211.
- Arıncı, Kenan (2010). “Siyasi ve Tarihi Coğrafya Perspektifiyle: Türkiye’nin Terör Sorununun Analizi ve Jeopolitik-Jeostratejik Açından Değerlendirilmesi”. *Atatürk Üniversitesi SBE Dergisi* 14 (2):1-34.
- Arslan, Ünal (2011). “Siyasi İstikrarsızlık ve Ekonomik Performans: Türkiye Örneği”. *Ege Akademik Bakış* 11(1): 73-80.
- Artan, Seyfettin ve Pınar Hayaloğlu (2014). “Kurumsal Yapı ve İktisadi Büyüme İlişkisi”. *Sosyoekonomi* 2: 347-364.
- Asteriou, Dimitrios & Simon Price (2001). “Political Instability and Economic Growth: UK Time Series Evidence”. *Scottish Journal of Political Economy* 48 (4): 383-399.
- Atay, Mehmet (2008). “Türkiye’de Terörü Ortaya Çıkaran İç ve Dış Dinamikler, Stratejiler ve Taktikler” *HÜTAD Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 8: 409-424.
- Bağdigen, Muhlis ve Berna Beşer (2009). “Ekonomik Büyüme ile Kamu Harcamaları Arasındaki Nedensellik İlişkisinin Wagner Tezi Kapsamında Bir Analizi: Türkiye Örneği”. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (9): 1-17.
- Bienen, Henry, John Londregan & Nicolas Van de Walle (1994). “Ethnicity, Leadership Succession, and Economic Development in Africa”. *1993 Working Paper Series: Executive Summaries*. Institute for Policy Reform: Washington, D.C.
- Brunetti, Aymo (1998). “Political Variables in Growth Regressions”. *Volatility, Uncertainty, Instability and Growth*. <http://www.rrojasdatabank.org/borner/borner6.pdf> (Erişim Tarihi :15.06.2007)

- Butkiewicz, James & Halit Yanıkkaya (2005). “The Impact of Sociopolitical Instability on Economic Growth: Analysis and Implications”. *Journal of Policy Modeling* 27 (5): 629-645.
- Campos, Nauro F. & Jeffrey B. Nugent (2002). “Who is Afraid of Political Instability?”. *Journal of Development Economics* 67: 157-172.
- Demirgil, Hakan (2011). “Politik İstikrarsızlık, Belirsizlik ve Makroekonomi: Türkiye Örneği (1970-2006)”. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* 31: 123-144.
- Doğan, Adem (2005). “Demokrasi ve Ekonomik Gelişme”. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 25: 1-19.
- Easterly, William & Sergio Rebelo (1993). “Fiscal Policy and Economic Growth”. *Journal of Monetary Economics* 32: 417-458.
- Engle, F. Robert & W.J. Clive Granger (1987). “Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing”. *Econometrica* 55: 251-276.
- Eren, Ercan ve Melike Bildirici (2001). “Türkiye’de Siyasal ve İktisadi İstikrarsızlık; 1980-2001”. *İşletme ve Finans* 187: 27-33.
- Erkal, Gökhan, Merter Akıncı ve Ömer Yılmaz (2015). “Politik İstikrarsızlık ve Yolsuzluk İlişkisi: Bir Panel Analizi”. *Ege Akademik Bakış* 15 (3): 327-342.
- Feng, Yi (2001). “Political Freedom, Political Instability and Policy Uncertainty: A Study of political Institutions and Private Investment in Developing Countries”. *International Studies Quarterly* 45: 271-294.
- Giles, Judith A. & Cara L. Williams (1999). “Export-led Growth: a Survey of the Empirical Literature and Some non-causality Results”. *Econometric Working Paper EWP9901*. Canada: Department of Economics University of Victoria. 1-29.
- Goesjenova, Mina (2013). “The Effect of Ethnic Conflict and Political Instability on Import Demand: Evidence from Turkey”. *MARBLE Research Papers* 6: 35-60.
- Granger, W. J. Clive (1969). “Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods”. *Econometrica* 37 (3):424-438.
- Grilli, Vittorio, Donato Masciandaro & Guido Tabellini (1991). “Political and Monetary Institutions and Public Financial Policies in the Industrial Countries”. *Economic Policy* 6 (13): 342-392.
- Gür, Timur Han ve Hale Akbulut (2012). “Gelişmekte Olan Ülkelerde Politik İstikrarın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi”. *Sosyoekonomi* 1: 282-300.
- Hacker, R. Scott ve Abdalnasser Hatemi-J (2006). “Tests for Causality between Integrated Variables Using Asymptotic and Bootstrap Distributions: Theory and Application”. *Applied Economics* 38 (13): 1489-1500.
- Hacker, R. Scott. & Abdalnasser Hatemi-J (2012). “A Bootstrap Test for Causality with Endogenous Lag Length Choice: Theory and Application in Finance”. *Journal of Economic Studies* 39 (2): 144-160.

- Hatemi-J, Abdunnasser (2012). “Asymmetric Causality Tests with an Application”. *Empirical Economics* 43 (1): 447-456.
- İnsel, Ahmet (1991). “Siyasal Bir Süreç Olarak İktisadi Kalkınma II”. *Birikim* 21: 12-23.
- Jarosiewicz, Aleksandra (2013). “Turkey’s Economy: A Story of Success with an Uncertain Future”. *OSW Commentary* 120: 1-6.
- Karahan, Hatice ve Erdal Tanas Karagöl (2014). “Ekonomik Performansın Temel Taşı: Siyasi İstikrar”. *Seta Perspektif* 41.
- Kök, Recep, Ramazan Ekinçi ve A. Elif Ay Yalçinkaya (2015). “Ülke Riski Bileşenlerinin Bankacılık ve Reel Sektör Üzerine Etkileri: Türkiye Örneği, 1993-2015”. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi* 19 (2): 151-171.
- Kurzman, Charles, Regina Werum & Ross E. Burkhart (2002). “Democracy’s Effect on Economic Growth: A Pooled: Time-Series Analysis, 1951-1980”. *Studies in Comparative International Development* 37 (1): 3-33.
- Kuznets, Simon (1955). “Economic Growth and Income Inequality”. *The American Economic Review* 45 (1): 1-28.
- Leahy John V. & Toni M. Whited (1996). “The Effect of Uncertainty on Investment Some Stylized Facts”. *Journal of Money, Credit and Banking* 28 (1): 64-83.
- Lensink, Robert, Niels Hermes & Victor Murinde (2000). “Capital Flight and Political Risk”. *Journal of International Money and Finance* 19: 79-92.
- Mo, Pak H. (2001). “Corruption and Economic Growth”. *Journal of Comparative Economics* 29 (1): 66-79.
- Murphy, Kevin, Andrei Shleifer & Robert W. Vishny (1991). “The Allocation of Talent: Implications for Growth”. *Quarterly Journal of Economics* 106: 503-530.
- Özsağır, Arif (2013). “Askeri Darbe ve Müdahalelerin Ekonomik Performans Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 12 (4): 759-773.
- Öztürk, Hüseyin (2004). *Siyasi İstikrarsızlık ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri: Türkiye Uygulaması (1950-2003)*. Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Parlakaylıdız, Merve (2015). “Makro Ekonomik ve Politik İstikrarsızlığın Ekonomik Performans Üzerine Etkisi: Latin Amerika Örneği”. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi* 19 (2): 1-11.
- Persson, Torsten & Guido Tabellini (2002). *Political Economics*. The MIT Press.
- Romer, David (1996). *Advanced Macroeconomics*. McGraw –Hill: Singapore
- Sakamoto, Takayuki (2005). “Economic Performance of ‘Weak’ Governments and Their Interaction with Central Banks and Labour: Deficits, Economic Growth, Unemployment and Inflation, 1961–1998”. *European Journal of*

- Political Research* 44 (6): 801-836.
- Sala-i Martin & Xavier X. (1997). “I Just run Four Million Regressions”. *NBER Working Paper* No: 4186.
- Sandıklı, Atilla (2013). “Yumuşak Güç Savaşları ve Gezi Parkı Olayları”. *Her Yönüyle Dernekler Dergisi* 25 (4). <http://www.bilgesam.org/incele/605/-yumusak-guc-savaslari-ve-gezi-parki-olaylari/#.WGJunVOLRnI> (Erişim Tarihi: 27.12.2016).
- Şanlısoy, Selim ve Recep Kök (2010a). “Politik İstikrarsızlık - Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği (1987–2006)”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 25 (1): 101-125.
- Şanlısoy, Selim ve Recep Kök (2010b). “Politik İstikrarsızlık Ekonomik Büyüme İlişkisi: Kuznets Eğrisi Yaklaşımı”. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar* 47 (541): 9-22.
- Tan, Mehmet (2008). *Türkiye’de Askeri Darbelerin Siyasal İstikrar Üzerine Üzerindeki Etkileri*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Tansel, Aysıt ve Nil Demet Güngör (2003). “Türkiye’den Yurt Dışına Beyin Göçü: Amprik Bir Uygulama”. *II. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*. İzmit. 697-708.
- Telatar, Erdinç ve Funda Telatar (2004). “Standart IMF İstikrar Politikaları: Politik İstikrarsızlığa Yol Açan Bir Kanal”. *İşletme ve Finans* 215: 53-65.
- Telatar, Erdinç ve Niyazi Cangir (2014). “Türkiye İçin Politik İstikrarsızlık Endeksleri: 1955-2009 Dönemi”. *Sosyoekonomi* 21 (21): 9-30.
- Telatar, Funda (2003). “Türkiye’de Politika Değişkenliği ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkileri”. *İşletme ve Finans* 211: 71-91.
- The PRS Group (Belirtilmemiş). *ICRG Methodology*.
- Toda, Hiro Y. & Taku Yamamoto (1995). “Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes”. *Journal of Econometrics* 66 (2): 225-250.
- UNDP (2002). *Human Development Report 2002: Deepening Democracy in a Fragmented World*. New York:
- Yalçınkaya, Ayşe Elif Ay, Selim Şanlısoy ve Üzeyir Aydın (2016). “Türk Bankacılık Endüstrisinde Performansın Belirleyenleri ve Politik İstikrarsızlık”. *Sosyoekonomi* 24 (27): 161-182.
- Yayla, Atilla (2016). “On Turkey’s Classical Revolution of July 15”. *Bilgi -Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 79: 159-172.
- Yayla, Atilla. “İstikrarsızlığa İhtiyacımız Var”. www.liberal-dt.org.tr/yayla/ay-istikrarsozluk.htm (Erişim Tarihi: 27.12.2016).

The Realtionship between Political Instability and Economic Growth in Turkey: A Causality Analysis*

Selim Şanlısoy**

ABSTRACT

The aim of this study is to analyze the existence of the relationship between the political instability and economic growth for the period between 1987 and 2015 in the Turkish economy. According to results of the symmetric and asymmetric causality tests the evidence for the existence of the positive shock effects over the political instability caused by the positive shocks in the economic growth has been achieved in contradistinction to the literature. This situation can be explained either through the conflicts of interests within the frame of distribution relationships and through the attempts of rival countries to weaken the Turkey within the frame of geopolitical and geostrategic importance she has. From this point of view it can be expressed that it is very important for reconciliation and tolerance to be hegemon in the political field and the existence of public organization that maintain a firm stand against external powers to actualize a faster growing and developed Turkey. A new balance of power can be formed in which the Turkey take a leading role regionally when these facts are combined with the policies that eliminate the structural problems of the Turkish economy.

Keywords

Political instability, economic growth, Hacker-Hatemi-J Causality Test, Hatemi-J Asymmetric Causality Test.

JEL Classification Codes: E6, H1, O4

* Date of Arrival: 10 October 2016 – Date of Acceptance: 04 July 2017

You can refer to this article as follows:

Şanlısoy, Selim (2020). "Türkiye'de Politik İstikrarsızlık ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi". *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 85-114.

** Assoc.Prof. Dr., Dokuz Eylül University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics – İzmir/Turkey
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-0629-0905
selim.sanlisoy@deu.edu.tr

Связь между политической нестабильностью и экономическим ростом в Турции: анализ причинности*

Селим Шанлысой**

Аннотация

Целью данного исследования является анализ существования взаимосвязи между политической нестабильностью и экономическим ростом в Турции в период между 1987 и 2015 годами. Проведенные ради целей исследования симметричные и асимметричные тесты причинности показали результаты, отличные от опубликованных в литературе, доказывающие существование положительных шоковых эффектов от политической нестабильности, оказывающихся положительными шоками, влияющими на экономический рост. Эта ситуация может быть объяснена попытками конкурирующих стран ослабить Турцию, используя конфликты интересов в рамках распределительных отношений, с учетом геополитического и геостратегического значения Турции. С этой точки зрения можно сказать, что для быстро развивающейся Турции очень важно существование общественной силы, которая имеет твердую позицию в отношении внешних сил, и проводит в политической сфере культуру для примирения и доброй воли. Если эти факторы будут объединены с политикой, которая устранил структурные проблемы турецкой экономики, может сформироваться новый баланс сил, в котором Турция будет играть ведущую роль на региональном уровне.

Ключевые слова

политическая нестабильность, экономический рост, тест причинности Хакера-Хатеми-Дж, тест асимметричной причинности Хатеми-Дж.

Классификационные коды JEL: E6, H1, O4

* Поступило в редакцию: 10 октябрь 2016 г. – Принято в номер: 04 июля 2017 г.

Ссылка на статью:

Şanlısoy, Selim (2020). "Türkiye'de Telekomünikasyon Altyapısı ve Ekonomik Büyüme". *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 85-114.

** Доц., д-р, Университет Девятого Сентября, факультет экономики и управления, кафедра экономики - Измир / Турция
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-0629-0905
selim.sanlisoy@deu.edu.tr

Sultan II. Abdülhamid Döneminde Koleraya Karşı İlaç Geliştirme Çalışmaları*

Elif Gültekin**

Öz

Sultan II. Abdülhamid döneminde sağlık alanında pek çok yenileşme çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar arasında yeni sağlık kurumlarının açılması, başta hekim ve eczacı olmak üzere sağlık çalışanları yetiştirmeye önem verilmesi, tıp alanındaki yeni keşif ve gelişmelerin en kısa sürede Osmanlı topraklarında da uygulanmaya başlaması yer almaktadır. Halk sağlığını tehdit eden salgın ve bulaşıcı hastalıklarla bilimsel mücadelenin temelleri de yine Sultan II. Abdülhamid döneminde atılmıştır. Bu makalede, Sultan II. Abdülhamid döneminde sağlık alanında yapılan yenilikler arasında, bugüne kadar bilinmeyen önemli bir adım olarak, koleraya karşı ilaç geliştirme çalışmalarının da yer aldığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Kolera, ilaç geliştirme, tıbbi keşifler, Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı modernleşmesi.

* Geliş Tarihi: 07 Şubat 2017 – Kabul Tarihi: 11 Haziran 2017

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Gültekin, Elif (2020). "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Koleraya Karşı İlaç Geliştirme Çalışmaları". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 92: 115-134.

** Dr. Öğr. Üyesi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik ABD – İstanbul/Türkiye
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3241-2347
elifgultekin@yahoo.com

Giriş

Osmanlı Devleti'nin III. Selim döneminden itibaren sağlık alanında attığı yenileşme adımları, Sultan II. Abdülhamid Han döneminde Osmanlı hâkimiyetinin hiçbir dönemiyle kıyaslanamayacak kadar geliştirilmiştir. Bu dönemde, çağın ihtiyaçları doğrultusunda pek çok yeni sağlık kurumu açılmış, sağlık uygulamalarını yasal zemine oturtmak için yönetmelikler hazırlanmış, başta hekim ve eczacılar olmak üzere yeni sağlık elemanı yetiştirmeye önem verilmiş, tıp alanındaki yeni keşifler ve gelişmeler en kısa sürede transfer edilmiştir. Halk sağlığını tehdit eden salgın ve bulaşıcı hastalıklarla bilimsel mücadelenin temelleri de yine Sultan II. Abdülhamid döneminde atılmıştır (Yıldırım 2011: 245-263, Sarı 2014: 2).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit ettiğimiz bazı belgelere göre, Sultan II. Abdülhamid döneminde, dönemin en önemli hastalıklarından biri olan koleraya karşı ilaç geliştirme girişimlerinde bulunulduğunu da öğrenmekteyiz. Arşiv belgelerine göre kolera ilacı geliştirme çalışmaları Tabip Binbaşı Kaymakam Yusuf Zeki Bey, Tabip Binbaşı Halim Bey ve Cerrah Mustafa Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışmamızın amacı, bugüne kadar varlığından haberdar olmadığımız, ancak sağlık tarihimiz açısından son derece önemli olan bu girişimleri, arşiv belgelerinin sağladığı veriler ışığında incelemektir.

Cerrah Mustafa Efendi'nin Koleraya Karşı Keşfettiği İlaçlar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerine göre, Sultan II. Abdülhamid döneminde koleraya karşı etkili bir ilaç terkihi üzerinde çalıştığını öğrendiğimiz isimlerden biri, İkinci Ordu-yu Hümayun cerrahlarından Mustafa Efendi'dir. Cerrah Mustafa Efendi 1885 (H. 1303) yılında keşfettiği ilacı bir kolera salgınının hüküm sürdüğü İtalya'da tabip ve muallimlerin gözetiminde denemek üzere başvuruda bulunmuştur. Kendisine bir miktar harcırah ödenerek ve masrafları karşılanarak, yanına da lisan bilen bir memur verilerek Roma Büyükelçiliğimizin gözetimine gönderilmeyi talep eden Cerrah Mustafa Efendi'nin bu isteği İtalya'nın İstanbul Büyükelçiliğine iletilmiştir. İtalya Devleti bu başvuruyu memnuniyetle kabul ettiğini bildirmiş, böylece gerekli yazışmalar başlatılmıştır (BOA: Y.A.HUS 206/29). Ancak ilacın planlandığı gibi İtalya'da denenip denenmediği hakkında herhangi bir veriye sahip bulunmamaktayız.

1887 (H. 1305) senesine ait bir belgeye göre, bu kez Yıldız Saray-ı Hümayunu Eczanesi'nde görevli olduğu belirtilen Cerrah Mustafa Efendi'nin koleraya karşı hazırladığı ilacın terkibi ve kullanılış şeklini içeren bir reçete örneği, II. Abdülhamid'in emriyle denemek üzere Nasiriye'ye gönderilmiştir. Sultan II. Abdülhamid bir süre sonra bu ilaçla tedavi edilen hastalardan nasıl bir netice alındığını sormayı ihmal etmemiştir (BOA: İ.DH 1150/89634). Sultana ilacın kullanımından alınan netice hakkında bir malumat ulaştırılmış mıdır sorusuna, elimizdeki belgeler bir cevap sağlayamamaktadır. Ancak kısa bir süre sonra Cerrah Mustafa Efendi'nin ilaçlarının tetkik edilmek üzere Tıbbiye Nazırlığına iletildiğini görmekteyiz. Tıbbiye Nazırı kendisine iletilen bu terkipler hakkında Meclis-i Tıbbiye-yi Mülkiye ve Sıhhiye-yi Umumiye'den görüş istemiştir. Cerrah Mustafa Efendi'nin incelemeye konu olan ilaçlarının terkibi şöyledir:

“Kolera Hastalarında Kullanılacak İlaç

16 dirhem likör de Hoffmann yani lokman rubu

Kinin (sulfato)

15 buğday mazı cevheri yani tanin

30 damla afyon rubu seyridü'n-nibamın bir dirhem kullanılmasında sakınca yoktur.

Bu eczalar bir havan içinde karıştırılarak kolera hafif ise yarısı, şiddetli ise yarım saat ya da bir saat sonra kalan yarısı da kullanılmalıdır, gerekirse ertesi gün de aynı şekilde devam edilmelidir.

Koleraya Yakalanmamak İçin (Şahs-ı Selîmi Mubâfaza)

24 dirhem nane suyu

8 dirhem tarçın rubu

8 dirhem kaşıkotu rubu

8 dirhem karanfil rubu

1 dirhem kunduz böceği rubu

5 dirhem melisa rubu

Bunlar karıştırılarak sabahları aç karnına, bir fincan su veya kahveye bir yemek kaşığı karıştırılarak içilmelidir.

Koleranın şiddeti bertaraf edildikten sonra husule gelecek harareti gidermek için bir miktar kan alınması gereklidir” (BOA: Y.A.HUS 228/76).

Tıbbiye Nezareti'nde yapılan değerlendirme sonrasında bildirilen görüş; Cerrah Mustafa Efendi'nin terkiplerinin içeriğindeki maddelerin kolera tedavisinde yıllardan beri kullanıldığı, hatta farmakopelerde (*edviye düşturlarında*) koleraya karşı etkili olduklarının yer aldığı, bu nedenle Cerrah Mustafa Efendi'nin söylediği gibi yeni bir ilaç icad etmiş olmadığı, icadının sadece bu maddelerden bir karışım oluşturmak olduğu şeklindedir. Ayrıca bu maddelerin karıştırılması, birbirlerinin etkilerini değiştirebileceklerinden dolayı bilime aykırı bulunmuştur. Üstelik Cerrah Mustafa Efendi'nin kolera-
radan korunmak için hazırladığı terkibin içerdiği kunduz böceği ruhunun haşereden üretilen bir madde olması nedeniyle tehlikeli olduğuna karar verilmiştir (BOA: Y.A.HUS 228/76).

Bu rapora rağmen, yaklaşık dört ay sonra Sultan II. Abdülhamid Tıbbiye Nezaretine, Cerrah Mustafa Efendi'nin ilacının kolera salgınları yaşanmakta olan Halep ve Suriye'de denenmesi talimatını vermiştir (BOA: DH.MKT 1780/54). Tıbbiye Nezareti ise, Cerrah Mustafa Efendi'nin terkiplerinde yer alan maddelerin çoğu kolerada kullanıla gelen maddeler olmalarına rağmen bu terkiplerin olumlu sonuçlarının bugüne kadar görülemediği, diğer maddelerin ise tehlikeli maddeler oldukları ve şimdiye kadar hayvan ve insanlarda denenip denenmediklerinin bilinmediği, denendilerse bile sonuçların istatistiği çıkarılmadıkça kullanılmalarına cesaret edilemeyeceği şeklinde karşılık vermiştir (BOA: DH.MKT 1783/128). Ancak Sultan ilaçların denenmesi konusunda ısrarcı olmuş, Cerrah Mustafa Efendi'den mesuliyeti üzerine aldığına dair bir taahhüd alınarak ilaçların denenmesinin sağlanmasını istemiştir (BOA: DH.MKT 1787/74). Bunun üzerine Cerrah Mustafa Efendi gerekli taahhüdü vermiş, kolera salgını yaşanan bölgelerde bir heyet tarafından denenmek üzere ilaçlarından iki şişe numuneyi teslim etmiştir (BOA: DH.MKT 1802/113). Ardından Sultan II. Abdülhamid, Cerrah Mustafa Efendi'ye ilacından yeteri kadar imal edebilmesi için 1307 senesi Dahiliye bütçesinin "hesapta olmayan harcamalar kalemi"nden 1740 kuruş ödenmesini ve Cerrah Mustafa Efendi'nin bizzat kendisinin seçeceği bir tabibin ilaçlarını denemek üzere kolera hüküm süren Halep, Suriye gibi bir bölgede görevlendirilmesini, bu tabibin ücret ve harcırahlarının da aynı bütçeden karşılanmasını uygun görmüştür (BOA: DH.MKT 1883/62). Eğer Cerrah Mustafa Efendi'nin icad ettiği ilacın yeniden imal edilmesi gerekirse, gerekli masrafların yine Dahiliye Veznesi'nden, eski kayıtlarda yer alan daha önceki meblağlar ölçü alınarak aynı şekilde ödenmesini emretmiştir (BOA: DH.MKT 1889/63).

Bunun üzerine Tabip Yüzbaşı Mehmed Salim Efendi, Cerrah Mustafa Efendi'nin ilacını denemek üzere görevlendirilmiş, aylık 500 kuruş maaş tahsisıyla Suriye'ye gönderilmiştir (BOA: DH.MKT 1898/54). Suriye Seraskerliği'ne durum yazı ile bildirilmiş, Mehmed Salim Efendi'nin 325 kuruş olan varış harcırahının oraca ödenmesi talimatı verilmiştir (BOA: DH.MKT 1889/72). Kısa bir süre sonra Suriye Seraskeri Rıza talimatları aldığını ve görevlendirilen kişinin ayın altısında Şam'a doğru yola çıktığını, Sıhhiye Dairesi adına Dersaadet'e bildirmiştir (BOA: DH.MKT 1898/54).

Aradan altı ay geçtikten sonra Yüzbaşı Mehmed Salim Efendi, Cerrah Mustafa Efendi'nin tertip ettiği kolera ilacını denemek üzere bulunduğu Suriye'den memuriyetini tamamlayarak geri dönmüş, ilaç hakkındaki raporunu Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'ne sunmuştur. Bu rapora göre, ilaç ancak üç hasta üzerinde denenebilmiş, ne yazık ki hiç biri üzerinde olumlu etkisi görülememiştir (BOA: DH.MKT 1952/1). Mehmed Salim Efendi geri döndükten sonra ayrıca, görevi sürecince üç aylık maaşını alamadığı hakkında şikayette bulunmuştur. Bunun üzerine Suriye Vilayeti idaresine maaşın ödenmemesinin bir nedeni olup olmadığı sorulmuş, eğer bir sorun olmaksızın ödenmediyse, kişinin hak ettiği maaşın istediği yere gönderilmesi talimatı verilmiştir (BOA: DH.MKT 1955/5).

Suriye görevlendirmesi biten Mehmed Salim Efendi, eski görev yeri olan Haydarpaşa Hastanesi'ne (BOA: DH.MKT 1993/7) tekrar memur edilmiştir. Ancak padişah bu işin peşinin bırakılmamasını, yeni bir salgın ortaya çıkarsa ilacın yeniden denenmesini ve deneme için görevlendirilecek tabiplere de teşvik olması için mükafatlar vaad edilmesini istemiştir (BOA: DH.MKT 1960/41).

Aradan üç ay geçtikten sonra bu kez Trabzon'da bir kolera salgını baş göstermiş, Cerrah Mustafa Efendi Sultanın emri doğrultusunda ilacının orada denenmesi için müracaatta bulunmuştur (BOA: DH.MKT 1993/7). Ayrıca gerekli miktarda ilacın hazırlanması için sarf olunacak meblağın karşılanmasını talep etmiştir (BOA: DH.MKT 1998/25). Bunun üzerine ilacı denemek üzere yine aylık 500 kuruş maaş tahsis edilerek Yüzbaşı Mehmed Salim Efendi Trabzon Polathane Tahaffuzhanesi'nde görevlendirilmiştir (BOA: DH.MKT 1993/7). İlaç yapımı için Cerrah Mustafa Efendi'nin talep ettiği ödeneye ihtiyaç olup olmadığının araştırılması için Sıhhiye-yi Askeriye Dairesi'ne talimat verilmiş (BOA: DH.MKT 199/25, BOA DH.MKT

2000/102), ardından da masrafların Dahiliye Veznesi'nden ödenmesi konusunda irade çıkmıştır (BOA İ.HUS 3/81). Beş ay sonra, “Cerrah-ı Sani-i Hazreti Şehriyari Kaymakam Mustafa Bey” tarafından tertip ve terkib edilen ilacın, kolera hastaları üzerinde kullanıldığına ve bir zararı ya da sakıncası görülmediğine, bu nedenle kolera hastalarında kullanılmasında sakınca olmadığına dair Tıbbiye-yi Şahane tarafından hazırlanan bir tasdikname Mabeyn-i Hümayun Başkitabet-i Celilesi'ne sunulmuştur (BOA: Y.MTV 88/30).

Cerrah Mustafa Efendi'nin kolera ilacına dair elimizdeki veriler bunlarla sınırlıdır. Belgelerde iki adet ilaç terkibi bulunmaktadır. Tıbbiye'deki komisyonun kararı açısından terkiplerin değerlendirilmesi yapılacak olursa, komisyon terkiplerin içerisindeki maddelerin dönemin kolera tedavilerinde zaten kullanılıyor oldukları konusunda büyük ölçüde haklıdır (Howard-Jones 1972: 390). Cerrah Mustafa Efendi'nin terkinde kullandığı ve dönemin kolera terkiplerinde rastlanmayan tek madde kaşıkotu ruhudur. Komisyonun Cerrah Mustafa Efendi'nin terkinde itiraz etme sebeplerinden bir diğeri ise kunduz böceği ruhu olmuştur. Çünkü bir böceğin terkibe eklenmesi uygun görülmemiştir. Ancak dönemin ilaç farmakopesi olan “Düştur'ul-Edviye”de bu ilaç kayıtlı bulunmaktadır (Hüseyin Sabri 1874: 45). Yani o dönemde kullanımı yaygın ve yasal bir ecza olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle komisyonun gerekçesi tutarlı görünmemektedir. Ayrıca kunduz böceği ruhu dönemin Avrupa kolera tedavilerinde de yaygın olarak yer almıştır (Howard-Jones 1972: 390).

Genel olarak ishali durdurucu ve sindirimi kolaylaştırıcı özellikleriyle bilinen maddelerin (Baytop 1999) bileşiminden oluşan bu terkipleri komisyonun kararından bağımsız olarak değerlendirecek olursak, günümüz bilgilerine göre sıvı-elektrolit takviyesi ve uygun antibiyotikler ile tedavi edilen kolerada, bu terkiplerin iyileştirici bir etkilerinin olabileceğini düşünmek pek mümkün görünmemektedir. Zaten ilaçların denendiği ilk salgında herhangi bir başarısı görülemediği. Denemelerin yapıldığı ikinci salgın sırasında ise nasıl netice alındığına dair bir belge elimizde mevcut olmamakla beraber, bu denemeden birkaç ay sonra ilaçların zararlı olmayıp kullanımlarında sakınca bulunmadığına dair Mekteb-i Tıbbiye bir tasdikname vermiştir. Buradan ilaçların hiç değilse zararlı olmadıkları anlaşılmaktadır. Yine de o dönemin şartlarında kolera hastalarında kullanımları yaygın olan

bu eczaların (Howard-Jones 1972: 390), Cerrah Mustafa Efendi'nin kendi yorumuyla bir araya getirilmiş olması bile tedavi geliştirme çabaları açısından oldukça önemlidir.

Belgelerde koleraya karşı ilaç keşfettiğinden bahsedilen Cerrah Mustafa Efendi, üç ayrı görev yerinde anılmaktadır. İlk belgelerde görev yeri Ordu-yu Hümayun, daha sonra Yıldız Sarayı Eczanesi olarak belirtilmekte, sonraki belgelerde ise kendisinden Cerrah-ı Sani-i Hazret-i Şehriyari Kaymakam Mustafa Bey olarak bahsedilmektedir. Bunun sebebi, Cerrah Mustafa Efendi'nin zaman içerisinde farklı görevlerde bulunması mıdır? Yoksa üç ayrı Cerrah Mustafa Efendi üç ayrı ilaç mı icat etmiştir? Belgelerin tarihlerinin birbiriyle çakışmaması ve olayların gelişim tarihleri göz önünde tutulduğunda, farklı görevlerde bulunmuş olan bir tek Cerrah Mustafa'dan bahsedildiğini düşünmek mümkündür.

Tabib Binbaşı Kaymakam Yusuf Zeki Bey'in Terkibi

Koleraya karşı ilaç geliştirme çabası gösteren bir başka Osmanlı tabibi, "Mabeyn-i Hümayun-u Mülükane tabiplerinden Kaymakam Yusuf Zeki Bey"dir. 11 Ocak 1890 (R. 28 Teşrin-i Evvel 1308) tarihinde Yusuf Zeki Bey'in ilacı Kimyager Bonkofski Bey'e tahlil ettirilmiş, Bonkofski Bey bu tahlil neticesinde "tertibin mikroplara karşı faydası görülebileceği düşünülmekteyse de önce koleranın istila ettiği bölgelerdeki hastalar üzerinde denenmesi gerektiği" şeklinde rapor vermiştir. Sultan II. Abdülhamid Han bu rapora dayanarak, Tıbbiye Nezaretine Yusuf Zeki Bey'in ilacının Cerrah Mustafa Bey'in ilacıyla beraber denenmek üzere Halep ve Suriye vilayetlerine gönderilmesi emrini vermiştir (BOA: DH.MKT 1780/54).

Bu emir kendisine ulaşan Tıbbiye Nezaretine, Cemiyet-i Tıbbiye-yi Mülkiye'den görüş almıştır. Cemiyet-i Tıbbiye-yi Mülkiye azaları ise Cerrah Mustafa Paşa'nın ilacı hakkındaki kanaatlerini Yusuf Zeki Bey'in ilacı için de tekrarlamışlar, bu terkipte yer alan maddelerin bir çoğunun kolera hastalığında kullanılabildiğini ancak adı geçen terkinin henüz olumlu bir neticesinin görülemediği, terkipte yer alan diğer maddelerin ise tehlikeli maddeler oldukları ve şimdiki kadar hayvan ve insanlarda denenip denenmediklerinin bilinmediği, denendilerse bile sonuçların istatistiği çıkarılmadıkça kullanılmalarına cesaret edilemeyeceği şeklinde görüş bildirmişlerdir (BOA: DH.MKT 1783/128). Bildirilen bu görüş bilimsel kabullere uygun bulun-

rak Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilmiştir (BOA: DH.MKT 1787/74). Ancak II. Abdülhamid Han ilacın denenmesini desteklemiş, Mekteb-i Tıbbiye Nezaretine Yusuf Zeki Bey'den mesuliyeti üzerine aldığına dair bir tahhüd alınarak ilacın denenmesinin sağlanması talimatını vermiştir (BOA: DH.MKT 1787/74).

Padişahın bu emri üzerine Mekteb-i Tıbbiye Nezareti bir tebligat ile Yusuf Zeki Bey'e, hazırladığı ilacın mikropları yok edebileceğini, ancak henüz denenmemiş olduğundan yüksek miktarda kullanımının ölümlere sebep olabileceğini, bu nedenle önce hayvanlar üzerinde denenmesinin gerekli görüldüğünü, yine de eğer sorumluluğu üzerine alırsa ilacı denemesine izin verilebileceğini bildirmiştir. Yusuf Zeki Bey ise bu rapor kendisine ulaştıktan sonra derhal itirazda bulunmuş, bu görüşün bilime uygun olmadığını savunmuştur. Hangi ilaç olursa olsun fazla miktarda kullanıldığında zehir etkisi yaparak insanı öldürebileceğini, ilaç dozajlarının doğru ayarlanmasının ustalık gerektiren bir hekimlik marifeti olduğunu belirtmiş, kendi ilacını oluşturan karışımın insanları öldürebileceği görüşünü reddetmiştir. Ardından veremin erken evresi için Koch'un geliştirdiği ilaç sebebiyle beş-on kadar hastanın hayatını kaybettiğine ve bu hastalarda otopsiler yapıldığını gazetelerin yazdığına dikkat çektikten sonra, tedavisiz bırakılsalar bile üç-beş sene ömür sürebileceklerken Koch'un ilacı yüzünden hayatlarını kaybeden bu veremli hastalar dolayısıyla Koch'a bir sorumluluk yüklenmediğini vurgulamıştır. Oysa kolera hastalarının bazen üç-beş dakika içerisinde hayatlarını kaybedebilmekte olduklarını söyleyen Yusuf Zeki Bey, dünyanın hiçbir yerinde kolera hastalarına uygulanan ilaçların hayvanlar üzerinde denenmiş ilaçlar olmadığını, tabiplerin hiçbir sorumluluğu üzerlerine almayarak, sadece hastaları yakalandıkları bu tehlikeden kurtarmak halis niyetiyle kendi kanaatlerine uygun ilaçları kullandıklarını ifade etmiştir. Bir doktorun tedavisi altındaki kolerayı vefat etti diye sorumlu tutulmasının bugüne kadar görülmuş ya da işitilmiş bir şey olmadığını savunmuştur. Yusuf Zeki Bey'e göre kolera ilaçlarının denenmesine engel bir başka durum, kolera mikrobunun bulunduğu yerden alınmasıyla derhal etrafa yayılarak kolerayı bulaştırma tehlikesidir. Bu nedenle mikroptan korunarak denemeler yapılmasını mümkün görmemektedir. Son olarak halkın yararlanması için icad ettiği bu ilacın kullanım şeklini de içeren bir varaka ile beraber çeşitli yerlere gönderilmesini ve kolera tedavisi ile uğraşan hekimler tarafından kullanılmasının sağlanmasını, ilacın kullanımından başarılı sonuçlar alınacağı konusunda

şüphesi olmadığını ifade ederek dilekçesini tamamlamıştır (BOA: Y.MTV 47/36).

Yusuf Zeki Bey'in bu itirazına rağmen Mekteb-i Tıbbiye Nezareti sorumluluğu aldığına dair kendisinden bir taahhüd talebinde ısrarcı olunca, Serre't-tıbbıa Mavroyani Paşa Yusuf Zeki Bey'e Cemiyet-i Tıbbiye-yi Mülkiye huzurunda keşf ve tertib etmiş olduğu ilacın mesuliyetini üzerine almasını ve deneme için izin istemesini önermiştir. Bunun üzerine Yusuf Zeki Bey, adı geçen cemiyete, görüşmeleri sırasında kolera hastalığı hakkında fikir alış-verişinde bulunmayı teklif etmiş, ancak teklifi kabul görmemiştir. Yusuf Zeki Bey de Padişah Sultan II. Abdülhamid'e başvurarak, böylesi dehşetli ve önemli bir hastalık hakkında fikir alış-verişinde bulunmanın halkın yararına olduğunu, bu nedenle Mabeyn-i Hümayun'da Teftiş-i Askeri Komisyonu önünde, Cemiyet-i Tıbbiye-yi Mülkiye'den bir kaç doktor ile müzakere etmek istediğini bildirmiştir (BOA: Y.MTV 47/36). Böylece Yusuf Zeki Bey Saray'ın hakemliğini talep etmiştir. Ne yazık ki Yusuf Zeki Bey'in bu davetine Cemiyet-i Tıbbiye-yi Mülkiye üyeleri icabet etmemişler ve müzakere gerçekleştirilememiştir. Ancak kısa bir süre sonra Sultan, Yusuf Zeki Bey'in mesuliyeti üzerine alması şartını yineleyerek ilacın denemesinin sağlanması talimatını vermiştir (BOA: DH.MKT 1802/113)

Padişahın bu talimatı üzerine, Yusuf Zeki Bey'e ilacından lüzumu kadar imal edebilmesi için Dahiliye bütçesinden ücret ödenmiş, hazırlanan ilaçların Yusuf Zeki Bey'in bizzat seçeceği bir tabip tarafından salgın bölgelerinde denenmesi konusunda gerekli işlemler başlatılmıştır. Böylece Hanyada bulunan Tabip Binbaşı Kaymakam Bağdasar Efendi ilacı denemek üzere Suriye ve Hudeyde bölgesinde görevlendirilmiştir (BOA: DH.MKT 1883/62). Bağdasar Efendi'nin bu görev dolayısıyla alacağı maaş, işe başlamasından itibaren görevi son bulana kadar aylık 750 kuruş olarak belirlenmiştir. Ayrıca kendisine, Dersaadet'ten ödenen yolluk harcırahının yanında, varış harcırahı olarak da Suriye Vilayeti tarafından 758 kuruş ödenmesine karar verilmiştir (BOA: DH.MKT 1889/72, DH.MKT 1898/54).

Binbaşı Bağdasar Efendi, 18 Kasım 1891 (R. 6 Teşrin-i Sani 1307) tarihinde, Yusuf Zeki Bey'in ilacını denemek üzere Şam'a hareket etmiştir (BOA: DH.MKT 1898/54). 21 Mayıs 1892 (R. 9 Mayıs 1308) tarihinde ise Dersaadet'e geri dönerek, ilaçla ilgili tecrübelerini bir rapor halinde sunmuştur. Bu rapora göre, Bağdasar Efendi ilacı sadece üç hasta üzerinde kullanabil-

miş, iki hasta üzerinde istenilen sonuca ulaşmıştır. Ancak bu kadarlık tecrübeyle ilacın faydasının tasdik olunamayacağını belirtmiştir (BOA: DH.MKT 1952/1). Bu rapor üzerine Sultan II. Abdülhamid Han “bu işin peşinin bırakılmamasını” istemiş, tekrar kolera salgını görüldüğünde ilacın denemesine devam edilmesini emretmiştir (BOA: DH.MKT 1960/41).

Bağdasar Efendi ayrıca, Cerrah Mustafa Efendi'nin ilacını denemekle görevlendirilmiş olan Yüzbaşı Mehmed Salim Efendi ile benzer şekilde, görevi süresince maaşlarının bir kısmını alamamış olmaktan şikayet etmiştir. Bu şikayeti üzerine, görev yerine maaş ödemesinin yapılmama sebebi sorulmuş, eğer maaşlar sebepsiz yere ödenmediyse paranın derhal Bağdasar Efendi'nin belirteceği yere gönderilmesi istenmiştir (BOA: DH.MKT 1955/5).

Yusuf Zeki Bey'in kolera ilacını deneme vazifesi nihayete erdikten sonra, Bağdasar Efendi eski görev yerine iade edilmiştir. Ancak Sultan'ın emri gereği Sıhhiye Meclisi, yeni bir kolera salgını görüldüğünde aynı ilacı denemek üzere Bağdasar Efendi'nin görevlendirilmesini öngördüğünden, Yusuf Zeki Bey Bağdasar Efendi'nin eski görev yeri olan Girit'ten salgın ortaya çıkan bölgelere hızlıca gitmesinin mümkün olamayacağını gerekçe göstererek Dersaadet'te görevlendirilmesini arz etmiştir (BOA: Y.MTV 64/26). Bunun üzerine Bağdasar Efendi Maltepe Asker Hastanesi'nde görevlendirilmiştir (BOA: DH.MKT 1968/88).

Kısa bir süre sonra Trabzon'da bir kolera salgını ortaya çıkınca, Sultan II. Abdülhamid Yusuf Zeki Bey'in ilacından 500 şişe imal ettirilerek Polathane ve civarındaki kolera bulunan yerlere gönderilmesini emretmiş, durum Trabzon Vilayetine bildirilmiştir (BOA: DH.MKT 1984/77). İlaçların imalinde kullanılmak üzere dahiliye tahsisatından 150 liranın ilgili yerlere gönderilmesi talimatı da Maliye'ye iletilmiştir (BOA: DH.MKT 1985/71). Ardından Yusuf Zeki Bey'in ilacını denemek üzere yeniden görevlendirilen Bağdasar Efendi, Polathane Tahaffuzhanesi'ne istihdam edilmiş, böylece geçici görev ile Trabzon'a gönderilmiştir. Bağdasar Efendi'nin maaşı, memuriyetinin başlangıcından bitimine kadar aylık 750 kuruş olarak belirlenmiş, yolluk olarak kendisine 600 kuruş verilmiş, varış harcırahının ise kendisine Trabzon Vilayeti ve Maliye Nezaretinden ödenmesine karar verilmiştir (BOA: DH.MKT 1993/7).

Bağdasar Efendi, Yusuf Zeki Bey'in ilacını Suriye'de denemesinin ardından şimdi de Polathane'de görevlendirilmesi üzerine, terkiğini bilmediği bu ila-

cın etkisini tayin edebilmesi için hastaların başında gece gündüz beklemesi ve gözlemlerini kayıt altına alması gerektiğini, bu işin tek tabip tarafından gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını belirterek kendisine refakat edecek birkaç tabip daha verilmesi talebinde bulunmuştur. Ayrıca ilacın kaç hastada tecrübe edilmesi ve ne kadar vefayat olduğunda kullanımının terk edilmesi gerektiğini öğrenmek istemiştir. Bağdasar Efendi'nin bu talebi uygun görülerek gereğinin yapılması talimatı Seraskerlik'e iletilmiştir (BOA: DH.MKT 1991/84). Ancak bu denemeden alınan netice hakkında elimizde bir belge bulunmamaktadır.

Yaklaşık bir sene kadar sonra, Yusuf Zeki Bey bu kez ilacını Dersaadet'te deneme isteğiyle Şehremaneti'ne başvuruda bulunmuştur. Başvurusunda ilacının daha önce padişah emriyle Suriye'de denendiğini, ancak salgın kısa sürede son bulduğundan yeterli deneme yapılamadığını, bu nedenle başka bir salgın olduğunda ilacın yeniden denenmesi konusunda padişahın talimatı olduğunu belirtmiştir (BOA: DH.MKT 148/12). Şehremaneti Sıhhiye Komisyonu cevaben, Yusuf Ziya Bey'in "Muzadd-ı Kolera" yani "Antikolera" isimli ilacı ile kullanma talimatı kendilerine teslim edilmiş olsa da, adı geçen mualecenin terkiibini bilmedikleri için denenmesine izin veremeyeceklerini bildirmiştir. Bunun üzerine Yusuf Zeki Bey'den ilacının terkiibini ve kullanım şeklini açıklayan bir tarifname ile bir şişe numuneyi Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane'ye göndermesi istenmiştir. Yusuf Zeki Bey de, "Muzadd-ı Kolera" isimli ilacının terkiibini, kullanım klavuzunu ve bir şişe numuneyi Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane Nazırı Ahmed Paşa'ya takdim etmiştir. Nazır Paşa konuyu Sıhhiye-yi Umumiye Meclisi'ne havale etmiş, yapılan tetkikten sonra mualecenin terkiibini içeren varaka, Şehremaneti'ndeki Sıhhiye Komisyonu'na gönderilmiştir. Komisyon ilacın içeriğini öğrendikten sonra, ilaç kolera görülen bölgelerde denenmiş ve faydası görülmüştür (BOA: DH.MKT 2066/12).

Ancak Yusuf Zeki Bey, Mekteb-i Tıbbiye'nin gizli tutması gerekirken ilacın içeriğini usul ve nizama aykırı olarak Sıhhiye Komisyonu ile paylaşmasından rahatsız olmuş, Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığına bir dilekçe yazarak bundan sonra terkiibin gizliliğine özen gösterilmesini talep etmiştir. Şehremaneti Sıhhiye Komisyonu tarafından yapılan denemeler sonucunda ilaç faydalı bulunduğundan dolayı da imtiyazının kendisine verilmesini istemiştir (BOA: DH.MKT 196/50).

İmtiyaz talebinin üzerinden 2,5 ay geçmiş olmasına rağmen bir cevap almayan Yusuf Zeki Bey bu durumu şikayet etmiştir. Yusuf Zeki Bey'e göre talebine bu kadar zamandır cevap verilmemesinin sebebi, Mekteb-i Tıbbiye tarafından kendisine beslenen düşmanlıktır. Muzadd-ı Kolera isimli ilacı hakkındaki tüm işlemleri bugüne kadar padişah emriyle Dahiliye Nezaretine ulaştırdığına dikkat çeken Yusuf Zeki Bey, Mekteb-i Tıbbiye'nin bu tavrı dolayısıyla "kamunun yararına ait ve insanlığa hizmet eden bu ilacın imtiyazını almak için Paris Darülfünun tabiblerine başvurmasına izin verilmesini" istemiştir (BOA: DH.MKT 196/50; DH.MKT 2066/12).

Yusuf Zeki Bey'in bu talebi üzerine durum Mekatib-i Askeriye-yi Şahane Nazırına sorulmuştur. Nazır Zeki Paşa cevaben, Yusuf Zeki Bey'in imtiyaz talebinin görüşülmek üzere Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ye havale edildiğini, ilacın olumlu sonuçlarının sadece Yusuf Zeki Bey'in ifadelerine dayandığından ve başka tıbbi gözlem bulunmadığından ilacın bir kez de Kolerahılar Hastanesinde denenmek üzere Şehremaneti'nin ilgili komisyonuna gönderildiğini, ancak bu komisyondan henüz denenecek denemediğine dair bir cevap kendilerine ulaşmadığından Yusuf Zeki Bey'in talebine henüz karşılık verilemediğini belirtmiştir (BOA: DH.MKT 2066/12).

"Mabeyn-i Hümayun-ı Hazreti Şehriyari etıbbasından Kaymakam Binbaşı Yusuf Zeki b. Mihail Hamoya"nın geliştirdiği "Muzadd-ı Kolera" isimli ilaç hakkında elimizde başka belge bulunmamaktadır. İncelediğimiz belgeler ilacın terkiibi, kullanım şekli, daha sonra imtiyazının Yusuf Zeki Bey'e verilip verilmediği konularında veri sağlayamamıştır.

Yusuf Zeki Bey'in keşfettiği ilaç için verdiği mücadele oldukça ilgi çekicidir. Mekteb-i Tıbbiye Nezareti hem Cerrah Mustafa Efendi'nin hem de Yusuf Zeki Bey'in keşfettiği ilaçları öncelikle içerdikleri maddeler açısından değerlendirmiş, ardından hayvanlar ve insanlar üzerinde denenmesinin ve alınan sonuçların istatistiklerinin çıkarılmasının gerektiğini savunmuştur. Bu yaklaşım, kanıta dayalı tıp bakış açısını temsil ediyorsa da, ilaç keşfi yapmaya çabalayan tabiplerin karşılarında zorlaştırıcı bir durum oluşturmuştur. Bu nedenle Yusuf Zeki Bey'in, dönemin ilaç keşiflerine Avrupa'da nasıl yaklaşıldığını gösteren örnekler ile bir itirazı da olmuştur.

Her ne kadar kanıta dayalı tıp anlayışı Mekteb-i Tıbbiye'nin ilaç deneme-

leri için gerekli bulduğu süreci öngörüyorsa da, Yusuf Zeki Bey'in de örnek gösterdiği gibi, o dönemde bilimsel gelişmeler konusunda örnek alınan Avrupa'da da kolera tedavilerinin hiç birinde hayvanlarda denenmiş olma şartı aranmamaktaydı. Diğer taraftan Avrupa'da kolera hastalarının doğrudan bir denek olarak kullanıldığı vakalar da kaydedilmektedir. Örneğin Diffenbach ilk kardiyak kateterizasyon denemelerini, hayatlarından ümit kesilen kolera hastaları üzerinde gerçekleştirmişti (Howard-Jones 1972: 390). Bu durum göz önünde bulundurulduğunda Mekteb-i Tıbbiye'nin tutumu etik değerler açısından taktire şayan olmakla beraber, söz konusu olan hastalık o güne kadar etkili tedavisi bulunamamış, çok hızlı yayılarak kısa sürede hastaların hayatlarını kaybetmelerine yol açan kolera olduğunda, hastalığa bir çare bulunabilmesi için, Yusuf Zeki Bey'in de belirttiği gibi, etkisi olabileceği düşünülen ilaçların halisane niyetlerle denenmesinden başka yol olmadığı da bir gerçektir. İşte Sultan II. Abdülhamid belki de bu nedenlerle, dönemin bu dehşetli ve çaresiz hastalığı karşısında bir ümit olabilecek bu yeni ilaç keşiflerini desteklemiş, bu hastalığa bir an evvel çare bulunması gerektiğinden olsa gerek, Mekteb-i Tıbbiye'nin öngördüğü prosedürleri atlayarak, tabiplerin sorumluluğu üzerlerine almaları durumunda ilaçlarının denenmesine izin vermiştir. Bununla da yetinmeyip her fırsatta ilaçların denenip denenmediğini sorarak süreci yakından izlemiş, denemelerden alınan sonuçların takipçisi olmuştur.

Gerçi Yusuf Zeki Bey ilaçların kullanılmasına bağlı olarak ortaya çıkabilecek olumsuz neticelerden sorumlu tutulmaya da itiraz etmiştir. Kolera hastalarının bazen dakikalar içerisinde hayatlarını kaybettiklerine dikkat çekmiş, yine Avrupa'dan örnek vererek hiçbir doktorun uyguladığı tedavi dolayısıyla kolera hastalarının hayatlarını kaybetmesinden sorumlu tutulmadıklarını vurgulamıştır. Yusuf Zeki Bey, tüm bu argümanlarına rağmen kendisinden mesuliyeti üzerine aldığına dair bir taahhüdname istendiğinden, fikirlerini daha iyi savunabilmek için Mekteb-i Tıbbiye azaları ile bir hakem önünde müzakere etmeyi dahi teklif etmiştir. Ancak bu teklifi ne yazık ki kabul edilmemiştir. En sonunda ilacını denemesine başka türlü izin verilmediğinden ilacın sorumluluğunu üzerine almayı kabul etmiştir.

Mekteb-i Tıbbiye ilacın denenmesi konusunda zorluk çıkardığı gibi, denenip başarısı görüldükten sonra ilacın imtiyazının Yusuf Zeki Bey'e verilmesi konusunda da bazı güçlükler çıkarmıştır. Örneğin usule göre ilacın terkiibini

gizli tutmaları gerekirken, Yusuf Zeki Bey'in haberi olmaksızın Şehremaneti ile paylaşmışlardır. Bu durum ilacın mucidi olan Yusuf Zeki Bey'den önce bir başkasının ilacı kendine mal ederek imtiyaz talebinde bulunmasına yol açma riski taşıyorsa da, neyse ki böyle bir olay yaşanmamıştır. Yine Zeki Bey'in imtiyaz talebine uzunca bir süre yanıt vermeyerek başka bir zorluk daha çıkarmışlardır. Öyle ki Mekteb-i Tıbbiye'den imtiyaz alabilmekten umudunu kesen Yusuf Zeki Bey, imtiyaz için Paris Üniversitesi'ne başvurma izni istemek durumunda kalmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in bizzat verdiği izin ve talimatlarla denendiğini bildiğimiz Yusuf Zeki Bey'in ilacı "Muzadd-ı Koler"nın kolera hastalarında başarılı sonuçlar verdiğine dair kayıtlar bulunması, bir Osmanlı askeri tabibinin önemli bir buluşa imza atmış olduğunu göstermektedir. Ne yazık ki ilacın imtiyaz alıp alamadığını bilememekteyiz. Eğer Yusuf Zeki Bey'in de iddia ettiği gibi, kendisinin mücadeleci yapısı dolayısıyla Mekteb-i Tıbbiye Nezereti üyeleri onunla inatlaşmış ve bu sebeple imtiyazı vermemiş iseler, bir buluşumuzun tarihin gizli derinliklerine gömülmüş olması muhtemeldir.

Tabib Binbaşı Halim Bey'in Koleraya Terkibi

II. Abdülhamid döneminde koleraya karşı ilaç keşfetmiş olan bir başka isim "Bab-ı Vala-yı Seraskeri Merkez Hastanesi tabiplerinden Binbaşı Halim Efendi"dir. Binbaşı Halim Efendi'nin ilacı hakkında elimizde bulunan belgelerden, bu ilacı bir yıl önceki kolera salgını sırasında görevlendirildiği Bağdad ve çevresinde bulunduğu sırada geliştirdiğini öğrenmekteyiz. "Halis Antikolerik (*Sarih-i Muzadd-ı Koler*)" olarak isimlendirdiği ilacının kullanma şeklini Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkitabet Dairesi'ne sunduğu bir dilekçede tarif etmektedir. Binbaşı Halim Efendi kendi keşfi olan ilacın, "bir yaşından on yaşına kadar çocuklara her 15 dakikada bir tatlı kaşığı ve on yaşından büyüklere her 15 dakikada bir çorba kaşığı olmak üzere 1,5 saatte 6 kaşık verilerek kullanıldığını" ifade etmiştir. "Eğer bu süre içerisinde kusma, sancı ve ishal sakinleşirse yarım saatte bir, eğer sakinleşmezse 15 dakikada bir verilmeye devam edilmesi gerektiğini" belirtmiş, "hastanın kuvvetine ve mizacına göre hastalığı tedavi etmek, ilacın kesin etkisinin görülebilmesi için hastanın önceden bünyevi bir hastalığı olup olmadığına dikkat edilmesinin bir tabibin ustalığına havale edilmesini" önermiştir. "Kullanma şeklini açıkladığı ilacından yeteri kadar tedarik edilerek, hala kolera hüküm süren bölgelerde tecrübe edilmesinden fayda görüleceğini" padişaha arz etmiştir.

Bu dilekçe üzerine Sultan Abdülhamid, daha önceden ilaç tertip etmiş olan ve ilaçlarının denenmesi hakkında padişah emri bulunmasına rağmen yeteri kadar denenemediğinden şikayet eden Yusuf Zeki Bey ve Cerrah Mustafa Efendi ile beraber Binbaşı Halim Efendi'nin ilaçlarının, masrafları dahiliye bütçesinden karşılanarak tarifleri üzerine üretilmeleri ve kendi belirleyecekleri tabipler tarafından denenmek üzere kolera salgını görülen bölgelere gönderilmeleri hakkında irade buyurmuştur (BOA: İ.DH 1238/96993).

Sultan II. Abdülhamid'in bu iradesi üzerine 28 Ekim 1891 (R. 16 Teşrin-i evvel 1307) tarihinde ilaçtan lüzumu kadar imal edilerek masrafların dahiliye bütçesinden karşılanması ve ilacın kolera hüküm süren bölgelere gönderilerek Halim Efendi'nin seçeceği bir tabip tarafından denenmesi için gerekli yazışmalar yapılmıştır (BOA: DH.MKT 1883/62). 14 Kasım 1891 tarihli bir sonraki belgede, Binbaşı Halim Efendi'nin sevkiyat sürecinde 3 ay süreyi aşan ilaçlarından yeniden yapılması gerektiği ve bu iş için gereken paranın Dahiliye veznesinden ödenmesi talimatı yer almaktadır (BOA: DH.MKT 1889/63).

Padişahın emri ile Binbaşı Halim Efendi'nin ilacı, Cerrah Mustafa Efendi ve Yusuf Zeki Bey'in ilaçları ile beraber, denenmek üzere Suriye'ye gönderilmiş, ilacı deneme görevi Tabib Binbaşı Ahmed Hilmi Efendi'ye verilmiştir. Ahmed Hilmi Efendi'ye bu vazife için, görev yerinde bulunduğu süre boyunca ödenmek üzere 750 kuruş aylık bağlanmıştı. Ayrıca kendisine Dersaadet'ten bir yolluk harcırahı verilmiş, Suriye Vilayeti Seraskerliği'ne de varış harcırahı olarak Ahmed Hilmi Efendi'ye 758 kuruş ödenmesi talimatı iletilmiştir. Ahmed Hilmi Efendi gerekli yazışmalar sonrasında 18 Kasım 1891 (R. 6 Teşrin-i Sani 1307) tarihinde ilacı denemek üzere Şam'a hareket etmiştir (BOA: DH.MKT 1889/72; DH.MKT 1898/54).

Yaklaşık altı ay sonra 21 Mayıs 1892 (R. 9 Mayıs 1308)'de görevini tamamlayarak Dersaadet'e geri dönen Ahmed Hilmi Efendi, ilaçla ilgili tecrübelerini rapor etmiştir. Bu rapora göre ilacı yalnızca bir hasta üzerinde deneyebilmiş ve bu denemesinden de olumlu sonuç almıştır. Ancak ilacın kesin etkili olduğunu söyleyebilmek için denemelerin devam etmesi gerektiğini belirtmiştir (BOA: DH.MKT 1952/1). Ahmed Hilmi Efendi, ilaçları dememek üzere aynı anda görevlendirildiği diğer tabipler gibi, görev müddeti boyunca maaşlarının bir kısmını alamamış olmaktan şikayetçi olmuştur. Bunun üzerine Suriye Vilayeti'ne maaşların ödenmemesinin sebebi

sorulmuş, sebepsiz yere maaşlar ödenmemiş ise derhal kişinin belirteceği yere paranın gönderilmesi talimatı iletilmiştir (BOA: DH.MKT 1955/5). Ahmed Hilmi Efendi, ilacı deneme görevi sona erdikten sonra eski memuriyet yerine geri gönderilmiştir. Sultan Abdülhamid ilacın denenmeye devam edilmesini emretmiş, ilacı deneyecek tabiplere teşvik olması için mükafaatlar vaad edilmesini istemiştir (BOA: DH.MKT 1960/41).

Kısa bir süre sonra Trabzon'da kolera salgını ortaya çıkınca, Maltepe Hastanesi'nde görev yapmakta olan Ahmed Hilmi Efendi, daha önce Halim Efendi'nin ilacını denemek üzere Şam'a gönderildiği gibi, bu kez de aylık 750 kuruş maaş ile Polathane Tahaffuzhanesi'nde görevlendirilmiştir (BOA: DH.MKT 1991/84). Ardından Binbaşı Halim Efendi Trabzon'da denenecek olan ilacından gerekli miktarda üretmek için masraflarının karşılanması talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine, Halim Efendi'nin gerçekten ilacını imal etmek için paraya ihtiyacı olup olmadığının tespitine, eğer gerekliyse paranın ödenmesine karar verilmiştir (BOA: DH.MKT 1998/25, DH.MKT 2000/102, İ.HUS 3/81). Bu denemeden nasıl sonuç alındığı, başka denemeler yapıp yapılmadığı, ilacın içeriği gibi konularda elimizde başka bir bilgi bulunmamaktadır.

Osmanlı askeri tabipleri tarafından keşfedilen kolera ilaçlarının denenmesi sürecinde, keşif sahibi doktorların sahip olduğu unvan ile deneyen tabiplerin ünvanının aynı olması dikkat çekici bir husustur. Ayrıca kendilerine ödenen ücretlerin de ünvanlarına göre belirlenmiş olduğu görülmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit ettiğimiz belgelere göre 19. yüzyılın en önemli hastalıklarından biri olan koleraya karşı Osmanlı hekimlerinin ilaç geliştirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. 1885 yılından itibaren Osmanlı hekimlerinin koleraya karşı kendi ilaçlarını geliştirebilir duruma gelmelerinde hiç şüphesiz ki 19. yüzyıl başından itibaren mücadele edilen kolera salgınları sırasında kazanılan tecrübeler etkili olmuştur. Diğer taraftan, kolera ilacı geliştirmeye başlanılan dönem, kolera mikrobunun keşfedilmesinden sonraya tekabül etmektedir. Bu durum ise 19. yüzyıl için yeni olan bu hastalığın iyice anlaşılması beklendikten sonra tedavi geliştirilmeye çalışılmış olabileceğini düşündürmektedir. Tüm bunların yanında ilaç araştırmalarını teşvik eden, destekleyen bir padişahın idareye gelmiş olması ile hekim-

lerimizin içerisindeki girişimciliğin ortaya çıkmış olabileceğini düşünmek de mümkündür. Yaptığımız çalışma sağlık alanında pek çok yeniliğe imza atmış bir padişah olan Sultan Abdülhamid'in yeni ilaç keşiflerini de desteklediğini göstermiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 199/25.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1780/54.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1783/128.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1787/74.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1802/113.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1883/62.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1889/63.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1889/72.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1898/54.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1952/1.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1955/5.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1960/41.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1968/88.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1993/7.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1998/25.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 2000/102.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1984/77.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1985/71.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 1991/84.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 148/12.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). DH.MKT 2066/12.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İ.DH. 1150/89634.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İ.DH 1238/96993.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). İ.HUS 3/81.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Y.A.HUS 206/29.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Y.A.HUS 228/76.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Y.MTV 47/36.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Y.MTV 64/26.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Y.MTV 88/30.

Telif Eserler

- Baytop, Turhan (1999). *Türkiyede Bitkiler ile Tedavi*. İstanbul: Nobel Yay.
- Howard-Jones, Norman (1972). “Cholera Therapy in the Nineteenth Century”.
Journal of the History of Medicine and Allied Science 27 (1): 373-395.
- Hüseyin Sabri (1874). *Düstur’ul-Edviye*. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye Matbaası.
- Sarı, Nil vd. (2014). *II. Abdülhamid Devrinde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler*.
İstanbul: Nobel Tıp Kitabevi.
- Yıldırım, Nuran (2011). “Sağlıkta Devr-i Hamidi”. *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul*. Ed. Coşkun Yılmaz. İstanbul: Avrupa Kültür Başkenti Yay. 245-263.

Studies on the Development of a Medication for the Treatment of Cholera during the Reign of Sultan Abdulhamid II*

Elif Gültekin**

Abstract

During the reign of Sultan Abdulhamid II, many innovations in the field of healthcare were carried out. The opening of new health facilities, giving importance to increase the number of healthcare workers, especially physicians and pharmacists, and the implementing of the discoveries and developments immediately to the field of healthcare in the Ottoman territories were among these innovations. The basis of scientific struggle with the epidemic and infectious diseases threatening public health was also laid during the reign of Sultan Abdulhamid II. In this article, drug development studies for the treatment of cholera that was among the innovations carried out in the field of healthcare during the reign of Sultan Abdulhamid II was revealed as an important and unknown step still now.

Keywords

Cholera, Development of a Medication, Medical discoveries, Abdulhamid II, Ottoman modernization.

* Date of Arrival: 07 February 2017 – Date of Acceptance: 11 June 2017

You can refer to this article as follows:

Gültekin, Elif (2020). "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Koleraya Karşı İlaç Geliştirme Çalışmaları". *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 115-134.

** Dr. Lecturer, University of Health Sciences, Medical Faculty, Department of History of Medicine and Ethics – İstanbul/Turkey

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3241-2347

elifgultekin@yahoo.com

Исследования по разработке лекарства для лечения холеры в период правления султана Абдулхамида II*

Элиф Гюльтекин**

Аннотация

В правление султана Абдулхамида II было сделано много нововведений в области здравоохранения. Открытие новых медицинских учреждений, рост количества подготовленных работников здравоохранения, особенно врачей и фармацевтов, а также внедрение открытий и разработок непосредственно в области здравоохранения на османских территориях были частью этих новшеств.

Основы научной борьбы с эпидемическими и инфекционными заболеваниями, угрожающими общественному здоровью, были также заложены во времена правления султана Абдулхамида II. В данной статье исследования по разработке лекарственных средств для лечения холеры, которые были среди инноваций, проведенных в области здравоохранения в правление султана Абдулхамида II, представлены как важный шаг, не получивший освещения в литературе.

Ключевые слова

холера, разработка лекарства, медицинские открытия, Абдулхамид II, османская модернизация.

* Поступило в редакцию: 07 февраля 2017 г. – Принято в номер: 11 июня 2017 г.

Ссылка на статью:

Gültekin, Elif (2020). “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Koleraya Karşı İlaç Geliştirme Çalışmaları”. *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 115-134.

** Д-р, преподаватель, Университет медицинских наук, медицинский факультет, истории медицины и этики - Стамбул / Турция
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3241-2347
elifgultekin@yahoo.com

Kırgızcada “Bar” Sözcüğünün İşlevsel-Semantik Özellikleri*

Burul Sagınbayeva**

Mirzat Rakımbek uulu***

Öz

Kırgızcada “bar” sözcüğü dünyada mevcut olan madde, nesne, her türlü olay ve hareket sürecinin var oluşunu, mevcut olduğunu bildirir ve madde, belirti, süreç ve ilişki ile alakalı bilgi verme görevini yerine getirir. Tek başına anlamı olan isim soylu bir sözcüktür. İsim gibi çekime girer. İşlevi ve anlamı bakımından çok esnek olup yüklem, sıfat grubu, ünlem ve edat (zarf da olabilir) olarak da görev yapmaktadır. Cümlede bir cümle ögesi görevini üstlenebileceği gibi bir cümle de oluşturabilir. Cümlede genellikle yüklem olarak karşımıza çıkar ve özne ile uyum içinde olur. “Bar” sözcüğü bulunan sıfat cümlesinin yüklemine anlamsal bir farklılık vardır. Bu tür cümlelerde yüklem öznenin somut bir vasfını değil, onun var oluşu ve miktarı gibi durum belirtisini bildirmekle farklılık göstermektedir. Kırgız lehçesinde “bar” sözcüğü leksik-dil bilgisel anlamlarda (nesne, vasıf, ünlem, edat vb.) kullanılır. Söz içinde yer alan böylesi birkaç türe ayrılması iletişimde farklı farklı olaylara, konuşmacının dinleyiciyle olan ilişkisine vb. çok taraflı durumlara bağlıdır. “Bar” sözcüğü işlevi bakımından çok esnek, kullanım alanı ve semantik alanı geniş ve Kırgızcanın söz varlığında çok sık kullanılan bir sözcük olarak ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Kırgızca, “bar” sözcüğü, kelime türleri, söz, durum, söz varlığı, sıfat cümlesi, işlevsel anlam.

* Geliş Tarihi: 20 Haziran 2017 – Kabul Tarihi: 07 Mart 2018

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Sagınbayeva, Burul ve Mirzat Rakımbek uulu (2020). “Kırgızcada ‘Bar’ Sözcüğünün İşlevsel-Semantik Özellikleri”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 92: 135-162.

**Doç. Dr., Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü – Bişkek/Kırgızistan

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3178-9329

burul.saginbayeva@manas.edu.kg

***Dr. Öğr. Gör., Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü – Bişkek/Kırgızistan

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3247-6252

mirzat.rakimbekuulu@manas.edu.kg

Giriş

Dil ile düşünce arasındaki sıkı bağlantı ve düşüncenin mahiyeti dünya dillerinin ortak yönünü oluştururken kavramları yansıtmak için kullanılan araçlar bu dilleri farklılaştırmaktadır. Bu farklılığı gösteren araçların başında sözcükler gelir. Bir dildeki sözcükleri sınıflandırma semantik, morfolojik ve sentaktik ilkelere bağlı olarak yapılabilir. Türkçe kelime türlerini ayırırken bu ilkelere bağlı değildir. Türkçede, sözlükte yer alan sözcükler çekim eklerini almadan birbirinden anlam bakımından ayrılırlar. Bu sebeple Türkçede sözcükleri türlerine ayırırken ilk olarak morfolojik ve sentaktik ilkelere başvurmayız. Eklemeli diller, tipolojik özelliği dolayısıyla bükümlü dillerden farklı olarak kelimeleri tasnif ederken aynı ilkeleri izlemeye müsaade etmez. Türkçede sözcükler iki aşamada tasnif edilebilir. İlk olarak kelime türlerinin leksik anlamları esas alınır. İkinci olarak kelime türlerinin cümledeki leksik ve gramer anlamlarına göre değişmesi görülür. Gramer anlamı: sözcüğün isim, fiil, sıfat, zarf vb. özellikleri ile çekim eklerinin sözcüğe kattığı anlamlardır. Bu makalede, işlevi yönünden esnek olarak bilinen ve Kırğızcada *bar* “var” şeklinde yaşayan sözcüğün ses yapısı, leksik ve gramer anlamı, işlevsel anlamları (cümle içinde aldığı görevi), şekil özellikleri, başka kelimelerle bağlanma şekilleri ve cümledeki kullanımı gibi özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Türk lehçelerinde, cümle içinde yer alıp çeşitli sözcüklerle ilişki kurarak temel anlamından farklılaşan ve yeni anlamlar kazanan pek çok sözcük bulunmaktadır. Bu sözcüklerin leksik-gramer, işlevsel-semantik anlamları, başka sözcüklerle kurdukları ilişkiler, kavramsal birim olarak gerçekle ilgili bilgiyi yansıtmaları gibi meseleler günümüzde birçok araştırmancının konusunu oluşturmaktadır.

Dildeki belirli işlevsel birimlerin incelenmesi, konuşmada sık kullanılan sözcüklerin anlamsal özelliklerinin ve kullanılış biçimlerinin belirlenmesi dil bilimindeki güncel konulardandır.

Bu çalışmada Kırğızcadaki işlevsel açıdan değişkenlik gösteren sözcüklerden biri olan *bar* sözcüğünün işlevsel-semantik özellikleri ele alınmaktadır. Kırğızcada *bar* “var”, *cok* “yok” sözcükleri konuşma sırasında sıkça kullanılan dil unsurlarındandır. Bu nedenle çalışmada *bar* sözcüğünün ses düzeni; leksik-gramer, işlevsel-semantik ve yapısal-semantik anlamları; cümledeki başka sözcüklerle ilişkisi ve kullanılış özellikleri ele alınmıştır.

Türk Lehçelerinde “Bar” Sözcüğünün Ses Yapısı

“Bar” sözcüğü Türk lehçelerinde aşağıdaki şekillerde kullanılmaktadır.

bar: Kırg., Kaz., Tat., Kar., Kum., Bal., Nog., Kkal., Baş., Uyg. (dial.), Alt. (dial.);

var: Tür., Az., Gag., Kar. (dial.);

bar: Alt., Tuv.;

ba°r: Özb., Özb. (dial.)

bor: Özb. (dial.)

ba: : Trkm., Özb. (dial.), Uyg. (dial.);

ba: Uyg., Uyg. (dial.);

par: Tuv., Alt. (dial.), Esk. Uyg., Tel., Sag., Koyb., Kaç., Küer., Şor.;

pur, *por*: Çuv.;

bay: Lob. (Sevortyan 1978: 61)

Türk lehçelerininin neredeyse tamamında *bar* sözcüğü üç sestem (C + V + C) oluşmaktadır.

Bar sözcüğünün ilk sesi boğumlanma yeri ve şekli açısından Türk lehçelerininin çoğunda patlayıcı ve dudaksız nitelikteyken Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Gagauzca gibi Oğuz grubu Türk lehçelerinde ve Kırım Tatarcasında sızıcı ve diş-dudaksız v-'ye dönüşmektedir. Bu ses (v-) Türk lehçeleri için asli olmayıp çağdaş Türk lehçelerininin birçoğunda bulunmaz. Bununla birlikte Oğuz grubu Türk lehçelerinde bu ses değişimi istisnai bir durum olarak değerlendirilir (Karaağaç 2012: 174). Benzer ses olayı başka Türk lehçelerinde ünlüler arası -b- foneminin allofonu olarak sızıcı çift dudak v'si (-β(-w-)) olarak seslendirilir (Sadıkov 2006: 39).

Türk lehçelerininin Kıpçak grubunda yer alan Kırım Tatarcasında söz konusu ses yarım ünlü değerinde bir çift dudak sesidir (Karaağaç 2012: 174). Sibirya grubu Türk lehçelerinde ve Çuvaşçada ise *bar* sözcüğünün önse ünsüzü sedasız, patlamalı dudak ünsüzü *p*- ile verilmektedir. *b* - *p* nöbetleşmesi Türk lehçelerininin tümü için karakteristik bir özelliktir. Fakat hiçbir Türk lehçesinde önseste *p*- sesi *b*- sesinden daha fazla kullanılmamaktadır. *b*- - *v*- - *p*- fonemleri arasında nöbetleşme söz konusu seslerin boğumlanma yeri,

boğumlanma şekli ve ötümlülük-ötümsüzlük ilişkisi açısından birbirine yakın olmasından kaynaklanmaktadır.

Bar sözcüğünün ikinci sesinin asli uzun olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır (Sevortyan 1978: 61). Söz konusu uzun ünlünün izi Türkmencede kullanılan *baar* (Gülensoy 2007: 1010) ve Kırgızcadaki *baarı* sözcüklerinde tespit edilmektedir.

Türk lehçelerinin Karluk-Çiğil grubunda yer alan Özbekçede *-a-* yerine *-a^o* (*yuvurlak a*) sesi kullanılmaktadır. Özbekçede bu sesin ortaya çıkmasında Farsçanın etkisi olduğu şüphesizdir. Ancak günümüz Özbekçede böyle bir ünlü sesin var oluşu da bir gerçektir. Örneğin Kırgızcada ve Türkiye Türkçesinde *taş* şeklinde telaffuz edilen ve yazılan sözcük Özbekçede Kiril harfleriyle *mou* şeklinde ve yeni kabul edilen Latin alfabesiyle *tosh* biçiminde yazılır ve *[ta^oʃ]* şeklinde telaffuz edilir. Dolayısıyla günümüz Özbekçede Türkiye Türkçesinde karşımıza çıkan *a* foneminin mevcut olmadığını ve bu sesin sadece Rusça gibi yabancı dillerden giren sözcüklerin bünyesine rastlandığını (*партия / partiya*), diğer Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerde ise *a* harfi ile verilen fonemin normal *a* gibi değil kapalı *a* (*ä*) şeklinde telafuz edildiğini söylemek mümkündür. Buradan hareketle ünlü seslerin kalınlık-incelik ilişkisine göre, başka bir deyişle boğumlanma yeri bakımından art sıradan *a - a^o - u* ünlüleri arasında değişkenlik gösterdiği söylenebilir.

Bar sözcüğünün üçüncü sesi titreşimli, zayıf bir ses olduğu için bazı lehçelerde düşerken (*ba*) Lobnorcada *-r* akıcı ünsüzü başka bir akıcı ünsüz olan *-y*'ye dönüşmüştür. Sones *-r* ünsüzünün düşmesi çağdaş Türk lehçelerinin tümünde kullanılan *er-* "ol-" yardımcı fiilinin sonesinde de tespit edilmektedir. Aynı şekilde bu ünsüz Uygurcada da sonesite düşmektedir (Karaağaç 2012: 220). Buna göre Türk lehçelerinde sones *-r* ünsüzü için *-r - -y - Ø* nöbetleşmesi söz konusudur.

Bar Sözcüğünün Anlamsal Özellikleri

Türkoloji araştırmalarında sözcük türlerinin tasnifinde kullanılan en temel ve yaygın ölçüt anlamdır. Konuşmada en sık kullanılan sözcüklerden olan *bar* sözcüğü Eski Türkçede ve Kırgızcada kullanım özellikleri açısından çok katmanlı bir anlam alanına sahiptir. Eski Türkçede kök, gövde ve birleşik yapıda tespit edilen *bar* sözcüğü aşağıdaki anlamlarda kullanılmaktadır (DTS 1969: 83-84):

Kök yapıli biçimler

2.1.1. *Var, mevcudiyet* anlamlarında kullanılmaktadır.

Bu sabımda igid bar-ğu “Bu sözlerimde yalan var mı?” (Tekin 2008: 22).

Jer tãñri törümištã baj jëmã bar joq çïʔaj jëmã bar

“Yer ve gök yaratıldığından beri zengin de var fakir de var” (Pelliot 1914: 232).

Şendã jarmaq barmu “Sende para var mı?” (MK, DLT: 508, Atalay 1986 C.1: 147).

Bu kün bar jarın joq “Bugün var, yarın yok” (Arat 1951: 56).

Bar baqır joq altun “Var bakır, yok altındır” (MK, DLT: 181, Atalay 1986, C.1: 360).

2.1.2. *Tüm, hep, hepsi* anlamlarında kullanılmaktadır.

Ötrü çastani elig beg bar küçin üntürüp “Daha sonra Hükümdar tüm gücünü toplayıp” (Müller 1908: 43).

Bar ililik kök qalıq jüzintã “Hepsi uçsuz bucaksız göğün önünde” (Bang 1930: 204).

Türemiş yapıli biçimler

2.2.1. *Hepsi, tümü,* anlamlarında kullanılmaktadır.

Barça

Barça bile ayruk tayak “Hepsiyle birlikte ayrıca dayak” (MK, DLT: 210, Atalay 1986, C.1: 417).

Neçã iki jaşda altın oʔlan qızlar bar ersär barçanı ölürünlär “İki yaşından küçük ne kadar oğlan ve kız varsa hepsini öldürün” (Uig. I, Müller 1908: 10).

Jükün barça özi çïʔdı “Yükünün hepsini kendisi yükledi” (MK, DLT: 113, Atalay 1986, C.1: 210).

Barı

Bu barı çazinã bu altun kümüş / er atqa ülãgükã terdim üküş “Bütün bu hazineyi; bu birçok altın ve gümüşü askerlere dağıtmak için biriktirdim” (Arat 1947: 311).

Taşırtın arıŋ il qaraŋçı barın "Dış bölgelerin tümünü haydutlardan temizle" (Arat 1947: 551).

Baru

Barusın bitimiş jetürmiş nizam "Esasını yazmış, tertip etmiş" (Arat 1947: 9).

2.2.2. *ganimet, zenginlik, mal mülk, hazine* anlamlarında kullanılmaktadır.

Barğu

Ordusıqa köp uluŋ ölüg barŋu köp telim tirig barŋu tüsü boldı "Onun ordu-gâhına birçok cansız ve birçok canlı ganimet düştü" (Bang vd. 1936: 20).

Barım

Şekiz adaqlıg barımıŋ için jülqi tükäti bardım "Sekiz ayaklı malım için yılki sürüsünü tüketinceye kadar gittim" (Useev 2011: 427).

Bin sekiz adaqlıg barımım "Bin sekiz ayaklı malım" (Useev 2011: 489).

Barlıg I

Şeniŋ barlıŋıŋa tanuŋluq berür "Senin zenlinliğine tanıklık eder" (Arat 1951: 41).

2.2.3. *zengin* anlamlarında kullanılmaktadır.

Barğuluğ

Uluŋ barŋuluŋ bir jurt turur köp isiŋ bir jer turur "Ulu, zengin bir yurt, çok sıcak bir yer" (Bang vd. 1936: 28).

Barlıg II

Barlıŋ ır "Zengin erkek" (MK, DLT: 633, Atalay C.3: 438).

Birleşik yapılı biçimler

2.3.1. *zengin* anlamlarında (DTS 1969: 83-84) kullanılmaktadır.

Bar bayağut

Bar bajağut bolğali "Zengin olmak için" (Kaya 1994: 171).

Bay barımlıg

Muñsuz tağsız telim taşım bay barımlıg... "Dertsiz, çok zengin..." (Tekin 1976: 44).

2.3.2. *yok ol-*, anlamlarında kullanılmaktadır.

Bar yok bol-

Berginčü bar joq bolsar men inim qusuqniñ teğilär birlä köni bersünlär “Eğer verene (ödeyene) kadar ben yok olursam (ölürsem) küçük kardeşim Kujuk akrabalarıyla düzgünce ödesin” (Malov 1951: 208).

2.3.3. *var ol-*, *var et-* anlamlarında kullanılmaktadır.

Bar er-

Ol iki kişi bar ersär “O iki kişi varsa” (Tekin 1994: 5).

Bar kıl-

İkinč bar qılar şen “Yine var edersin (yaratırsın)” (Arat 1951: 41).

2.3.4. *mal mülk*, *zenginlik sahibi* anlamlarında kullanılmaktadır.

Ağı barım

Ağı barım iliksiz tutuksuz köñülün buşı birdim “Malımı mülkümü düşünmeden gönül rızasıyla sadaka olarak verdim” (Tekin 1976: 55).

2.3.5. *ev*, *mal mülk* anlamlarında kullanılmaktadır.

Eb barım

Ebin bari[mîn] [qalı]sız qop kelürti “Evinin malını eksiksiz hep getirdi” (Tekin 2008: 37).

Mahmud Kaşgarî'nin sözlüğünde *ba:r* sözcüğü “var, belirli bir yerde bulunma” anlamlarında ve Arapça *لایس* *laysa* “yok” sözcüğünün karşıtı olarak verilmiştir (Atalay 1986 C.3: 147). *Divânü Lugati't-Türk'te bar* sözcüğü “mal mülk sahibi”, “zengin” anlamlarında kullanılmıştır (Atalay 1986: 438).

Fedotov *bar* sözcüğünün Çuvaşçadaki biçimi olan *pur/por* “var”, “zenginlik” ve bu sözcükten türemiş *purlä* “sahip olan kişi”, “var ol-”; *purlä-suklä* “yetersiz, yaramaz”; *purläh* “mal”, “eşya”, “zenginlik”, “miras”; *pur-çuk* “hepsi” sözcüklerine yer verilmiştir (Fedotov 1996: 440-441).

B. İ. Tatarintsev ise *bar* sözcüğünü “var” ve “var ol-, bulun-” anlamlarıyla verir (Tatarintsev 2000: 190). Söz konusu çalışmada Türk lehçelerinin hemen hemen tümünde kullanılan *barca* “bütün, hepsi” ve bu sözcükten türe-

miş olması muhtemel *baraan* “mal” sözcüğü de bulunmaktadır (Tatarintsev 2000: 194, 196).

A. N. Kononov ise *baar* sözcüğünü *baa-* “sahip ol-” fiiliyle ilişkilendirmekte, *baap - baar* “var, var ol-” ve *bay* “zengin” sözcüklerinin de aynı kökten geliştiğini öne sürmektedir (1980: 209). Aynı araştırmacı *bark* “ev” sözcüğünün de **bar-* “kur-” anlamındaki fiil kökünden türediğini varsaymaktadır: *bark* < **bar-ık*. Kononov *barça*, *barı* (*baru*) “hepsi, bütün” sözcüklerini de genelleme zamirleri olarak tanımlamıştır (1980: 89, 168).

Clauson’un etimolojik sözlüğünde, “*Kaşgari’ye göre bu sözcük ‘var ol-’, ‘bir yerde bulunma’ anlamlarında olup yok sözcüğünün karşıtıdır. Söz konusu sözcük birçok durumda yüklem görevindedir ve cümlenin öznesi belirli ya da belirsiz olabilir. Bu özelliği açısından fiil özelliği sergilese de çekim ekleri almamaktadır. Bu nedenle çekim için bir yardımcı fiil talep etmektedir.*” açıklamasını yapmıştır (1972: 353).

Sevortyan’ın sözlüğünde *bar* sözcüğünün anlamları 1) *var, var ol-*; 2) *varlık*; 3) *hepsi, bütün*; 4) *zenginlik, sahip ol-*; 5) *her bir* biçiminde sıralanmıştır (Sevortyan 1978: 61-62). Söz konusu eserde *bar* sözcüğünün *ba:r-* fiilinden geliştiği varsayılmış, “mal mülk”, “zenginlik”, “mal” anlamlarındaki *barın* ve *barım* sözcüklerinin de bu fiil kökünden türetildiği belirtilmiştir.

Çağataycada “var” anlamındaki *bar* sözcüğünün yanı sıra ondan türemiş *barça*, *barı*, “hep, bütün” ve *barınça* “var oldukça” gibi sözcükler de kullanılmıştır (Eckmann 2005: 76, 83).

K. K. Yudahin *bar* sözcüğünü “var ol-”, “bulun-”, “bir şeyin olması” biçiminde tanımlamış, örnek olarak *atam, enem bar bolsun, oozu, murdu cok bolsun* “Annem, babam olsun, ağzı burnu olmasın.” cümlesini vermiştir (Yudahin 1985: 108).

Kırgız tilinin түşündürmө sözdüğü ve Kırgız tilinin sözdüğü adlı eserlerde *bar* sözcüğü “bir şeyin var olması, yok olmaması” biçiminde tanımlanmış, örnek olarak *erkekten menden kiçüü inim bar* “Menden küçük bir erkek kardeşim var” ve *barga maktanba, cokko şaşpa* “varlıkla övünme, yokluğa üzülme” cümleleri verilmiştir (KTTS 1984: 131, KTS 2011: 216).

Çağdaş Kırgızcadada *bar* sözcüğü sözlük anlamının yanı sıra cümledeki başka

sözcüklerle kurduğu ilişkiler sonucu kazandığı anlamlar açısından geniş bir semantik çerçevede kullanılmaktadır.

1. Sözcüğün temel anlamı “var olmak”tır. Sözcük bu şekliyle başka isimlerle birleşip herhangi bir nesnenin varlığını, çokluğunu bildirmekte; cümlede genellikle yüklem bazen de özne görevinde kullanılmaktadır.

Biröönün at kötörgüs bözü bar, biröönün at kötörgüs sözü bar “Birinde atın (bile) taşıyamayacağı bez var, birinde atın kaldıramayacağı söz var” (Koyçumanov vd. 2012: 133).

Atka bergis kunan bar, kızga bergis cuban bar “Atla değiştirilmeyecek tay var, kızla değiştirilmeyecek gelin var” (Koyçumanov vd. 2012: 84).

2. “Var olmak” anlamı sıfat yapımındaki en tipik ek olan *-luu*’nun anlamıyla aynıdır.

Ne bir kuytu tıjçılar kelet, ne bir cerkezer aalımdar kelet, ne bir adinan aşkan askerler kelet, lekin divandıktı kanatı bar attarın körsötö berbeyt “Ne iki yüzlü casus gelir, ne dünyayı gezen âlimler gelir, ne haddini aşan askerler gelir, lâkin bölgedeki kanatı var (kanatlı) atlarını göstermez” (Muratov 2004: 30).

Bu cümledeki *kanatı bar* sözcük grubunun eşdeğeri *kanattuu* “kanatlı” sözcüğüdür.

Buga anın cigitterinin kapası bar, tuura körgöndörü bar, kuldarına bolso baarı bir, töölörü bolso, loglop cüğü çok cırgap barat “Bu konuda onun adamlarından üzgün var, hak verenler de var. Kölelerinin umrunda değil, develeri ise yüksüz bir şekilde keyifli keyifli yürüyor” (Muratov 2004: 30).

Yukarıdaki cümlede *kapası bar* sözcük grubunun eşdeğeri de *kapaluu* “üzüntülü, üzgün” sözcüğüdür.

3. İsmi niteliğini bildiren ifade eden *bar* sözcüğü tamlananın yerine kullanıldığında ismin kendisini ifade eder.

İnisi bardın ırısı bar “Erkek kardeşi olan bahtiyardır” (Koyçumanov vd. 2012: 219).

Bağı bardın taşı öydö kulayt “Şanslının taşı yukarı düşer” (Koyçumanov 1996: 31).

Kızı bardın nazı bar “Kızı olanın nazı olur” (Capanov 2011: 63).

4. *Bar* sözcüğü gerçek anlamda ve mecaz anlamda kullanılan *mal* sözcüğüyle birleştiğinde “zenginlik”, “varlık” anlamlarına gelmektedir.

Bar bolboy malıñ açılбайt, çok bolboy coluñ açılбайt “Zengin olmadan malın saçılmaz, yoksul olmadan yolun açılmaz” (Koyçumanov vd. 2012: 115).

Bar-coguna karabay, bel baylaşkan adam dos “Varlığına yokluğuna bakmadan kararlı ilişki kuran kişi dosttur” (Yudahin 1985: 97).

Altı uulduu kişinin altı örüştö malı bar, dört uulduu kişinin dört örööndö malı bar, eki uulduu kişinin ölor-ölbös canı bar “Altı oğlu olanın altı otlakta malı (hayvanı) var, dört oğlu olanın dört vadide malı var, iki oğlu olanın bir sıkmılık canı var” (Koyçumanov vd. 2012: 66).

5. *Bar* sözcüğü genellikle ismin bir niteliğe, özelliğe sahip olduğunu bildirir. Bu sözcüğün ifade ettiği anlamlar aşağıdaki örneklerde görülmektedir.

5.1. Nesnenin niteliğini bildirir.

Ala-kula eli bar cer “Türlü türlü insanları olan yer” (Yudahin 1985: 97).

Köldüü cerdin kazı bar, “Göllü yerin kazı var,

Kış bolgondun cazı bar. Kış olan yerin baharı var.

Kırmızı köynök suluunun, Kırmızı elbiseli güzelin,

Kılığı menen nazı bar. Edasıyla nazı var” (Alipov 2008: 59).

Suluunun kımça beli bar, “Güzelin ince beli bar,

Suktanıp koygon ceri bar. Özenilecek yeri var.

Cakşının kımça beli bar, İyinin ince beli var,

Caldıratkan ceri bar. Yalvartan yeri var” (Alipov 2008: 90).

5.2. Nesnenin karakteristik özelliğini bildirir.

Bar kıyımđin camanı – tar kıyım, bar adamđın camanı – tar adam “Var olan kıyafetin kötüsü dar, insanının kötüsü cimri olandır” (Caynakov 2001: 55).

Akılman aksakal ayırmalap, köz karaşında dale bayagısında kemengerlik, ka-taaldık bar, özüñö gana tiyeşelüü döölötü kalıptır saktalıp “Yaşlı bilgenin başkalarından farklı olarak bakışlarında eskisi gibi bilgelik, ciddiyet ve sadece kendisine ait malı mülkü kalmış” (Aytmatov 2008: 360).

Anın bıksıtması bar “Onun niyeti kötü” (Yudahin 1985: 170).

5.3. Nesnenin gücünü, kuvvetini bildirir

Börü karısa da bir koyluk alı bar “Kurt kocasa da bir koyuna yetecek gücü vardır” (İbragimov 2005: 139).

Egiz kara küçü bar, eköo teñ işenimdüü cigitter “İkiz güçlü adamı var, ikisi de güvenilir delikanlılar” (Aytmatov 2008: 315).

Teke san, kulca köödön, altımış asıy bolso da arıbay turgan apti bar Teltoru at kayberen kak condo turganday Kurmanbektin aldında köktü karap, köñülü tolup turdu “Budu teke gibi, göğsü dağ koçu gibi, yaşı altmış asıy (dört yaşından sonra her sene birer sayılan at yaşı) olsa da yorulmaz bir hâli olan Teltoru geyiğin dağ sırtındaymış gibi duran Kurmanbek’in önünde gururla göğe baktı” (Muratov 2004: 19).

5.4. Nesnenin akıl, şuur özelliğini bildirir.

Dalaylardın deeerinde bar “Nicelerinin (akıllılık) şuurunda var” (Yudahin 1985: 206).

Kişi bolor kişinin kişi menen işi bar, kişi bolbos kişinin emne menen işi bar? “Adam olacak kişinin kişi ile işi var, adam olmayacak kişinin ne ile işi var?” (Bököşov 2013: 208).

6. “Var olma, mevcudiyet” anlamı aracılığıyla aşağıdaki çeşitli durumları ifade eder.

6.1. Kişinin fizyolojik özelliklerini bildirir.

Kuyun Maamıt

Kuyun Maamıt

Karış bolgon boyu bar,

Kaarış kadar boyu var,

Ay-aalamdın baarisın,

Tüm alemin hepsini

Bile turgan oyu bar

Bilebilecek zannı var (Bököşov 2013: 228).

Dölön han Kurmanbek ukkanday ele too eken. Kömürlüü tooday bar eken “Dölön Han Kurmanbek’in duyduğu gibi devasa biriymiş, kömürlü bir dağ kadar varmış” (Muratov 2004: 19).

6.2. Kişinin psikolojik durumunu bildirir.

Atadan altoo bolso da, ar calgızdık başta bar "Bir babadan altı kardeş olsalar da her birinin başında bir yalnızlık vardır" (Bököşov 2013: 211).

Bar ne dedirbeyt, cok ne cedirbeyt. Bar şattanat, cok kakşanat "Zenginlik neler dedirtmez, yokluk neler yedirtmez. Varlık sevinir, yokluk sızlanır" (Koyçumanov vd. 2012: 116).

6.3. Nesnenin mekândaki durumunu ve mekân boyutlarını bildirir.

Ayılıñarda bağar-körörü cok eki kempir, üç abışkañar bar eken "Köyünüzde bakacak kimsesi olmayan iki yaşlı kadın, üç yaşlı erkek varmış" (Yudahin 1985: 99).

Düynönün dört tarabı bar: çığış, batış, tündük, tüştük "Dünyanın dört yönü var: Doğu, batı, kuzey, güney" (Bököşov 2013: 164).

Degen menen çaşagan mekindin çeni bar: too-tüz, talaa-çöl, darıya-köl, to-koy-çer, ayıl-şaar. Alıs-cakın cer bar. Meykindin keñi-tarı bar, cayluu-caysız bar "Ne dersek diyelim, yaşadığımız yerin (dağ-ova, tarla-çöl, nehir-göl, orman, köy-şehir) sınırı var. Uzak yakın yer var. Yaşanılan yerin genişliği, darlığı var; rahat olanı, olmayanı var" (Bököşov 2013: 165).

6.4. Sosyal durumu ifade eder.

Çeçende calpının söz akısı bar, bayda kedeydin köz akısı bar. "Söz ustasında herkesin söz hakkı var, zenginde yoksulun göz hakkı var" (İbragimov 2005: 448).

Azuuluga bar zaman, azuusuzga zar zaman "Hayat azı dışı olan (kuşvetli) için güzel, zayıf için eziyettir" (İbragimov 2005: 23).

Açtın togu bar, arıktın semizi bar "Açın tokluğu var, zayıfın şişmanlığı var" (İbragimov 2005: 80).

Barga bar düynö, kedeyge kem düynö "Zengine rahat dünya, yoksula eksik dünya" (İbragimov 2005: 110).

7. Eylemdeki sürecin varlığını bildirir. Yüklem görevinde kullanılan *bar* sözcüğü *-mak, -may, -ma, -gı* eklerini almış fiillerle çekimlenir (*-mak/-may/-ma + bar*) ve genellikle folklor metinlerinde, atasözlerinde ve bilmecelerde kullanılır. Bu tür kullanımlarda *bar* sözcüğü "var olmak" anlamını değil eylemin gerçekleşmesinin mümkün olduğunu; eylemin toplumun örf, gelenek ve mantalitesine uygun olduğuyla ilgili "sonuç" anlamını ifade eder.

Tuulmak bar, ölmök bar, “Doğmak var, ölmek var,

Cakşı menen camandı, İyi ile kötüyü,

Tuş-tuşunda körmök bar. Her tarafta görmek var” (Bököşov 2013: 218).

Kel demek bar, ket demek cok “Gel demek var, git demek yok” (Koyçumanov vd. 2012: 250).

Almaktın bermegi bar, içmektin çıçmağı bar “Almanın vermesi, içmenin sıçması var” (Koyçumanov vd. 2012: 63).

Erden aşmak bar, elden aşmak cok “Er aşılır, el (halk) aşılmaz” (Koyçumanov vd. 2012: 441).

8. Yüklem görevindeki *bar* sözcüğü çokluk anlamına sahip olan isim ve zamirlerle kullanıldığında “var olmak” anlamı dışında bağlam içerisinde “çokluk” anlamını bildirmektedir.

Bazarda miñ kişi bar, ar kimi süygönünö salam beret. Bazarda baarı bar, izdegendi taba albaysıñ “Pazarda bin kişi var, her biri sevdiğine selam verir. Pazarda her şey var, aradığını bulamazsın” (Koyçumanov vd. 2012: 102).

Sultanmurattın beti çımıradı, keçirip suraşka dayar bolup, ükösünün bar kaaloosun büt atkarmakçı bolup turdu “Sultanmurat’ın yüzü kızardı, özür dilemeye hazırlanıp, erkek kardeşinin tüm isteklerini yerine getirmek istedi” (Aytmatov 2008: 177).

Barı cogunan ayrıldı “Varını yoğunu kaybetti” (Yudahin 1985: 108).

Bu örneklerdeki bağlamsal çokluk *miñ* sayı sıfatı ve *baarı*, *büt* zamirlerinin çokluk kavramını somutlaştırmasıyla ortaya çıkmıştır.

Bar sözcüğü ismin niteleyicisi (tamlayan) durumundayken “çokluk” anlamı pekiştirilmektedir.

Bakbur han bar düynömdü çaçam dep, otuz küñü toy ötköröm dep kazaktardan tokson bee, türkmöndördün akaltegin atınan toksondu, gissardın kuyruktuu koyunan miñdi alp kelip soydurdu, toonun taza candıgıman dep miñ ulardı attırıp kelip, too tekedan toksondu, çöl bököndön toksondu dastorkongo koydurdu, cer-cemiştin türünö degi san cetpeyt “Bakbur Han ‘Tüm servetimi saçacağım (dağıtacağım), otuz gün düğün yapacağım diye Kazaklardan doksan kısarak, Türkmenlerden doksan *ahal teke* atı, Hisar’dan bin kuyruklu koyun getirtilip

kestirdi. Dağdaki temiz canlılar diyerek bin dağ hindisi vurdurtup doksan dağ tekesi, doksan çöl karacasını sofraya koydurdu. (Sofradaki) sebze çeşitlerinin hesabı yok" (Muratov 2004: 71).

9. İsmi, durumun, olayın, sürecin bitmediğini, sürdürdüğünü; başka bir ifadeyle "süreklilik" anlamını bildirmektedir. Süreklilik anlamı zarf, geniş zaman sıfat-fiili ve zamirin birlikte kullanılmasıyla oluşturulmaktadır.

Bügünkünün ertesi bar "Bugünün yarını var" (İbragimov 2005: 136).

Batar kündün atar tañı bar "Batan güneşin atacak tañı var" (İbragimov 2005: 112).

Bu eç teke emes, dagıncısı dağı bar "Bu bir şey değil, dahası da var" (Yudahin 1985: 53).

Birok işin baştaşı bar "Fakat işin başlangıcı var" (Aytmatov 2008: 269).

10. *Bar* sözcüğü teklik 3. kişi emir kipi ekiyle (-sIn) çekimlenmiş *bol-* "ol-" yardımcı fiiliyle birlikte kullanıldığında konuşmacının bir konuyla ilgili dilek ve isteğini ifade ederek sıralı cümle kuruluşunda yüklem görevi almaktadır.

Atam, enem bar bolsun, oozu-murdu çok bolsun "Anne babam var olsun, ağzı burnu olmasın" (İbragimov 2005: 71).

11. *Bar* sözcüğü -BI soru ekiyle kurulan *beken* yardımcı fiiliyle kullanıldığında "soru" ve "şaşkınlık" anlamlarını bildirmektedir.

Uşu Mambet menen Almagüldün ortosunda birdeke barbı deym, ıya "Şu Mambet'le Almagül'ün arasında bir şey mi var?' diyorum" (Aytmatov 2008: 410).

Bir ese munday ata, bir ese anday ata dep oyt bermeñ bar eken. Anday saltıñar da bar bele? "Bir öyle, bir böyle' diye işten kaçma huyun varmış. Böyle bir âdetiniz var mıydı?" (Aytmatov 2008: 420).

Anı körgön kişi bar beken degi? "Hiç onu gören kimse var mıymış?" (Aytmatov 2008: 410)

12. *Bar* sözcüğü soru zamirleri, soru eki ve soru anlamı olan başka sözcüklerle birlikte yüklem görevinde kullanıldığında ilk olarak "soru", daha sonra ise "olumsuzluk" anlamlarını bildirmektedir. Bu anlamlar genel bağlamdan,

cümleyi oluşturan öğelerin ilişkisinden ya da dil bilgisel bir unsur olan vur-gudan çıkarılmaktadır. *Bar* sözcüğü olumsuzluk anlamını aşağıdaki dil bi-rimleriyle birlikte kullanıldığında bildirmektedir.

12.1. *Kim* soru zamiriyle birlikte kullanıldığında *bar* sözcüğünün karşıtı olan *cok* sözcüğünün anlamını bildirmektedir.

Bu carıkkılıкта sınbas, bülünbös bolup kelgen kim bar?! “Bu hayatta kırılma-yan, parçalanmayan kim var ki?” (Elçiyev 2012: 149).

Yukarıdaki örnekte yüklemde soru anlamından çok “hiç kimse yok” anla-mı öne çıkmaktadır.

Cılın töö kıluu – “... Menden kıyın kim bar dep, peyil kütüp kaluu” “Yılına deve yapmak: ‘Benden daha iyisi var mı?’ diyerek böbürlenmek” (Egember-diyev 2016: 169).

12.2. *Ne* soru zamiriyle birlikte kullanıldığında *bar* sözcüğünün karşıtı olan *cok* sözcüğünün anlamını bildirmektedir.

-Silerdin öz coluñar bar, baldar, a aga al cerde emne bar?! Erteñki kündün tumandagan oy-kırın oylonup baş katıruunun emne keregi bar?! “Sizin kendi yolunuz var, çocuklar. Peki onun orada ne işi var? Yarının dumanlı çuku-runu, tepesini düşünüp kafa yormanın ne gereği var?” (Elçiyev 2012: 150)

12.3. *-BI* soru ekiyle birlikte kullanılan *bar* yüklemi cümleye olumsuzluk anlamı vermektedir.

Uşul kündö booru bütün bir üy-bülö barbı... “Bugünlerde böyle sorunsuz bir aile var mı?” (Aytmatov 2008: 410)

Uuru menen börüdö uyat barbı, ar barbı? “Hırsız ile kurdun utanması olur mu?” (Cañı Ala-Too 2013: 12).

12.4. *Bar* sözcüğü *-BI* soru ekiyle kurulan *bele* yardımcı fiiliyle kullanıldı-ğında “yok” sözcüğünün anlamını bildirmektedir.

A kede azırkıday transport bar bele? “O zamanlar bugünkü gibi ulaşım aracı var mıydı?” (Aytmatov 2008: 407).

13. *Bar* sözcüğü *-DAy* yapım eki ve tahmin edatlarını alarak düşüncenin somut gerçekliğe uygunluğu şüpheli olan bir tahmini, öznel bir düşüncüyü bildirir.

Bul cerde terğöönü çınıgı künöölülördön adaştırıuu maksatı barday “Burada soruşturmayı gerçek suçluyu saklama amacı var gibi görünüyor” (Elçiyev 2012: 139).

13.1. Bar sözcüğü *-DAy* yapım ekiyle kullanıldığında ismi ve eylemin oluşumunu benzetme anlamlarını ifade etmektedir.

Keede anın kaşı biyik serpilip, közü caynap, içinde demikken zor küç barday, al çınjala tüşüp, sıyagı al öydö tura kalıp, kulaçın caya, aylanadagı köz körgöndün baarın kuçaktap, kökürögünö bekem kışçuday sezilet “Bazen onun kaşı kalkıp gözü parlar ve içinden taşan bir güç belirmiş gibi yerinden kalkacakmışçasına kollarını açıp etrafında gördüğü her şeyi kuzaklayıp göğsüne bastıracaktı gibi görünüyor” (Aytmatov 2008: 200)

14. İsmi, ilgi durumu ve teklik 3. kişi iyelik ekiyle çekimlendiği *-nin + -(s)* *i bar* modelinde kullanılan yapı pekiştirme anlamındadır.

Kişinin kişisi var. Attın atı bar “İnsanın adamı (iyisi), atın atı (iyisi) vardır”

15. *Bar* sözcüğü *ele* yardımcı fiil ile yüklem görevinde kullanıldığında geçmiş zamanla ilgili hatırlatma anlamı vermektedir.

Bir ak toogum bar ele, cumurtkası sarı ele “Bir ak tavuğum vardı, yumurtası sarıydı” (Folklor).

16. *Bar* sözcüğü *bol-* fiili ile kullanıldığında ünlem olarak “takdir”, “memnuniyet”, “dua” anlamlarının ifadesinde yer alır.

Bar bol, uulum, bar bol! “Var ol oğlum, var ol!” (Muratov 2004: 28).

17. *Bar* sözcüğü cümlede kullanılan ünlemlerin etkisiyle bir durum ya da nesnel ve öznel kavramlara karşı “rahatsızlık”, “merak” gibi anlamların ifadesinde yer almaktadır.

O, caratkan, a menin ayalım, çöçürögön baldarım bar emespi! “Allah’ım benim karım, küçücük çocuklarım yok mu?” (Elçiyev 2012: 202)

18. *Fiil + -gı + iyelik eki + bar* yapısıyla kurulan istek kipinde *bar* sözcüğü yardımcı fiil fonksiyonundadır ve henüz gerçekleşmemiş bir işi yapmaya niyetlenme anlamının ifadesinde yer almaktadır.

Aytsa kelgisi bar. Saga bir nerse aytkısı bar “Daha söylemeden gelesi var, sana bir şey diyeyi var” (KATG 1980: 379-380).

Bu örnekler *bar* sözcüğünün çok sayıda anlamda kullanıldığını göstermektedir. Konuşmanın içerdiği anlamların belli türlere ayrılıp çeşitlenmesi çeşitli olaylara, dinleyicinin konuşmacıyla ilişkisine ve başka birçok etkene bağlıdır. Anlamsal özelliklerin sınırı toplumun psikolojik, geleneksel, sosyal yapısı; dünya görüşü, etnik karakteri vb. ile belirlenmektedir.

***Bar* Sözcüğünün İşlevsel Özellikleri**

Kırgızcada *bar* ve *cok* sözcüklerinin yalın hâldeki kullanımı, leksik-gramer anlamları, cümledeki diğer sözcüklerle ilişkisi ve bilişsel dil birlikleri olarak gerçekle ilgili bilgiyi yansıtmaları gibi konular bugüne kadar yeterince incelenmemiştir. Dil bilimsel çalışmalarda bu sözcükler bazen isim bazen de kiplik fade eden sözcükler olarak değerlendirilmektedir.

N. Şarşeyev “*Bar ve cok sözcükleri bir şeyin varlığını ve yokluğunu gösterir. Bazı araştırmacılar bu sözcüklerin eski dönemlerde isim olarak kullanıldığını belirtmiştir.*” diyerek N. K. Dmitriyev’in *Grammatika başkirskogo yazıka* ve A. Caparov’un *Azırkı kırgız tili: Cönököy süylömdün sintaksisi* adlı çalışmalarına atıfta bulunmuştur. Aynı araştırmacı “*Bar ve cok sözcükleri isim türünde kullanılırken yapım ekleri alarak cümle öğelerinin görevini üstener: Bari cogunan ayrıldı. Barlar cektu, cektor bardı körgüsü cok. Bar – baatır, cok – kaltaır “Zengin kahraman, yoksul telaşlıdır”. Bar ve cok sözcükleri cümlede yüklem görevindeyken konuşmacının cümlede bahsedilen olayla her türlü ilgisini ifade eder. Kiplik anlamında ise bu sözcükler bir şeyin varlığını tasdiklemektedir...*” diyerek *Uf, dedi Anton oşondo – çıdoonun dele çeği bar* “Öf!”, dedi Anton o zaman. Sabrın da bir sınırı var.” örneğini vermiştir (H. 1970: 7-8).

M. Murataliyev ve A. Tursunov *bar* sözcüğüyle görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: “İsim türündeki *bar* ve *cok* sözcükler de yüklem görevinde kullanılmaktadır: Aytkan sözcüğün cüyösü *bar* “Söylediğin sözün bir mazereti var”. Bunların hangi sözcük türüne girdiği Kırgızcanın ve diğer Türk lehçelerinin dil bilgisi kitaplarında açıkça belirtilmemiş, kimi eserlerde zarf kimilerinde ise isim olarak kabul edilmiştir. Bize göre ise isimlere sorulan soruya cevap vermeleri ve kişi eklerini almaları nedeniyle isim olarak değerlendirilmelidir” (1961: 28).

Bazı durumlarda zincirleme isim tamlamasının yüklem olarak kullanılan son bölümü *bar*, *cok*, *az*, *kem*, *köp* ve *mol* gibi sözcüklerden oluşabilmektedir. Zincirleme isim tamlamasında son bölümü bir isim olan tamlayan

unsur tamlanan unsuru eylem anlamıyla nitelerken son bölümü *bar, cok, az, kem, köp* vb. ya da sıfattan oluşan tamlayan unsur bu sözcüklerin leksik anlamına uygun olarak tamlananı herhangi bir şeye sahip olup olmaması açısından ya da sayı ve nitelik bakımından nitelemektedir.

Bar, cok, az, kem, köp gibi sözcük ve sıfatlar filler gibi, kendilerinden önce gelen sözcükleri kendilerine bağlama özelliğine sahip değildir. Bu nedenle zincirleme isim tamlamasında bu sözcüklerle kurulan tamlayan durumundaki isim tamlamasının (birleşik tamlayan) yapı itibariyle fazla karmaşık değildir. Bunlar cümlede yalnızca nesne, tümleç, niteleyici (tamlayan) olarak olabilirler.

Kök col-colu bar caşıl moyun oroguçtu cakasınan çığara salıp koygon. Aşı bar ayaktan attaba. Adebî cok cigit cügönü cok atka okşoyt. Bilimi cok kişi miñ baleeğe tutulat, bilimi bar kişi ar baleeden kutulat. “Mavi çizgili yeşil atkıyı yakasından dışarı salmıştı. İçinde yemek olan tabağın üstünden atlama. Edepsiz delikanlı gemsiz ata benzer. Bilgisiz kişi bin belaya düşer olur. Bilgili kişi her beladan kurtulur” (Murataliyev vd. 1961: 82)

Bazen zincirleme tamlamasının son unsuru düşebilir ve onun isim anlamı kendisinden önceki tamlayan unsura (birleşik tamlayana) geçebilir. Bu durumda söz konusu unsur ilgi durumu ekini alarak tamlayan görevinde kullanılır.

İnisi bardın ırısı bar “Erkek kardeşi olanın rızkı var”. *Kızı bardın nazı bar* “Kızı olanın nazı olur”. *Özü cektun közü cok* “Kendisi olmayanın gözü de yoktur”. *Akılı cektun azabı köp* “Akılsızın azabı çok olur” (Murataliyev vd. 1961: 83). Bu örneklerde *İnisi bar (bolgon)dun, Kızı bar (bolgon)dun, Özü cok (bolgon)dun* ve *Akılı cok (bolgon)dun* şeklindeki bol- fiilinin düşmesiyle ortaya çıkmıştır.

Öbek yapısında nesne (Öbek kuruluşunda özne) *bar* ve *cok* sözcükleriyle de kurulabilmektedir.

Bagı cokko dağı cok. “Bahtı olmayana hiçbir şey yok.” *Közü cokko körgözsö da bilbeyt.* “Gözü olmayana göstersen de bilmez”. *Baktısı barga balaluu ördök colugat.* “Bahtı olanın karşısına yavrulu ördek çıkar” (Murataliyev vd. 1961: 107).

Zarf-fil grubu genellikle bulunma durumundaki *bar* ve *cok* sözcüklerini de içine alarak kurulur.

Tişin barda taş çayna, tişten kiyin aş kayda? “Dişin varken taş çiğne, diş gittikten sonra aş nerede?” *Atın barda cer taanı, atañ barda el taanı.* “Atın varken yer tanı, baban varken insanları tanı”. *Esiñ barda eteğin cap.* “Aklın başındayken eteğini kapa” (Murataliyev vd. 1961: 132).

A. Caparov *bar* sözcüğünü “İsim yüklemi” adlı başlık altında ele almıştır: “...*bar* ve *cok* sözcükleri de yüklem görevinde kullanılmaktadır: *Bekturdun eki kitebi bar. Men biröönü okup çıktım. Anda calkooluk münöz cok* “Bektur’un iki kitabı var. Ben birini okudum. O tembellik nedir, bilmez” (1951: 45). Yalın durumdaki isimler yüklem görevinde kullanıldıklarında şimdiki zamanda kullanılarak eylemi açıkça ifade eder (Caparov 1951: 45).

Bar, cok, köp gibi sözcükler isimlerle birlikte tamlayan (sıfat tamlaması) görevinde kullanılabilir.

Balıgı cok köl bolobu? “Balıksız göl olur mu?” (Caparov 1951: 56-57). Bu örnekte *balıgı cok* tamlayan *köl* tamlanandır.

A. İmanov *bar* sözcüğünü bağımsız bir sözcük olarak değil bağımlı sözcükler olarak değerlendirilen kiplik sözcüklerin içinde değerlendirmektedir: “Bazı cümlelerde kiplik sözcükler de yüklem görevinde kullanılmaktadır. Bu sözcükler yüklem görevindeyken ismin var olup olmadığını, başka bir deyişle “tasdikleme” ya da “yalanlama” anlamlarını, konuşmacının gerçekliğe yönelik nesnel ve öznel duruşunu, olasılığı, zorunluluğu vb. ifade etmektedir(1990: 137).

Söögü cok, eti bar, süylögön sözü bar. “Kemiği yok, eti var; söyleyecek sözü var” (İmanov 1990: 137)

Kırgız adabiy tilinin grammatikası adlı eserde de *bar* sözcüğü kiplik sözcük olarak değerlendirilmiştir: “Kırgızcada isim-fiiller *bar* ve *cok* kiplik sözcükleriyle birlikte kullanılır. *Bar* sözcüğü ile birlikte kullanıldığında eylemin sürecinin mevcudiyetini bildirir” (KATG 1980: 449).

Yukarıda da belirtildiği gibi Türk lehçelerindeki *bar* sözcüğünün hangi sözcük türüne girdiğiyle ilgili birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar ilgili sözcüğü isim olarak tanımlarken ikinci bir grup edat olarak değerlendirmektedir.

Kiplik sözcükler, cümle içinde diğer öğelerle dil bilgisel bir bağı bulunmayan, başka bir deyişle onlarla arasında sayı, kişi, iyelik vb. uyumu bulunmayan, vurgulu olma özelliğiyle kendisinden önceki ve sonraki sözcüklerden ayrılan ve konuşmacının ifade edilen düşünceye yaklaşımı ve onunla bağlantısını bildiren sözcüklerdir. Kiplik sözcükler “benzetme”, “karşılaştırma”, “ihtimal”, “pekiştirme”, “netleştirme”, “rıza”, “güven”, “danışma”, “rica” gibi temel düşünceyle ilgili çeşitli kiplik anlamlarını da içerir (İmanov 1990: 240-244, KATG 1980: 524-535).

Bar sözcüğü çevremizi kuşatan bütün nesnelere, çeşitli durumların, eylem süreçlerinin var olduğunu bildirerek nesne, süreç ve ilişki açısından bilgi verme görevini yerine getirir. Bağımsız bir leksem olarak dil bilgisel açıdan isim kategorisine girmekte, ilgili dil yapılarıyla değişmektedir. İşlevsel-semantik açıdan çok yönlü olduğu için hem ünlem hem de yardımcı sözcük olarak kullanılabilir. Cümle kuruluşunda bağımsız bir öğe görevinde kullanılabilir gibi tek başına cümle de olabilmektedir. Cümlede yüklem görevindeyken özne-yüklem uyumuna bağlı olarak soyut bir anlamda kullanılırken niteleyici bir anlama sahip olduğunda ise başka sözcüklerle herhangi bir ek yardımı olmaksızın sentaktik bir bağ kurmaktadır.

Bar sözcüğü Kırgızcada genellikle diğer Türk lehçelerinde de görüldüğü gibi isim cümlesi oluşturmaktadır. Bu sözcük söz konusu görevde kullanıldığında cümlenin sonunda yer alarak başka isimlerle ilişki kurmakta, ismin herhangi bir şeye sahip olduğunu ifade etmektedir.

Karalaşar canımda, kan Sulayman datkam bar. “Yanımda bana destek olacak Sulayman *Datka* var” (Cañı Ala-too 2013: 197)

Yalın hâldeki ismin yerine kullanıldığında cümlede nesnel, öznel ve niteleyici işlevleriyle bulunmaktadır. *Bar* sözcüğü özne görevinde cümlenin yüklemiyle de anlamsal olarak bağ kurmaktadır.

Bar murat emes, cok uyat emes. Barga – bar, cokko – cok. “Zenginlik murat değil, yoksulluk ayıp değil. Zengine var, yoksula yok” (İbragimov 2005: 110).

Nesnel işlevdeyken ad durum eklerini alarak özne-yüklem ilişkisi yoluyla yükleme bağlanır ve cümlenin nesne, zarf ve yer tamlayıcısı olarak kullanılabilir.

Barga kanaat, cokko sabır. Barga köppö, cokko çökpö. Bardı körö albayt, cokko bere albayt. Barda barday, cokto coktoy. “Vara kanaat, yoğa sabır. Varlığa kapılma, yokluğa üzülme. Zengini çekemez, yoksula veremez. Zenginken zengin gibi, yoksulken yoksul gibi” (İbragimov 2005: 110).

Bar sözcüğüyle kurulan yüklemelerde eylem söz konusu olmadığı için yardımcı öge yönelme, belirtme ve çıkma durumu eklerini almaz. Bununla birlikte ilgi durum eki alan sözcüğe doğrudan bağlanmaz.

Var olmak anlamının yer ve zaman anlamlarıyla ilişkisi olduğu için *bar* sözcüğünün bulunduğu yüklemeler genellikle bulunma durumu ekini almaktadır.

1. *Bazarda miñ kişi bar, ar kimi süygönünö salam beret.*

“Pazarda bin kişi var, her biri sevdiğine selam verir” (İbragimov 2005: 93).

2. *Aylınarda bagar-körörü cok eki kempir, üç abışkañar bar eken.*

“Köyünüzde bakacak kimsesi olmayan iki iki yaşlı kadın, üç yaşlı erkek varmış” (Yudahin 1985: 99).

3. *Dalaylardın deerinde bar.*

“(Zeki olmak) nicelerinin kanında var” (Yudahin 1985: 206).

4. *Çeçende calpının söz akısı bar, bayda kedeydin köz akısı bar.*

“Söz ustasında herkesin söz hakkı var, zenginde yoksulun göz hakkı var” (İbragimov 2005: 448).

Bar sözcüğü üçüncü kişi iyelik ekini alan yalın durumdaki ve bulunma durumundaki isimlerle birlikte kullanılıp temel ögenin çeşitli anlamlarını bildirerek cümlede niteleyici (sıfat, tamlayan) göreviyle yer alabilmektedir.

Aşı bar ayaktan attaba. Ala-kula eli bar cer. İçinde yemek olan tabağın üstünden atlama. “Türlü türlü insanları olan yer” (Yudahin 1985: 44).

Tamlayanın düştüğü durumlarda onun yerine geçen *bar* sözcüğü ilgi durumu ekini alarak tamlananla iyelik ilişkisi kurmakta ve cümlede niteleyici görevinde kullanılmaktadır.

Bardın malın çaçam, cektun uyatın açam. “Zenginini malını saçarım, yoksulu utandırırım” (İbragimov 2005: 111).

Bar sözcüğü konuşmacının mutluluk, rahatsızlık, pişmanlık gibi duygularını ifade eden bir ünlem olarak da kullanılabilir: *Bar bol* “Var ol”, *bar boluñ* “var olun”, *bar bolgun* “var ol”. Ünlem olarak genellikle selam verip almada kullanılmaktadır.

“Arbañızdar!” – dedi da, Adılkan sekin iyildi. – “Bar boluñuz!” – dedi da, Kanişcan asta cügündü. “Merhaba, diyerek eğildi Adılkan. Var olun, diyerek başını eğdi Kanişcan” (Elçiyev 2012: 188).

Bar sözcüğü yardımcı fiilin işleviyle kullanıldığında henüz gerçekleşmemiş bir işi yapmaya niyetlenme ifadesi taşır.

Saga bir nerse aytkısı bar. Aytısa kelgisi bar. “Sana bir şey söyleyesi var. Daha söylemeden gelmesi var” (KATG 1980: 380-381).

Bağımsız bir leksem olarak *bar* sözcüğünün yukarıdaki özelliklere sahip olması onun kiplik sözcük olarak değerlendirilemeyeceğini göstermektedir. Bu nedenle *bar* sözcüğü kiplik kategorisinde değil isim kategorisinde değerlendirilmelidir.

Sonuç

Bar sözcüğü bütün Türk lehçelerinde farklı şekillere girse de yaşayan ve çok aktif olarak kullanılan bir sözcüktür. *Bar* sözcüğünün yukarıda belirttiğimiz Kırgızcadaki anlamları, işlevleri ve görevlerinin diğer Türk lehçelerinde de olduğu şüphesizdir. Ancak cümledeki yeri ve onun kattığı anlamların bazen çok farklılaştığını da belirtmek gerekir. Mesela yukarıda da örnek olarak verdiğimiz *Balığı çok köl bolobu? Kızı bardın nazı bar. Bağı cokko dağı cok.* gibi Kırgızca cümlelerin Türkiye Türkçesine kelime kelimesine “Balığı yok göl olur mu?”, “Kızı varın nazı var”, “Bahtı yoğa yine yok” şeklinde aktardığımızda anlaşılabilir bir cümle haline geldiği hatta düzgün bir cümle olmaktan çıktığını da görmek mümkündür. *Tişin barda taş çayna* “Dışın varken taş çığne” örneğinde de Kırgızcadaki *tişin barda* zarf-fiil ekini almayan unsur Türkiye Türkçesine aktarıldığında *dışın varken* gibi zarf-fiil grubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Kırgızcadaki *bar* sözcüğünün yerine Türkiye Türkçesinde zaman zaman *ol-* fiilinin ve *cok* sözcüğü yerine *olma-* fiilinin sıfat-fiil şeklinin veya *hayır* edatının kullanıldığı açıktır. Bu nedenle Kırgızcadaki görülen böylesi özelliklerin tüm Türk lehçelerine ait olduğunu söylemek sakıncalı olduğu kanaatindeyiz.

Bar sözcüğünün işlevsel özellikleri incelendiğinde bu sözcüğün çok yönlü bir karaktere sahip olduğu görülecektir. Bu sözcük isim, anlamsal işaret, duygu ifadesi, edat gibi leksik-dil bilgisel anlamlarda kullanılmaktadır.

Bazı sözcük türlerinin konuşmada sıkça kullanıldığı, işlevsel özellikleri açısından başka sözcük türlerinin görevini de karşıladığı, bu yönüyle geniş bir kullanım çevresi ve anlamsal yapısına sahip olduğu söylenebilir. Bu sözcük türleri içinde değerlendirilebilecek olan *bar* sözcüğü aşağıdaki özellikleri taşımaktadır.

1. İşlevsel-semantik açıdan *bar* sözcüğü Türk lehçelerinin sık kullanılan söz varlığında yer alıp isim, işaret, süreç ve ilişki gibi bilgileri aktarma görevini yerine getirmektedir.
2. *Bar* sözcüğü genellikle yüklem görevindedir.
3. *Bar* sözcüğü düşünce aktarımında çeşitli durumlara, dinleyicinin ve konuşmacıyla ilişkisine ve değişik şartlara göre birçok anlamda kullanılmaktadır.

Kısaltmalar

Alt	– Altayca
Az.	– Azeri Türkçesi
Bal.	– Balkar (Malkar) Türkçesi
Baş.	– Başkurtça
C	– Consonant (Ünsüz)
Çuv.	– Çuvaşça
dial.	– dialekt, ağız
DLT	– Divanu Lugati't-Türk
DTS	– Drevnetyurkskiy slovar'
Esk. Uyg.	– Eski Uygurca
Gag.	– Gagauzca
Kaç.	– Kaçın ağız
Kar.	– Karayim Türkçesi
KATG	– Kırgız edebiyatının grammatikası
Kaz.	– Kazakça
Kırg.	– Kırgızca
Kkal.	– Karakalpakça
Koyb.	– Koybal ağız

Küer.	– Küerik ağzı
Kum.	– Kumukça
Lob.	– Lobnor lehçesi
MK	– Mahmud Kâşgarî
Nog.	– Nogayca
Özb.	– Özbekçe
Sag.	– Sagay ağzı
Şor.	– Şorca
Tat.	– Tatarca
Tel.	– Teleut ağzı
Trkm.	– Türkmence
Tür.	– Türkiye Türkçesi
Tuv.	– Tuvaca
Uyg.	– Uygurca
V	– Vokal (Ünlü)

Çevriyazı İşaretleri

: ünlülerden sonra gelerek uzunluğu belirtir.

ä açık e sesi, kapalı a sesi.

a^o a ile o ünlüleri arasındaki yuvarlak a sesi.

b b ile p ünsüzleri arası bir ses.

č ç sesi.

ę kapalı e sesi.

ɣ arka damaksıl g sesi, ğ.

χ gırtlaksıl h sesi, ð.

j y sesi.

ŋ art damak n sesi.

q arka damaksıl k sesi, ú.

š ş sesi.

β çift dudak v sesi, w.

ï i sesi

Kaynaklar

Айтматов, Чынгыз (2008). Эрте келген турналар. Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт. Фудзиямада кадыр түн. Т. 3. Бишкек.

Arat, Reşit Rahmeti (1947). *Kutadgu Bilig I Metin*. İstanbul: MEB Yay.

Arat, Reşit Rahmeti (1951). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK Yay.

- Апилов, Болотбек (2008). Барпы Алыкулов. Бишкек.
- Atalay, Besim (1986). *Divanu Lugati 'i-Türk*. С. 1-4. Ankara: TDK Yay.
- Bang, Willy & Annamarie Von Gabain (1930). "Türkische Turfan-Texte III". *SPAW*.
- Bang, Willy & Reşit Rahmeti Arat (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Burhaneddin Basımevi.
- Бөкөшов, Жамгырбек (2013). "Бийиктик". Кыргыз философиясы. Бишкек.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Ethymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press.
- Eckmann, Janos (2005). *Çağatayca El Kitabı*. Çev. Günay Karaağaç. Ankara.
- Эгембердиев, Раимжан (2016). "Турап". Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү (этимологиясы). Бишкек.
- Элчиев, Жаанбай (2002). Сүйлөмдүн келки маанилери, типтери жана түрлөрү. Бишкек.
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- <http://www.tdk.gov/tr>.
- Жайнаков, Төлөмбай (2001). Кыска жана нуска сөздөр. Бишкек.
- Жаңы Ала-Тоо* (2013). № 3, № 5.
- Жапаров, Абдыкул (1951). Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк. Синтаксис, Фрунзе.
- Ибрагимов, Мухамед (2005). Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү. Карабалта.
- Иманов, Акеш (1990). Кыргыз тили. –Ф.: "Мектеп" басмасы, Фрунзе.
- Иптар уулу, Сабыр (2012). Кыргыз жан дүйнөсү. Бишкек.
- Karaağaç, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Древнетюркский словарь. (1969). Ленинград.
- Кауа, Seval (1994). *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK Yay.
- Кононов, Андрей Николаевич (1980). Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград.
- Койчуманов, Жумаш & Кадыров Ысмайыл (2012). Макал-Лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор. "Бийиктик Плюс". Бишкек.
- Койчуманов, Жумаш (1996). Элдик педагогиканын берметтери. Бишкек.
- Кыргыз адабий тилинин грамматикасы (КАТГ). (1980). Фрунзе.
- Кыргыз тилинин сөздүгү (2011). Аврася пресс. Т. 1. Бишкек.
- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (1964). Т. 1. Фрунзе.
- Mahmud Kaşkari (1073-1074). *Kitabu Divanu Lügati 'i-Türk*. Ali Emiri Arabi Elyazısı.

- Малов, Сергей Ефимович (1951). *Памятники древнетюркской письменности*. Изд. АН СССР. Москва-Ленинград.
- Мураталиев, Маанайкул & Турсунов Аскар (1961). Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү. Фрунзе.
- Муратов, Абдыкерим (2004). Курманбек баатыр. Бишкек.
- Müller, Friederich Wilhelm Karl (1908). “Uigurica I. 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen Goldglanz-Sūtra. Ein vorläufiger Bericht”. *АРАУ*.
- Pelliot, Paul (1914). “La Version ouigoure de l’histoire des princes Kalyāṇakara et Pāraṃkara”. *T’oung Pao* 15 (2): 225-272.
- Садыков, Ташболот (2006). Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Бийиктик басмасы, Бишкек.
- Севортян, Эрванд Владимирович (1978). Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”. изд. “Наука”. Москва.
- Татаринцев, Борис Исакович (2000). Этимологический словарь тувинского языка. “Наука” Новосибирск.
- Tekin, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II. Maytrisimit*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yay.
- Tekin, Talat (2008). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yay.
- Усеев, Нурдин (2011). *Енисей жазма эстеликтери I. Лексикасы жана тексттер*. КРҮА-КТМУ, Бишкек.
- Федотов, Михаил Романович (1996). Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары.
- Шаршеев, Ниязбек (1970). “Азыркы кыргыз тилиндеги атоочтук модалдык сөздөр”. Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. Фрунзе.
- Юдахин, Константин Кузьмич (1985). Кыргызско-русский словарь. Главная редакция киргизской советской энциклопедии. Т. 1. Фрунзе.

The Functional-Semantic Features of Word “Bar” in Kyrgyz Language*

Burul Sagınbeyeveva**

Mirzat Rakimbek uulu***

Abstract

The word “bar” in Kyrgyz language indicates the existence of an object, matter, some kind processes of event and action that are in the world. Also gives some information about relation of matter, sign and process. It has the lexical meaning and it is type of noun. Have the Inflexible affixes as a noun. It is very flexible in terms of its function and meaning and serves as a predicate, adjective phrase, exclamation and preposition (it can also be an adverb). It can be the component of the sentence and can create the sentence whole. In the sentence it usually acts as a predicate and is in harmony with the subject. The sentence with adjective predicate that contains the word “bar” has a little bit differed meaning. In such sentences the predicate do not acts the concrete characteristic, but it shows the existence and amount of situation or state. In Kyrgyz language the word “bar” uses at lexical-grammatical meanings (as an object, adjective, exclamation, preposition etc.). In speech it depends on different situations like relations between sides of speech (speaker and listener) and so on. The functional-semantic meaning of word “bar” is very flexible and it has large semantic area, area of use. Also it is very active in Kyrgyz vocabulary.

Keywords

Kyrgyz language, “bar” word, word types, speech, state, vocabulary, adjective phrase, functional-semantic meaning.

* Date of Arrival: 20 June 2017 – Date of Acceptance: 07 March 2018

You can refer to this article as follows:

Sagınbeyeveva, Burul and Mirzat Rakimbek Uulu (2020). “ Kırızçadaca ‘Bar’ Sözcüğünün İşlevsel-Semantik Özellikleri”. *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 135-162.

** Assoc. Prof. Dr., Kyrgyz-Turkish Manas University, Faculty of Humanities, Department of Turkology – Bishkek/Kyrgyzstan

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3178-9329

burul.saginbayeva@manas.edu.kg

*** Dr. Lecturer., Kyrgyz-Turkish Manas University, Faculty of Humanities, Department of Turkology – Bishkek/Kyrgyzstan

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3247-6252

mirzat.rakimbekuulu@manas.edu.kg

Функционально-семантические характеристики слова «бар» в кыргызском языке*

Бурул Сагынбаева**

Мирзат Рахимбек Уулу***

Аннотация

Слово «бар» в кыргызском языке указывает на существование объекта, материи, определенных процессов события и действия, которые существуют в мире. Также слово дает некоторую информацию о связи материи, знака и процесса, оно имеет лексическое значение и является именем существительным, которое имеет негибкие аффиксы как существительное. Оно очень гибко с точки зрения своей функции и значения и служит предикатом, прилагательным, восклицательным знаком и предложением (также может быть наречием), может быть компонентом предложения и может создавать предложение целиком. В предложении оно обычно действует как предикат и находится в гармонии с предметом. Предложение с прилагательным предикатом, содержащим слово «бар», имеет несколько иное значение. В таких предложениях предикат не несет конкретной характеристики, но показывает существование и количество ситуации или состояния. В кыргызском языке слово «бар» используется в лексико-грамматических значениях (как объект, прилагательное, восклицательный знак, предлог и т. Д.). В речи это зависит от различных ситуаций, таких как отношения между сторонами речи (говорящий и слушатель) и так далее. Функционально-семантическое значение слова «бар» очень гибкое и имеет большую семантическую область, область использования. Также оно очень активно используется в словаре кыргызского языка.

Ключевые Слова

кыргызский язык, слово «бар», типы слов, речь, состояние, словарный запас, прилагательное, функционально-семантическое значение.

* Поступило в редакцию: 20 июня 2017 г. – Принято в номер: 07 марта 2018 г.

Ссылка на статью:

Saginbayeva, Burul & Mirzat Rakimbek Uulu (2020). “Kırgızcada ‘Bar’ Sözcüğünün İşlevsel-Semantik Özellikleri”. *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 135-162.

** Доц., д-р, Кыргызско-турецкий университет Манас, филологический факультет, кафедра тюркологии - Бишкек / Кыргызстан

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3178-9329

burul.saginbayeva@manas.edu.kg

*** Д-р, преподаватель, Кыргызско-турецкий университет Манас, филологический факультет, кафедра тюркологии - Бишкек / Кыргызстан

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3247-6252

mirzat.rakimbekuulu@manas.edu.kg

Identity of Crimean Tatars*

Ülkü Nur Zengin**

Abstract

The Crimean Tatars are a community worthy of study without losing their conscience despite all the pressures in their history. Their loyalty to their history and their homeland has kept them together despite the genocide and exile they have experienced. The aim of this study is to evaluate the identity building process of the Crimean Tatars in the context of nationalist theories. It will be revealed in our work that Tatar nationalism, which is based on historical leader and symbolic values, can be explained by ethno-symbolism. In the study, firstly ethno-symbolism will be given and then the identity building process of the Crimean Tatars will be examined.

Keywords

Crimean Tatars, nationalism, identity, ethno-symbolism, nation, USSR.

* Date of Arrival: 06 February 2018 – Date of Acceptance: 04 September 2018

You can refer to this article as follows:

Zengin, Ülkü Nur (2020). "Identity of Crimean Tatars". *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 163-184.

** Lecturer, Turkish National Police Academy, Security Sciences Institute – Ankara/Turkey

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2159-2263

unurzengin@hotmail.com

Introduction

The subject of this study is the national identity of Crimean Tatars. We will examine the process of constructing identity and then comment this process according to the nationalism theories.

Despite the beginnings of the eighteenth and nineteenth centuries, it was only in the twentieth century that nationalist debates could gain an academic dimension.

The main theories of nationalism are primordialism, modernism and ethno-symbolism. In this study it will be argued that the construction of national identity in Crimean Tatars can be explained by the theory of ethno-symbolism. So a brief definition of this approach will be given at the beginning.

Post-Soviet era is very suitable to observe the nationalist movements. As Bingöl (2004) argues on the contrary of the expectations after disintegration of the SSSR democratic regimes did not take place. Instead of democracies we can see growing nationalities. Not only the states but also the stateless ethnic groups began to construct national identities at that period. Because of the pressure of the former regime, all groups get aware of their ethnicities. Crimean Tatars is one of these stateless groups. They have been in exile since 1944 because of being Muslim and Turk. This event is the most important reason of nationalist feelings of them.

Ethno-Symbolism

Ethno-symbolism emerges from the theoretical critique of modernism. Broadly speaking, the term refers to an approach which emphasizes the role of myths, symbols, memories, values and traditions in the formation, persistence and change of ethnicity and nationalism (Özkırıklı 2010: 143). According to Anthony D. Smith, the leading proponent of this approach, , an ethno-symbolic approach stresses the need for an analysis of collective cultural identities over *la longue durée*, that is a time span of many centuries; the importance of continuity, recurrence and appropriation as different modes of connecting the national past, present and future; the significance of pre-existing ethnic communities, or ethnies, in the formation of modern nations; the role of memories of golden ages, myths of origin and ethnic election, cults of heroes and ancestors, the attachment to a homeland in

the formation and persistence of national identities; the different kinds of ethnic groups that form the basis of various kinds of nations; and the special contribution of the modern ideology of nationalism to the dissemination of the ideal of the nation (2002: 14–15). Guided by a common reverence for the past, ethnosymbolists lay stress on similar processes in their explanations of nations and nationalism. For them, the emergence of today's nations cannot be understood properly without taking their ethnic forebears into account; in other words, the rise of nations needs to be contextualized within the larger phenomenon of ethnicity which shaped them (Hutchinson 1994: 7). The differences between modern nations and the collective cultural units of earlier eras are of degree rather than kind. This suggests that ethnic identities change more slowly than is generally assumed; once formed, they tend to be exceptionally durable under 'normal' vicissitudes of history, such as migrations, invasions, intermarriages, and to persist over many generations, even centuries (Smith 1986: 16).

Ethno-symbolists claim to reject the stark 'continuism' of the perennialists and to accord due weight to the transformations wrought by modernity. They also reject the claims of the modernists by arguing that a greater measure of continuity exists between 'traditional' and 'modern', or 'agrarian' and 'industrial' eras – hence the need for a wider theory of ethnic formation that will bring out the differences and similarities between contemporary national units and premodern ethnic communities (Smith 1986: 13). Smith contends that such an approach is more helpful than its alternatives in at least three ways. First, it helps to explain which populations are likely to start a nationalist movement under certain conditions and what the content of this movement would be. Second, it enables us to understand the important role of memories, values, myths and symbols. Nationalism, Smith argues, mostly involves the pursuit of symbolic goals such as education in a particular language, having a TV channel in one's own language or the protection of ancient sacred sites. Materialist and modernist theories of nationalism fail to illuminate these issues as they are unable to comprehend the emotive power of collective memories. Finally, the ethno-symbolist approach explains why and how nationalism is able to generate such a widespread popular support (Özkırıklı 2010:144).

John A. Armstrong first underlined the significance of *la longue durée*

for the study of nationalism in Nations before Nationalism (1982), and embedded it within a larger inquiry into the pre-modern bases of ethnicity. For Armstrong, ethnic consciousness has a long history; it is possible to come across its traces in ancient civilizations, for example in Egypt and Mesopotamia. In this sense, contemporary nationalism is nothing but the final stage of a larger cycle of ethnic consciousness reaching back to the earliest forms of collective organization. The most important feature of this consciousness, according to Armstrong, is its persistence (Özkırımlı 2010: 158).

National Identity of Crimean Tatars

A brief history of crimean tatars

Following the weakening of the Golden Horde state, the Crimean Khanate was founded in the mid-fifteenth century (Fisher 1978: 1-8). Starting in 1475, the Crimean Khanate came under the suzerainty of the Ottoman Empire until the Küçük Kaynarca Treaty was signed at the end of the Ottoman Russian War in 1774. However, the protection of the Ottoman Empire continued until the Russian invasion of 1783, which caused a significant impoverishment of Crimea. Furthermore, the Russian invasion changed the demographic composition of Crimea drastically. This entailed important waves of migration by the Crimean Tatars mostly to the Ottoman Empire (Fisher 1978: 89, Kırımlı 1996: 12).

During the Crimean War, the Russian government charged the Crimean Tatars with espionage, provocation, betrayal, and collaborating with the enemy. For the Russian government, deeply embroiled in a war it was clearly losing, the Tatars posed a wild card. Many officials presumed Tatars to be a *fifth column*, ready to assist the Allies because, like the Ottomans, they were Muslim. In an era of heightened religious tension, Russian officials believed their own propaganda: that the Crimean War was a holy war, and that they had an internal as well as an external enemy (Kozelsky 2008: 866).

As the war dragged on, Tatars found themselves caught between Russian surveillance, marauding Cossacks, and hungry Allies. From fall 1854 through spring 1855, they began to leave Crimea in a slow trickle (Kozelsky 2008: 884).

Initially, however, Russian officials who may have encouraged migration were

restrained from taking any overt action by the Treaty of Paris. According to point five of this treaty, all warring nations had to “give full pardon to those of their subjects who appeared guilty of actively participating in the military affairs of the enemy.” The treaty further required that “each of the warring powers give full pardon to those who served for another warring power during the war.” This clause appeared in the treaty to protect, not only the Tatars, but the many Bulgarian and Greek subjects of the Ottoman Empire who sided with Russia during the Crimean War. Late in 1856, Russian authorities tested the provisions of the treaty for the first time when they attempted to negotiate the status of returnees who came back to Crimea either to be with their families or to bring more people to the Ottoman Empire. Russian authorities quickly made it clear that these returnees were not welcome. At first the local government in Crimea viewed Tatar emigrants as traitors and attempted to punish returnees with imprisonment or exile to Siberia (Kozelsky 2008: 886).

While Crimean Tatars constituted more than 80 percent of Crimea’s population, following the invasion this figure started to decrease continuously as a result of Russia’s policies of Russifying Crimea. During the period 1783-1922, nearly 1.8 million Crimean Tatars migrated to the Ottoman Empire (Kırımlı 1996: 12). Russia’s main objective in invading Crimea was to integrate it into Russia. Soon after the Russian Revolution in 1917, a group of nationalist Crimean Tatars sought to found an independent Crimean Tatar state in Crimea. The Bolsheviks immediately prevented this, and the nationalist leader of the Crimean Tatars, Noman Çelebi Cihan, was killed. Later, in 1921, the Bolsheviks themselves established the Crimean Autonomous Republic. The term Tatar was not used in the name of the Republic under the pretext that only a small percentage of the Crimean Tatars were living in Crimea. In fact, the Soviet nationalities policy of the 1920s paved the way for the development and revival of the Crimean Tatar culture (Aydingün & Aydingün 2007: 114). The relatively free atmosphere of the 1920s did not last long, however. The Soviet nationalities policy went through important changes from the end of the 1920s through the 1930s (Allworth 1998b: 180-204). During this period, Crimean Tatar intellectuals and leaders, who mostly believed in communism, were either killed or sent into exile (Kreindler 1986: 389-90). The early 1940s were characterized by strategic deportations resulting in *special settlement* under Stalin’s regime

(Nekrich 1978: 87-136). An example of these harsh policies was the 1944 Crimean Tatar deportation, which entailed the forceful move of an entire community from their homeland to Central Asia where they were subjected to special settlements. This was the most striking demographic change that took place in Crimea: as a result, no Crimean Tatar was left in the peninsula. In the case of Crimea, the Soviet government particularly encouraged Russian settlement. Most of the deported Crimean Tatars were settled in Uzbekistan.

Following Stalin's death in 1953, Khrushchev repudiated many Stalinist policies, most famously in his *Secret Speech* in 1956. On the contrary of the other groups Tatars couldn't return to the Crimea after 1956 speech. However, the Supreme Soviet's decision of 1989 regarding the repatriation of the Crimean Tatars to their homeland caused a large-scale return migration of the Crimean Tatars to Crimea. This was followed by significant social, economic and political changes as well as problems in Crimea (Aydingün & Aydingün 2007: 115).

Historical awareness is one of the most important bases of the nationalism. Ethnosymbolists argues that the nations have a long history consisting common memories. As it is seen above Tatars have a long history with ups and downs. That history never been forgotten and has been alive in all Tatar's mind while becoming and staying as a nation.

Leaders of the Tatar's national movement

Crimean Tatars have been blessed with a number of outstanding leaders over the past hundred years which are in large part responsible for the remarkable ability that Tatars have shown to survive, even thrive, as a vital nationality within the Russian Empire and the Soviet Union (Fisher 1998: 30). As ethnosymbolism states, these leaders transformed the passive people into an active form. They used sense of homeland and golden age myth during these process.

Ismail Gaspıralı: 'Dilde, fikirde, işte birlik'.

In the modern cultural history of the Crimean Tatar nationality, Gaspıralı has surely played a key part. His importance lies especially in the contributions he made to educational innovation and to a new, universalistic perspective for his and other Muslim Turkic people and, in retrospect, in the tremendous

amount he accomplished in renewing Crimean Tatar culture. In no sense a nationalist, only indirectly did he strengthen the singularity of his kinsmen's ethnic attachment through their reverence for his prominence and purity of motives for enlightenment of the Muslims in the Russian-wide Empire (Allworth 1998a: 8).

It is possible to divide his concerns into four main categories, which, although separate, are obviously interrelated: the general question of Islamic renewal and relations between the Islamic and various Western worlds; language and its role in Islamic renewal; women's rights and emancipation as an essential ingredient for renewal; and, finally, for Ismail Gaspiralı the panacea for the first three, education in a form new to the Islamic world. (Fisher 1998: 33)

Readers of the main writings of the great Crimean Tatar reformist Ismail Gaspiralı do not encounter in them calls for the ethnic self-determination of his people. Rather, Gaspiralı writes constantly of the Muslims of Russia, including his own people, as part of that community. In matters of language, Gaspiralı emphatically promotes the use of an ethnically neutral all Turkic tongue and literary medium more or less based on Ottoman Turkish, again avoiding any partiality for the distinctive linguistic identity of Crimean Tatars. In his collection of articles *Russian Islam*, he writes of 'Tatar-Muslim traits' but, significantly, does not choose the form Crimean Tatars. Later, he specifically attacks the narrow kind of nationalism put forward by Russians and other Europeans (Allworth 1998a:7).

Mustafa Jemiloglu: Mustafa Jemiloglu's restoration of Crimean Tatar history and his brave and triumphant speeches, both on the Crimean Tatar problem and in defense of repressed activists in the Crimean Tatar movement, have made him the preeminent figure within the movement. He has become the most authoritative ideologist of the new wave (Alexeyeva 1998: 214). As Reddaway (1998: 230-233) presents the main tactics of Tatar's that mostly formed by Jemiloglu.

For the leaders of the Soviet Union it was psychologically inconceivable to agree to settle Crimean Tatars in a strategically important border region like Crimea. The Tatars, on the one hand, have ancestral ties and a common religion with the Turkish population across the Black Sea and, on the other, have actively demonstrated for years the people's universal will to stand

up for their rights. They have courageously presented to the authorities an account of all the human victims, the destruction of national culture, and the unending discrimination. Mustafa Jemiloglu and his adherents were right: a solution to the Crimean Tatar problem was possible only as a result of democratization of the system or as the result of its enfeeblement. In any case, having preserved their national self-awareness and dream of returning to Crimea, most Crimean Tatar people shall be able to make the dream reality, for the people are protected by the support of democratic forces in the country, some of the present population of Crimea, and, possibly, the greater part of world public opinion (Alexeyeva 1998: 224).

Religion

One such group-differentiating characteristic is religion. Tatars are Muslim and Sunni (Hansen & Hesli 2009: 4). Actually one of the reasons of Crimean War and deportation is their religion. According to the ethnosymbolism religion is also one of the main factors for renewing the nations.

This is especially the case in light of recent research that has shown that the Russian government integrated Muslims peaceably elsewhere in the Russian empire. While this may have been the experience of Muslims living in Russia's interior, it does not reflect the reality of Muslims who lived along imperial borders. These Muslims lining the northern coast of the Black Sea engaged in repeated episodes of mass migration or were subjected to state-orchestrated violence throughout the nineteenth and twentieth centuries. The religious hostilities surrounding the Crimean War highlight the confessional context of these migrations (Kozelsky 2008: 868).

The Crimean War further changed the peninsula by ushering in a new program of Christianization. At the war's end, Christianity had rooted itself firmly into the peninsula, which had more Christian churches, new monasteries, and even its own diocesan hierarchy (Kozelsky 2008: 888).

Political Struggle

Although some scholars trace the roots of the Crimean Tatar Nationalist Movement to the period of the Crimean War (Altan 1992: 1-2), the movement's present-day structure and goals date from 1956, when Nikita Khrushchev gave his famous *Secret Speech* to the Twentieth Party Congress de binking Stalin's cult of personality and exonerating the victims of his

policies. The open criticism of Stalin and the warming of the political climate within the Soviet Union provided a political opening for the emergence of a consolidated and politically self-conscious group of Crimean Tatar activists who used non-violent, legalistic means to advocate for ethnic unity and demand compensation for past injustices (Uehling 2004: 140). It was then that the Crimean Tatars began the task of rebuilding their shattered society and assessing the damage to their devastated nation. Among their first tasks was the uniting of splintered families and discovering which neighbors, friends and family members had been lost in this communal disaster. Crimean Tatar activists and the remnants of the pre-deportation Crimean ASSR communist leadership (which had been deported despite its loyalty during the war) travelled throughout the settlements in Central Asia and conducted a census to ascertain the magnitude of the damage to the nation in demographic terms. As the results were correlated by daring activists, the enormity of the tragedy became strikingly apparent. The ad hoc Crimean Tatar census committees came to the conclusion that 46 percent of their nation had been killed in the deportation and resettlement process (Williams 2002: 340).

From the Movement's inception in the 1950s, its leaders focused on uniting Crimean Tatars, who were dispersed throughout Central Asia. They purposefully mobilized the entire population of deportees around the ideas of unjust exile, their right to the Crimean homeland, and, eventually, the goals of returning to Crimea and gaining some degree of sovereignty on the peninsula. The centralized structure of the movement and the reliance of its leadership on lower-level groups created a basis for truly collective decision making and, eventually, the voluntary group migration of Crimean Tatars. The Movement was based on initiative groups that operated in most Central Asian villages and towns with Tatar settlers. These groups consisted of active members in direct contact with the Movements' leaders who organized regular meetings of the Crimean Tatar community, during which they clarified the goals of the Movement, collected money to fund the Movement's delegates to Moscow in support of repatriation, and gathered signatures for petitions and letters to Soviet authorities. Mustafa Jemilev, Ayse Seymuratova, Set-Amza, Marat Ymerov, and other Crimean Tatar activists conducted extensive research on the Crimean Tatars' ethnic origins, the era of the Khanate, Tatars' participation in World War II, and the deportation.

They then shared their knowledge with the broader population through public lectures, cultural events, discussions during meetings of initiative groups, and written petitions (Fisher 1978, Uehling 2004: 142-143).

Although the active core of the Movement was not large, it had a wide base within the community that formed as a result of the education-based mobilization efforts of its leadership. Grass-roots mobilization took full advantage of the oral tradition of parental narration of history in Crimean Tatar families. By turning children and women into agents of political struggle, the Movement's activists ensured effective mobilization when the time for mass repatriation arrived in the early 1990s.

The Crimean Tatars' letter-writing campaign was one of the most extensive of its kind among Soviet-era dissident movements. Initiative group leaders encouraged Tatars to write down the stories of their families and send their letters to Communist Party headquarters in Moscow, requesting recognition of injustices experienced by their relatives. According to underground (*samizdat*) press estimates, over 4 million individual and collective letters were posted by Crimean Tatars in the two decades after the campaign started in the mid-1950s (Uehling 2004: 140-141).

Another element of the written appeal strategy of the Movement, which had the added benefit of activating the population of deportees, involved signing petitions requesting acknowledgment that the deportation had been unjust. For instance, a 1966 petition to the Twenty-Third Party Congress was signed by over 120,000 Crimean Tatars, almost the entire adult population in Central Asia at the time (Sheehy 1971:78). More than 3 million signatures were collected in support of petitions for restitution sent to the Soviet authorities. By engaging the entire population from the beginning, the Crimean Tatar leadership legitimized the Tatars' demands for the return to their homeland in the eyes of the Movement's constituents. Subsequently, these collectively experienced grievances and feelings of entitlement for compensation and retribution were reinforced through protests and demonstrations. Crimean Tatars regularly marched in the capitals of Central Asian republics and in Moscow to show their determination to stand behind their claims and their readiness to act on them when presented with a political opportunity. Annually, on the anniversary of the deportation, the Movement organized large demonstrations assembling the vast majority of Crimean Tatars in exile.

Education and Literature

In education, by the end of the 1920s the mother tongue became the language of instruction in primary education, and to some extent even secondary and higher education. However, the relatively free atmosphere of the 1920s was rapidly changing in the 1930s to control from the center. This however, did not spare the remaining Crimean Tatar intelligentsia from the subsequent purges in the 1930s (Kreindler 1986: 389-390).

For more than a decade each of the deported nationalities was also condemned to a near cultural death. Their institutions destroyed, books burned, typographies broken, each reverted to being a non-literate society. Even Crimean Tatar, the language of a people who boasted several institutions of higher learning in the early 16th century, had turned into a non-written language (Kreindler 1986: 393).

Since 1957 the Crimean Tatars have had their own newspaper, *Lenin Bayraghy*, and in 1980 a socio-literary review, *Yıldız*, was launched. A Crimean Tatar section has been set up within the Uzbekistan Writers Union and a section for Crimean publications established in the Ga'fur Publishing House in Tashkent. Crimean Tatar has not however returned as a medium of instruction; at best, parents occasionally succeed in having the language taught as an elective subject. The present cultural facilities appear especially meager when compared with what the Crimean Tatars enjoyed in their own republic even after the devastating Stalin purges. In 1940, for example, 218 books were published in Crimean Tatar while between 1944 and 1966 only ten appeared; between 1944 and 1973 the number was two. But there has been a slow improvement. Between 1975 and 1980 more than 60 books were published. There is also a Crimean Tatar samizdat journal, *Emel*, published in Tashkent (Kreindler 1986: 398).

The most important problem that Tatars' have is teaching the Tatar language to the new generation which was born in the exile. The lack of the national schools Tatar youths and children cannot learn their own language (Kanlıdere 2016: 235). For almost fifty years, the Soviet government refused to permit a public educational program anywhere to teach in the Crimean Tatar language (Allworth 1998a: 15). A memorandum presented to the government of the Republic of Ukrayina by the Crimean Tatar Mejlis

confirms the existence of that policy. The first school using the Crimean Tatar language for instruction came into being in 1993. The community established another in the following year. Both schools owed their start to private funding (Allworth 1998a: 17).

Deprivation of the use of their tongue in education and other intellectual discourse has produced yet another side effect. Crimean Tatars regard the native language as a treasure worth preserving for its own, symbolic sake, not only for normal communication (Allworth 1998a: 18).

Importance of Family

According to Uehling (2004: 148-149), the nationalist project of Crimean Tatars was organized around neighborhood and kin-based networks, civic organizations, and schools - all of which were accessible to women. Williams (2001: 412-413) notes that family members, particularly mothers and grandmothers, played key roles in preserving the unique identity of deportees through systematic observation of customs and rituals honoring their Crimean Tatar cultural heritage. Within Crimean Tatar families, the memory of the deportation became the chosen *drama* and the *communal grievance* that provided a basis for the politicization of the exiled community (Williams 2001: 414-415).

Without their autonomous republic, and without their homeland, the Crimean Tatar people would have been deprived of a cultural environment in which they could enjoy, as nearly all other ethnic groups in the Soviet Union did enjoy, the cultural heritage of their nationality. What happened to Crimean Tatars in this respect was tersely expressed in 1966 in one of many appeals by their representatives to the Communist Party of the Soviet Union: Everything was done in order (1) to destroy the statehood of Crimean Tatars; (2) to obliterate the culture, art, and literature of Crimean Tatars; (3) to destroy the history of these people; (4) to finish their language; (5) to terminate their customs; (6) to do everything possible to make every Crimean Tatar feel ashamed to call himself a Crimean Tatar; (7) to prove to every representative of this nation that neither he nor his children, nor his descendants still unborn has any future!

Notwithstanding the enormous pressure from the political authorities of the Soviet Union to keep this nationality totally disorganized, Crimean Tatars

most actively and determinedly stood up against the Soviet government. Where did Crimean Tatars get this stubborn will to survive? What makes this small ethnic group not only live on but also continue to fight for its rights against foreign politicians? One of the foremost reasons for that firm will to prevail appears to lie in the might of the Crimean Tatar family. It is a source of strength and faith (Altan 1998: 99).

The Soviet system publicly denied thousands of Crimean Tatar youths knowledge of their nationality's history, language, and culture, yet privately these children became quite aware of their nationality identity. In the absence of structured institutions to inculcate their group history, civilization, and tongue, it became an obligation of the family to fulfill this duty. Crimean Tatars born since the early 1940s grew up listening to stories about their families and their ancestral homeland. Families gave the youths understanding of and hope for the future, a sense of direction and goals, and a sense of identity. It has provided the backbone for the Crimean Tatar nationality's durability (Altan 1998: 101).

An important part of that strength derives from the tight family attachment that encourages younger Crimean Tatars to marry within the Crimean Tatar community. They were known as one of the most endogamous people in the Soviet Union. According to unofficial statistics, the rate of endogamy is 90-91 percent, which means that only 9 or 10 percent of Crimean Tatars marry outside the group. Such a rate compares favorably with the percentage for nationalities of Central Asia (Fisher 1980: 230- 236).

Sense of Homeland

Typical forms of voluntary group migration include the voluntary repatriation of refugees to their country of origin, settler movements, and the relocation of ethnic groups to specific territories to make claims for national self-determination (Zaloznaya and Gerber 2012: 259).

Given the relative stability of life in exile and the predictable difficulty of relocation, what made over 250,000 people leave their jobs, homes, and acquaintances and move completely to an unfamiliar territory without any security in regard to resettlement and employment? According to opinion polls conducted among the repatriates, the main motive for returning to Crimea was the popular desire to "return to the roots" and the shared

conviction that the cultural and spiritual development of Crimean Tatars could only take place in what they considered their historic motherland on the Crimean peninsula. They viewed migration to Crimea as their natural right, or even obligation, and the slogan *Homeland or Death* was widely adopted by deportees (Uehling 2004: 199-201).

As ethnosymbolism states sense of homeland is the biggest motivation to create a national identity. So Tatar's leaders formulation of the Tatars' status as native people of the Crimean peninsula was directly associated with the foundation of the Crimean Tatar Nationalist Movement in 1956 (Allworth 1998b: 258). In articulating the indigenous status of Crimean Tatars on the Crimean peninsula, the group's leadership pursued two concrete goals: to mobilize Crimean Tatars around the idea of repatriation, and to harness material and symbolic support from domestic and international political actors. As Uehling (2004: 135) puts it, "by casting a particular glance on the past, and *speaking* with the state, participants in the movement gradually created an atmosphere in which return seemed self-evident, even obligatory. In many ways, the remembering the movement endorsed became a form of collective action."

Music and Anthem

Movement leaders did not limit their informational campaign to political speeches and legalistic arguments. They wrote songs and poetry about the lost motherland, organized memorial celebrations, staged performances about the events of 1944, and held public history readings to educate young Crimean Tatars about their origins and the sufferings of their ancestors. These symbols were the biggest part of the national consciousness.

By 1914, the state of affairs in Crimea had divested Crimean Tatars of their own imperial past and most national monuments. The only institution with which the people could now identify was the newspaper published by Ismail Bey Gaspıralı, *Terjuman* (Turkish *Tercuman*). From this situation arose the next generation of educators and leaders for the nationality. Outstanding among those was Numan Chelebi Jihan (1885-1918), first president of the Crimean national government, who had been educated in one of the new-method schools established by Gaspıralı before his death in 1914. Jihan also studied in Istanbul, becoming the first elected mufti (religious authority) of

Crimea since Russia annexed Crimea formally in 1783. He wrote the song that rose to the status of a national anthem.

Another cultural leader, Shevki Bektore's (1881-1961) song "My Tatarness" gained wide popularity and a permanent place in the repertory of Crimean Tatar patriotic music. A third intellectual leader, Bekir Sitki Chobanzade (1893-1938), studied in Crimea, then in Istanbul on a stipend offered by the Students' Benevolent Association established by Ismail Bey Gaspıralı. As a poet, he added verses to Bektore's original version of "My Tatarness," making the song even more popular than before. As professor of Oriental languages, Chobanzade later (1928) also participated in romanizing Bektore's Crimean Tatar alphabet. By using the vernacular language, these men helped form the Crimean Tatar national identity.

The very same thought-preserving the nationality by saving its literary language would recur much later during the Central Asian phase of Crimean Tatar history. On 26 November 1917, after Friday prayers and Muslim rituals, to the tune of the "Marseillaise," with the sky-blue field and golden scales of the Qyrlutay flag and a revolutionary banner flying, Crimean national government president Jihan opened the national parliament (Qyrlutay). As the parliament began its work on that day, its members sang "I Pledge" by popular demand as a kind of oath of office. Crimean Tatars found a new leader and fresh symbols to accompany remaining traditional signs of group identity. Under adverse conditions a nationality may yet look to its culture and art to provide the significant symbolism so necessary for group survival (Kırımca 1998: 71-72).

This early adoption of a national anthem by the Crimean Tatar public illustrates the rapid development of a sense of nationality consciousness and unity among them (Kırımca 1998: 73). Because singing "I Pledge" became a political gesture or symbol and therefore a political risk, Crimean Tatar exiles in Central Asia in later years adopted "My Tatarness" as an unofficial anthem (Kırımca 1998: 77).

The anthem "I Pledge" possesses great importance as a symbol of identity and cohesion from Crimean Tatars in the diaspora. In the absence of a true capital city, of a national museum, of a national seal and flag, and of other conventional marks of nationality, these songs have for a time become

the only palpable symbols remaining for Crimean Tatars to rally around (Kırımca 1998: 79).

Renditions by their creative intellectuals in the different fields of art, literature, and music, whether pessimistic or affirmative, contributed significantly to the regrowth of self-identity among Crimean Tatars. Familiar words set to popular melodies carve another facet into the sensory configuration making up the group's self-awareness (Allworth 1998a: 19).

Celebrations and Ceremonies

Because of the pressure of the Soviet regime and the interaction with different cultures, the Christmas and birthday celebrations spread among the Crimean Tatars, but the bairams, births and wedding traditions did not undergo major changes as well. Religious-based traditions and customs such as circumcision and funeral have remained unchanged against all oppression and difficulties. For example, circumcision is an important religious practice for the Crimean Tatars, as Muslim people. In the years of exile, circumcision of male children could be carried out with difficulty as if other religious worship. It could be mostly confidential. Crimean Tatars who faced pressure to fulfill religious practices such as praying, fasting and reading the Qur'an, were unable to celebrate as they wish (Aydingün 2014: 59). But the struggle for preventing the religious sense made the Tatars aware of their identity.

Topographic Names and Architecture

The majority of Crimean Tatar historical monuments have been destroyed due to political events and neglect. Crimean Tatars, who were only able to return to their homeland after a long struggle, claim ownership of the remaining monuments and are trying to restore them as well. There are strong ties between the past and present situation of the Tatars. They feel these ties much more than any other nation and they always encounter their historical past in their everyday lives. Also, they know the reality and value of historical consciousness and the protection of historical memory. Tatars' effort to revive their cultural heritage is a part of their struggle to rebuild their cultural and national identities, which were damaged because of their total deportation in 1944. Their special efforts to revive their memorial monuments and historical figures are the most vivid examples of recovering national memory, which was intentionally annihilated and made to be

forgotten under the despotic years of the Soviets (Kanlıdere 2016: 233).

Ancient Crimean Tatar village or topographic names (often with pre Mongol roots) were changed overnight by administrative caveat. This cultural and administrative Russification of the Crimean Tatars' homeland was paralleled by government-sponsored settlement of Russians and Ukrainians in the abandoned state and collective farms of the region (Williams 2002: 343).

The Crimean Tatars have erected in Simferopol two monuments to the deportation which have great symbolic significance for this people who lost so many of their relatives in this communal tragedy. The monuments have plaques on them that read in Russian and Tatar 'On this spot will be erected a monument to the genocide against the Crimean Tatar people' (Williams 2002: 346).

Conclusion

The roots of Tatar nationalism are based on history. Crimean Tatars are the only group of different ethnic groups living on the peninsula who speak Turkish and Muslims. For this reason, there are always enough elements in the historical process to be qualified as "the other". Crimean Tatars, who are different as a race from the Slav and Russian groups living in the peninsula, formed group awareness and belonging long before the nationalist movements. The ethnicity, religion and the language are the basic factors of being a nation according to the ethnosymbolism. That's why this study is focused on ethnosymbolist approach.

Crimean War and the exile in 1944 have been the turning points for constructing the Tatar identity. The Crimean Tatars were exposed to the most severe consequences of the "we" and "other" distinction during these events. After these events, the Tatar people, who are interlinked as people who share the "common destiny", have begun a struggle for re-existence.

The period of Tatar identity consciousness is the period of the communist regime. This period, which rejects every kind of difference, has become even crueler for Tatars. Today, it is widely accepted that there is a genocide committed to the Tatars. All official records such as title deeds and population registration have been destroyed for remaining no connection of Tatars with the Crimean Peninsula, national history and each other. The official history has been rewritten as embarrassing for the Tatars. All books

in the Tatar language were burned, and even the tombstones were destroyed. It has become very difficult for “linguistic and historical consciousness”, which is the basis of national identity, to be formed in such a repressive environment. For this reason, family and oral transmission of family members has become very important. “National education” was possible only in the home environment. The only place where the Tatar language was used was once again home. By means of oral literature, the longing for the country, memories of the past, traditions and cultural values have been tried to be transmitted to the new generation. Since the families succeeded in this transfer, even today, generations who have never seen the Crimean Peninsula or who do not know the Tatar language have started to migrate to the Crimean peninsula. It can be explained only by the sense of homeland and missing the golden age of the nation which was lived in that homeland.

Cultural items such as traditional dances, folk songs, poems and ceremonies have become symbols of group affiliation during the oppression period. “I pledge” was the unique poem, Qaytarma was the symbol dance etc. These symbolic elements have served to keep the oppressed society together. The effect of these symbols in constructing the nation can only be understood by the ethnosymbolist approach.

As a result, we can say that the struggle for survival with a peaceful method against a communist rule is carried out only through the understanding of “common destiny” and symbols. The Crimean Tatars have long history but the construction of Crimean Tatar identity has begun in modern times. For this reason, the approach that best describes the formation process of Tatar national identity will be ethno-symbolism.

References

- Aktürk, Şener (2011). “Regimes of Ethnicity: Comparative Analysis of Germany, the Soviet Union/Post-Soviet Russia, and Turkey”. *World Politics* 63 (1): 115-164.
- Alexeyeva, Ludmilla (1998). “Mustafa Jemiloglu, His Character and Convictions”. Ed. Edward A. Allworth. *The Tatars of Crimea Return to the Homeland*. Durham and London: Duke University Press. 206-225.
- Allworth, Edward A. (1998a). “Renewing Self-Awareness”. Ed. Edward A. Allworth. *The Tatars of Crimea Return to The Homeland*. Durham and London: Duke University Press. 1-26.

- Allworth, Edward A. (1998b). "The Elusive Homeland". Ed. Edward A. Allworth. *The Tatars of Crimea Return to The Homeland*. Durham and London: Duke University Press. 251-280.
- Altan, Mübeyyin Batu (1992). *A Brief History of Crimean Tatar National Movement*. Kiev.
- Altan, Mübeyyin Batu (1998). "The Importance of Family-A Personal Memoir". Ed. Edward A. Allworth. *The Tatars of Crimea Return to the Homeland*. Durham and London: Duke University Press. 99-109.
- Aydın, Filiz Turku (2000). *A Case in diaspora nationalism: Crimean Tatars in Turkey*. Master Thesis. Ankara: Bilkent University.
- Aydın, İsmail (2014). "Sürgün, Vatana Dönüş ve Kültürel Canlanma: Kırım Tatarlarında Kültürel Melezlik". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 42: 53-67
- Aydın, İsmail & Ayşegül Aydın (2007). "Crimean Tatars Return Home: Identity and Cultural Revival". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33 (1): 113-128.
- Bingöl, Yılmaz (2004). "Nationalism and Democracy in Post-Communist Central Asia". *Asian Ethnicity* 5 (1): 43-60.
- Fisher, Alan W. (1978). *The Crimean Tatars*. Stanford: Hoover Press Publication.
- Fisher, Alan W. (1998). "A Model Leader of Asia, İsmail Gaspıralı". Ed. Edward A. Allworth. *The Tatars of Crimea Return to the Homeland*. Durham and London: Duke University Press. 29-47.
- Fisher, Alan W. (1980). *The Soviet Marriage Market: Mate-Selection in Russia and the USSR*. New York: Praeger Press.
- Hansen, Holley E. & Vicki L. Hesli (2009). "National Identity: Civic, Ethnic, Hybrid, and Atomised Individuals". *Europe-Asia Studies* 61(1): 1-28.
- Hutchinson, John (1994). *Modern Nationalism*. London: Fontana Press.
- Ichijo, Atsuko & Gordana Uzelac (Eds.) (2005). *When is the Nation? Towards an Understanding of Theories of Nationalism*. London and New York: Routledge.
- Kanlıdere, Ahmet (2016). "Kırım Tatarlarının Kültürel Kimliklerini Yeniden İnşa Çabaları". *Karadeniz Araştırmaları* 51: 233-243.
- Kırımca, Seyit Ahmet (1998). "Symbols: The National Anthem and Patriotic Songs by Three Poets". Ed. Edward A. Allworth. *The Tatars of Crimea Return To The Homeland*. Durham and London: Duke University Press. 71-84.
- Kırımlı, Hakan (1996). *National Movement and National Identity among the Crimean Tatars (1905-1916)*. Tr. E. J. Brill. New York, Leiden, Köln: Tuta Sub Aegide Pallas.
- Kozelsky, Mara (2008). "Casualties of Conflict: Crimean Tatars during the Crimean War". *Slavic Review* 67 (4): 866-891.
- Kreindler, Isabelle (1986). "The Soviet Deported Nationalities: A Summary and an

- Update". *Soviet Studies* 38 (3): 387-405.
- Nekrich, Aleksandr M. (1978). *The Punished Peoples: The Deportation and the Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*. Toronto: W.W. Norton.
- Özkırımlı, Umut (2010). *Theories of Nationalism a Critical Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
- Reddaway, Peter (1998). "The Crimean Tatar Drive for Repatriation: Some Comparisons with Other Movements of Dissent in the Soviet Union". Ed. Edward A. Allworth. *The Tatars of Crimea Return to the Homeland*. Durham and London: Duke University Press. 226-236.
- Sheehy, A. (1971). *Crimean Tatars and Volga Germans: Soviet Treatment of Two National Minorities*. London: Minority Rights Group.
- Smith, Anthony D. (1986). *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.
- Smith, Anthony D. (1998). *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London and New York: Routledge.
- Smith, Anthony D. (2002) 'When is a Nation?'. *Geopolitics* 7 (2): 5-32.
- Uehling, Greta Lynce (2004). *The Crimean Tatars' Deportation and Return*. New York: Palgrave Macmillan.
- Williams, Brian Glyn (2002). "The Hidden Ethnic Cleansing of Muslims in the Soviet Union: The Exile and Repatriation of the Crimean Tatars". *Journal of Contemporary History* 37(3): 323-347.
- Zaloznaya, Marina & Theodore P. Gerber (2012). "Migration as Social Movement: Voluntary Group Migration and the Crimean Tatar Repatriation". *Population and Development Review* 38 (2): 259-284.

Kırım Tatarları'nda Kimlik*

Ülkü Nur Zengin**

Öz

Kırım Tatarları tarihlerindeki her türlü baskıya rağmen millet bilincini kaybetmemesiyle incelemeye değer bir topluluktur. Tarihlerine ve vatanlarına olan bağlılıkları yaşadıkları soykırım ve sürgüne rağmen onları bir arada tutmuştur. Bu çalışmanın amacı da Kırım Tatarları'nın kimlik inşa sürecini milliyetçilik kuramları bağlamında değerlendirmektir. Tarihten kopmadan lider ve sembolik değerler üzerine inşa edilen Tatar milliyetçiliğinin etno-sembolizm ile açıklanabileceği çalışmamızda ortaya konulacaktır. Çalışmada öncelikle etno-sembolizm hakkında bilgi verilip ardından Kırım Tatarlarının kimlik inşa süreçleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Kırım Tatarları, milliyetçilik, kimlik, etno-sembolizm, millet, SSCB.

* Geliş Tarihi: 06 Şubat 2018 – Kabul Tarihi: 04 Eylül 2018

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Zengin, Ülkü Nur (2020). "Identity of Crimean Tatars". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 92: 163-184.

** Öğretim Görevlisi, Polis Akademisi, Güvenlik Bilimleri Enstitüsü – Ankara/Türkiye

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2159-2263

unurzengin@hotmail.com

Идентичность Крымских Татар*

Улькю Нур Зенгин**

Аннотация

Крымские татары представляют собой достойное изучения сообщество, которое не утратило национального самосознания, несмотря на все перипетии истории народа. Их верность своей истории и своей родине удерживает их вместе, несмотря на геноцид и изгнание, которые они пережили. Целью данного исследования является оценка процесса формирования идентичности крымских татар в контексте национальной идеологии. В работе будет показано, что татарское национальное движение, основанный на связи лидеров, символов и ценностей с историей, может быть объяснено с позиций этносимволического подхода. В первую очередь уделено внимание этносимволизму, затем изучен процесс формирования идентичности крымских татар.

Ключевые слова

крымские татары, национализм, идентичность, этносимволизм, нация, СССР.

* Поступило в редакцию: 06 февраля 2018 г. – Принято в номер: 04 сентября 2018 г.

Ссылка на статью:

Zengin, Ülkü Nur (2020). "Identity of Crimean Tatars". *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 163-184.

** Преподаватель, Полицейская Академия, Институт наук о безопасности – Анкара / Турция

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2159-2263

unurzengin@hotmail.com

Bağımsızlık Öncesi Dönemde Tunus'ta Milliyetçi Hareket ve Din İlişkisinin Etno-sembolcü Bir Yaklaşımla Değerlendirilmesi (1911-1956)*

Hatice Rumeysa Dursun**

ÖZ

Bu çalışma, din ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi Fransız protektora yönetimi döneminde Tunus'ta gelişen bağımsızlık hareketi üzerinden ele almaktadır. Milliyetçilik alanında yapılan çalışmalarda öne çıkan ilkçi (*primordialist*) ve inşaacı (*constructivist*) yaklaşımlardan farklı olarak etno-sembolcü bir yaklaşım benimseyen bu çalışma, Tunus'ta milliyetçi harekete önderlik eden liderlerin dini sembolleri kullanarak bir ulus-devlet kurmayı amaçladığını ortaya koymaktadır. Çalışma bu bağlamda, bağımsızlık öncesi dönemde etkili olan ideolojik ve siyasi mücadeleler ışığında milliyetçi hareketin din konusundaki tutumunun anlaşılabilirliğini savunmaktadır. Tunus'ta milliyetçi seçkinlerin kendi ideolojik ve siyasi hedeflerine ulaşmak için dini sembolleri araçsallaştırdıklarını vurgulayan bu çalışmada, etno-sembolcü yaklaşımın milliyetçilik alanındaki diğer yaklaşımlardan daha kapsamlı bir bakış açısı sunduğu iddia edilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Milliyetçilik, ulusal kimlik, etno-sembolcü yaklaşım, Tunus, Fransız protektorası.

* Geliş Tarihi: 17 Şubat 2017 – Kabul Tarihi: 04 Nisan 2017

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Dursun, Hatice Rumeysa (2020). "Bağımsızlık Öncesi Dönemde Tunus'ta Milliyetçi Hareket ve Din İlişkisinin Etno-sembolcü Bir Yaklaşımla Değerlendirilmesi (1911-1956)". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 92: 185-204.

** Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü – Sakarya/ Türkiye

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2759-4550

rumeysadursun@sakarya.edu.tr

Giriş

Türk tarihinde önemli bir yeri olan, birçok medeniyete beşiklik etmiş, köklü ve zengin bir İslami kültüre sahip olan Tunus, Fransız protektorası döneminde ulusal kimliği şekillenmiş bir ülkedir. Barbaros Hayreddin Paşa'nın 1534'te fethettiği ve Türk hâkimiyetine geçirdiği ülke, üç yüz yılı aşkın süre Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olarak kalmıştır. Daha sonra ise, Muradiler ve Hüseyiniler tarafından yönetilmiştir. Tunus'ta 1881'de kurulan Fransız protektorası, ülkenin siyasi ve kültürel anlamda ciddi bir dönüşüm yaşamasında etkili olmuştur. Tunus, Fransız yönetimine geçmeden önce kapsamlı bir modernleşme sürecine girmiştir. Esasen, Ahmed Bey döneminde hayata geçirilen askeri modernleşme projesinin önemli sonuçlarından biri Batı'ya özgü düşünce sisteminin örnek alınması ve uygulanması olmuştur. Sonrasında Başvezir Hayreddin Paşa Batı'daki kurumlar örnek alınarak Tunus'un gelişebileceğine inanmıştır. Modernleşme reformlarının toplum ve ulema tarafından desteklenmesini sağlamak isteyen Hayreddin Paşa İslam kültürü ile uyumlu bir ilerleme anlayışının mümkün olduğunu savunmuştur. Hayreddin Paşa'nın reformlarını destekleyen Tunus uleması ülkenin Fransız kontrolüne geçmesi sonrasında Fransızların Arap-Müslüman kültürünü zayıflatmayı hedefleyen kapsamlı politikaları karşısında sessiz kalarak işbirlikçi bir tutum sergilemiştir. Bu durum, Tunus halkı nezdinde geleneksel dini ve kültürel yapının temsilcisi olarak görülen ulemanın itibarını zedelemiştir. Ulema ile milliyetçi hareketin temsilcileri arasındaki uçurumun zaman içinde artması, dini otoritelerin bağımsızlık mücadelesinde geri planda kalmasında ve modern eğitilmiş seçkinlerin bu hareketin önderliğini üstlenmesinde etkili olmuştur.

Din ve ulusal kimlik pek çok ülkede birbiri ile iç içe geçmektedir. Esasen, her toplumun tarihinde bulunan kutsal değerler, dinin neden güçlü bir toplumsal boyutu ve aidiyet unsuru olduğunu açıklamaktadır (Smith 2000: 791-814). İslam ülkelerinde ise siyasi liderlerin bir aidiyet unsuru olan dini sembollerini kullanarak kendi ulusal hedeflerine ulaşmak ve uluslarına özgü bir din anlayışı oluşturmak istediği bilinmektedir. Benzer şekilde, Tunus'ta Fransız protektora yönetiminin sona ermesi için yapılan mücadelede dini sembollerin milliyetçiler tarafından ön plana çıkarıldığı söylenebilir. Bağımsızlık mücadelesi boyunca dini referansları kullanan başta Habib Burgiba olmak üzere Tunuslu seküler seçkinler 1956'ta modern ve laik bir ulus-dev-

let kurulmasından yana olmuştur. Özellikle Yasemin Devrimi'nin ardından büyük bir dönüşüm geçiren Tunus'un istikrar kazanmasının önünde engel oluşturan siyasi kutuplaşmanın tarihi kökleri, bağımsızlık öncesi dönemde milliyetçi hareketin din konusundaki tutumuna bakıldığında daha iyi anlaşılacaktır.

Etno-sembolcü Yaklaşım ve Önemi

Milliyetçilik alanında yapılan çalışmalar incelendiğinde, ulusal ideolojinin oluşumunda etkili olan faktörleri inceleyen üç farklı yaklaşım öne çıkmaktadır. Buna göre ilkçi (*primordialist*) yaklaşım, ulusu belli bir tarihi ve ideolojisi olan sosyal bir grubun oluşturduğunu savunmaktadır (Armstrong 2000: 216-243). Ulusal ideolojinin oluşumunu ele alan ikinci yaklaşım ise inşaacı yaklaşımdır. Bu yaklaşım, milliyetlerin modern topluluklar olarak kimliklerinin ve ideolojilerinin sürekli bir oluşum ve dönüşüm süreci içinde olduğunu savunmaktadır (Anderson 1983). Bu iki yaklaşımın öne çıkan özelliği ulusal ideolojileri belirleyen faktörlerin yeterince incelenmemesidir.

Bu iki yaklaşıma ek olarak etno-sembolcü yaklaşım ise ulusların köklerinin modern öncesi döneme dayanmakla birlikte değişim ve dönüşüm içinde bulduklarını öne sürmektedir. Bu yaklaşımı benimseyen teorisyenlerden Smith bir etnik grubu “önceki çağların kolektif kültürel birimleri ve duyguları” olarak tanımlamaktadır (Smith 1986: 13). Smith'e göre, ulusal kimlik kavramı ise, ortak bir tarihsel geçmiş ve mitlere sahip olan belli bir toprak üzerindeki ekonomik, siyasi ve kültürel alandaki birlikteliği ifade etmektedir (Guibernau 2004: 127). Ulusal kimlik, bir ulusun sahip olduğu ortak tarihsel belleğin derinliğine ve ortak bir geleceğe sahip olduğu algısına bağlı olarak güçlenmektedir (Smith 1992: 58). Smith modernliğin ulus kavramını etkilediğini kabul etmekle birlikte, bu kavramın modern öncesi dönemdeki görünümleri ışığında değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Smith'e göre, din belli semboller ve ritüeller yoluyla milliyetçiliğin özünü oluşturan kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu bağlamda Smith, milliyetçiliğin zamanla dinin yerini alabildiğine ve kutsal bazı nitelikler kazanabildiğine de dikkat çekmektedir (Smith 1986: 11-13).

Etno-sembolcü yaklaşım, bir ülkedeki seçkinlerin dini, etnik ve kültürel sembollerini kendi ulusal çıkarlarına ulaşmak amacıyla nasıl kullandıklarına dikkat çekmektedir. Siyasi seçkinlerin kullandığı semboller ise her ulusun

kendi tarihi ve kültürüne bağlı olarak değişmektedir (Roshwald 2006). Seçkinlerin oynadığı bu rol, Kubik'in ifadesiyle “*kültürel girişimciler*” rolünü ifade etmektedir (Kubik 2003). Ulusun kolektif kimliğinin temelinde yatan tarihi ve dini öğeler ulusal ideolojinin oluşumunda genellikle etkili olmakta ve belli ulusal hedefleri gerçekleştirmek için zemin oluşturmaktadır (Kaufman 2001). İdeolojik ve siyasi faktörlerin karşılıklı etkileşimi sonucunda bu kültürel girişimciler din konusunda belli bir tutum ortaya koymaktadır. Bu tutum bağımsızlık mücadelesi ve sonrasında kalıcı etkiler bırakmakta ve bağımsızlığın ardından kurulacak devletin yapısını ve uygulamalarını şekillendirmektedir.

Bağımsızlık mücadelesinde dinin rolünü belirleyen faktörlerden biri *ideolojik mücadelelerdir*. Tunus'ta milliyetçi harekete önderlik eden seçkinler Fransız protektorasına karşı Tunus halkının İslami kimliğini ulusal bilinci güçlendirmek için vurgulamıştır. Bu nedenle bağımsızlığın ardından Tunus'ta da yeni siyasi rejim İslam'ı açıkça dışlamak yerine kontrolü altına almayı tercih ederek kendi meşruiyetini bu şekilde güçlendirmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda Habib Burgiba din ve modernleşmeyi uzlaştıran bir “Tunus İslami'nin” oluşturmayı vaat etmiştir (Wolf 2013: 561).

Milliyetçi hareketin din konusundaki tutumunu belirleyen faktörlerden diğeri ise, bağımsızlığın elde edilmesinden evvel ülkede olan siyasi ilişkiler ya da *siyasi mücadelelerdir*. Bu yaklaşımı savunan Charrad'a göre, Kuzey Afrika devletlerinin bağımsızlığın ardından dini hukukla ilgili farklı düzenlemelerinin olmasının nedenlerinden biri, Avrupalı güçlerin bu bölgeyi terk ettiğinde burada farklı siyasi koalisyonların bulunmasıdır (Charrad 2001: 241). Charrad'ın yaklaşımına göre, yeni kurulan ulus-devletler yetkinliğini ve meşruiyetini belli gruplarla kurduğu ittifak ya da belli gruplara olan muhalefeti üzerine inşa etmektedir (Charrad 2001:2).

Charrad'ın savunduğu bu yaklaşımdan yola çıkarak, milliyetçi hareketin din konusundaki tutumunu belirleyen faktörler olarak devletin kurulmasından önceki süreçte siyasi mücadelelerin etkisi ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, toplumda yer alan gruplar arasındaki güç dağılımı ve diğer toplumsal süreçler ulusal ideolojiyi oluşturan faktörler arasında gösterilebilir (Smith 2000: 31) Esasen, siyasi mücadelelerin ideolojik bir temele dayandırıldığı, ulusal hareketin ideolojisinde dinin konumunu belirlediği ve devletin kurulmasından sonraki dönemde de kalıcı etkiler doğurduğu söylenebilir.

Milliyetçi Hareketin Gelişmesi (1911-1930): Genç Tunuslular ve Düstur Hareketi

Tunus'ta 1881'de kurulan Fransız protektora yönetimi ülkenin siyasi, toplumsal ve kültürel alanlarda köklü bir dönüşüm yaşamasına neden olmuştur. Fransızların ülke üzerinde kontrol sağlama sürecinde ise, ulemanın desteğini arkasına almaya çalıştığı görülmektedir. Eğitim, hukuk ve idari alanlarda kontrolünü sağlayan Fransız otoriteler Tunus halkının Arap-Müslüman kültüründen uzaklaşmasına zemin hazırlamış ve onlarla işbirliği içinde olan ulemanın toplum nezdinde itibarının olumsuz etkilendiği görülmektedir.

Ulema ile milliyetçi hareketin liderleri arasındaki ayrışmanın zaman içinde derinleşmesi, dini otoritelerin bağımsızlık mücadelesinde geri planda kalmasına neden olmuş ve modern eğitilmiş seçkinlerin bu hareketin önderliğini üstlenmesinde etkili olmuştur. Tunus'ta bağımsızlık öncesi dönemde Müslüman halkın ve İslami değerlerin savunucusu olarak kendilerini topluma kabul ettiren seküler milliyetçiler, ulema ve Fransız yetkililer karşısında siyasi üstünlük mücadelesinde öne çıkmayı başarmıştır. Esasen, Habib Burgiba ve arkadaşlarının başını çektiği bu yeni nesil seçkinler, ulemayı Tunus'ta Fransızlar tarafından kontrol edilen bürokrasi içinde etkinlik sağlayabilmek uğruna kültürel yapının zayıflatılmasına ve ülkenin kaynaklarının sömürülmesine göz yumduğu gerekçesiyle eleştirmiştir. Bu gerekçelerle kitleleri ortak bir amaç uğrunda harekete geçiren milliyetçi hareket, Tunus'un dini ve kültürel mirasına sahip çıktıklarını vurgulayarak halkın desteğini kazanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan siyasi dönüşümler Tunus tarihinde yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Savaşın ilk kıvılcımları ortaya çıktığında, Tunus uleması Fransa'nın yanında yer almış ve Osmanlı Devleti'nin tarafında olmamıştır. Savaş sonrasında hakim olan sömürgecilik karşıtı atmosfer ve Wilson'ın On Dört Maddesi milliyetçilerin bağımsızlık yolunda umudunu arttırmıştır (Perkins 2014: 79). Savaş sonrasında Osmanlı İmparatorluğu çökmüş ve hüküm sürdüğü topraklarda birçok yeni devlet ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde, Avusturya, Macaristan ve Rusya'da ise derin dönüşümler yaşanmıştır. Uluslararası düzeyde yaşanan tüm bu dönüşümlere karşın, Tunus'ta protektora yönetimi en güçlü siyasi aktör olmaya devam etmiştir (Abadi 2013: 358). Bununla birlikte, genç Tunuslu milliyetçiler savaş sonrası atmosferde Fransız yetkililerle işbirliği yapmak istememiş ve bağımsızlık yönündeki taleplerini ortaya koymaya çalışmıştır.

Modern eğitim alan ve ulema ile arasına mesafe koyarak halkı bağımsızlık konusunda bilinçlendiren milliyetçilerin oluşturduğu Genç Tunuslular Hareketi Fransız protekorasına karşı Tunus'un yerel çıkarlarını savunan ilk milliyetçi oluşum olarak değerlendirilebilir. İslam'ın toplumsal rolünü dik-kate alan bu hareket, kendini dini değerlerin savunucusu olarak sunmuş ve Müslüman halkın desteğini arkasına almayı amaçlamıştır. Böylece, ulema ve protektora yetkililerinin karşısında toplumun desteğini arkasına alan Genç Tunuslular daha güçlü bir konum elde etmeyi amaçlamıştır.

1911'de yaşanan Cellaz İsyanı, Genç Tunuslular'ın dini unsurları araçsallaştırarak kitlesel bir mücadele başlatma yönündeki ilk girişimi olarak nitelendirilebilir. Cellaz Belediye Konseyi'nin Cellaz Müslüman Mezarlığı'nda inceleme ve kayıt yapma kararına tepki duyan halk ayaklanmış ve polisle aralarında çatışmalar yaşanmıştır. Cellaz Belediyesi'nin bu kararının arkasında Fransızların olduğunu düşünen halk böylece protektora yönetimine muhalif bir duruş ortaya koymuştur. Olayların büyümesinden Genç Tunusluları sorumlu tutan Fransız yetkililer bu harekete karşı daha net tavır almaya başlamıştır (Ayadi 1989: 170-173).

Bu olayların etkisi hala devam ederken 1912'de aynı şehirde İtalyan tramvay sürücüsünün Tunuslu bir çocuğun ölümüne neden olması üzerine Genç Tunuslulardan Bas Hamba, halka şehrin ulaşım sistemini boykot etme çağrısında bulunmuştur. Fransız yetkililerin "Tramvay Boykotları" olarak bilinen boykotun sonlandırılması isteğini yerine getirmeyen Genç Tunuslular Bas Hamba, Abdülaziz Talbi ve Hasan Guellaty tutuklanmış ve sürgün edilmiştir. Her ne kadar Genç Tunuslular'ın bir kısmı sürgünde hayatını kaybetse de, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Talbi, Guellaty ve onları destekleyenler Tunus'ta yeniden toplanarak yeni siyasi bir hareket (Düstur Partisi) oluşturmak için uygun zamanı beklemiştir. Cellaz İsyanı ve sonrasında başlayan boykot eylemlerinde aktif bir rol oynayan Genç Tunuslular "*Müslüman mezarlığı*" ve "İtalyan (Hristiyan) Sürücü" "*Müslüman çocuk*" sembolü üzerinden halkın kültürel ve dini hassasiyetlerini harekete geçirmiştir. Tunus halkı Fransızların İslami değerleri çiğnediğini düşünmüş ve boykot şeklinde başlayan olaylar bir isyan boyutuna ulaşmıştır. Etno sembolcü yaklaşım açısından değerlendirildiğinde, Genç Tunuslular'ın dini ve milli duyguları aynı anda protektora yönetimi karşısında araçsallaştırdıkları ileri sürülebilir.

Bu olayların ardından Fransızlar tarafından büyük baskı gören Genç Tu-

nuslular hareketinin liderlerinden olan Abdülaziz Talbi'nin de aralarında bulunduğu bir grup Tunuslu milliyetçi 1919 yılında Paris'te bir araya gelmiş ve kendi görüşlerini anlatan bir kitap yayınlamıştır. *La Tunisie Martyre: Ses Revendications* isimli kitap, Tunus'un 19. yüzyılda altın bir dönem yaşadığı ve yabancıların ülkeyi yönetmeye başlamasıyla birlikte bu dönemin sona erdiğini savunmaktadır. Bu bağlamda, Fransızların ülkeye zarar verdiğini savunan Talbi, Tunuslular'ın protektora yetkilileri ile işbirliği yapmasına olumsuz bakmaktadır (Perkins 1986: 98). Bu kitabın yayınlanmasının ardından milliyetçiler 1920'de Düstur (Anayasa) Partisi'ni kurmuştur. Düstur Partisi'nin programında şöyle belirtilmektedir:

Bu partinin kurulmasının amacı, Tunus ülkesinin kölelik zincirlerinden kurtularak hür ulusların sahip olduğu haklardan yararlanan bir Tunus halkına kavuşmasını sağlamaktır. İlkeleri ve amaçları bu şekilde belirtilen partinin programının temelinde bu halka kendi kendini yönetme yetkisini veren bir Anayasa'nın oluşturulması öncelikli bir hedef olarak yer almaktadır. (Anderson 1987: 163)

Düstur Partisi'nin oluşturan grubun yapısına bakıldığında, aralarında zengin esnaf ve zanaatkârlar, alt ve orta sınıf ulema mensupları ve cemaat liderlerinin bulunduğu görülmektedir (Perkins 1986: 98). Bu siyasi hareket Tunus'taki ilk kitlesel siyasi parti olma özelliğini taşımaktadır. Bununla birlikte, Düstur Partisi Tunus'ta bulunan farklı grupların özellikle de sömürgecilerin faaliyetleri sonrasında oluşan dar gelirli halkın beklentilerini temsil etme özelliği taşımamaktadır. Düstur Partisi ve daha sonra kurulan Yeni Düstur Partisi'ne genel olarak bakıldığında ilkinin daha geleneksel, İslamcı, toplumsal olarak tutucu, ikincisinin ise seküler, Batı yanlısı ve toplumsal olarak ilerlemeci olduğu söylenebilir. Bu dönemde Tunus ulemasının Fransız yetkililer karşısında pasif bir tutum sergilemesi dikkat çekmektedir. Ulemanın hükümetten talepleri ise çoğunlukla kendi kişisel konumları ile ilgili imtiyazlar elde etmeye dönüktür. Ulema herhangi bir reform hareketini ya da protektora yönetimine muhalif grupları destekleyici bir tutum ortaya koymaktan kaçınmıştır (Brown 1964: 39).

Diğer taraftan, 1920'li yıllarda modern eğitim almış olan Tunuslu genç nüfusun büyük bölümü Düstur Partisi'nin saflarına katılmıştır. Bununla birlikte, 1926 yılından sonra partinin başarılı bir şekilde protektora yönetimine muhalefet yapamaması bu genç nüfusu hayal kırıklığına uğratmıştır.

Geçmişin parlak günlerine yeniden dönmeyi hayal eden ve Tunus'ta Avrupalıların hayata geçirdiği reformlara olumsuz bakan Düstur hareketinin üst düzey yöneticileri bu genç neslin beklentilerini yeterince anlayamamıştır (Hamza 1987: 51-78). Batı kültürüne kendini daha yakın hisseden bu yeni nesil, toplumun daha geniş kitlelerini içine alan bir milliyetçi hareketin ortaya çıkmasında etkili olacaktır. Ulemanın pasifliği ve Düstur hareketinin geleneksel yapısına alternatif olarak gelişen bu modern ve seküler eğilimli hareket, sonraki dönemin siyasi dinamiklerini belirleyen aktör olarak öne çıkacaktır.

Milliyetçi Hareketin Bölünmesi (1930-1943): Yeni Düstur Hareketi'nin Doğuşu

Yeni Düstur Partisi'ni kuran yeni nesil Tunuslu seçkinler 1920'li yılların sonlarında siyasete katılmıştır. Genç Tunuslular Memlük aristokrasisine mensuptu Düstur hareketini kuranlar şehirli seçkinlerdi. Yeni seçkinler ise, ağırlıklı olarak merkez dışından gelenlerden oluşmaktadır. Bunların içinde toprak sahipleri, tüccarlar ve hükümet yetkililerinin çocukları bulunuyordu. Sadıki Koleji'ni bitiren ve Paris'te hukuk eğitimi alan Habib Burgiba ise arkadaşları gibi Düstur Partisi'ne katılmıştır. Partinin gazetesi *La Voix du Tunisie* için yazılar yazan Burgiba, daha sonra kendi muhalif fikirlerini kamuoyuna duyurabilmek için 1932 yılında *Action Tunisienne*'i kurmuştur (Anderson 1987: 167). Düstur hareketinin üst düzey mensuplarının halkın beklenti ve taleplerini karşılayamaması, 1930'lu yılların başından itibaren partinin saflarından yeni bir hareketin (*Yeni Düstur Partisi*) doğmasına zemin hazırlamıştır.

Bu grubu diğerlerinden ayıran nokta, orta sınıf ailelerin imtiyazlarından değil, modern eğitimin kazanımlarından yararlanıyor olmalarıdır. Yeni seçkinlerin büyük çoğunluğu Fransız okullarında eğitim görmüş, yükseköğrenim için Fransa'ya gitmiş ve çağdaş siyasi ideolojileri takip eden kişilerdi. Benzer şekilde, Fransadaki hukuk eğitimini tamamlayarak 1928'de ülkesine dönen Habib Burgiba ise, Düstur hareketinin Tunus'un tam bağımsızlığını elde etmesi için etkili bir mücadele ortaya koyamamasından rahatsızlık duyan bu yeni seçkinler arasında yer almıştır. Yine Burgiba ve modern eğitilmiş arkadaşlarını Düstur hareketinin liderlerinden ayıran diğer nokta ise, Batı'ya topyekün sırt çevirmenin uygun olmadığını savunmalarıdır (Perkins 1987: 102).

Katolik Kilisesi'nin Fransız ve Tunus hükümetlerinin onayı ile 1930'da Kartaca'da organize ettiği Eucharistic Kongresi, Düstur hareketi içindeki muhaliflere kendilerini göstermeleri için iyi bir fırsat sunmuştur. *La Voix du Tunisien*'de yazılar yazan Burgiba, kongrenin Tunuslular'a büyük saygısızlık ettiğini vurgulamıştır. Geçit töreni sırasında Tunus'u işgal etmeyi başaramayan IX. Louis dönemindeki Haçlı savaşlarını anımsatan semboller kullanılması tepki çekmiştir. Burgiba kongreden duyulan rahatsızlığı şöyle ifade etmektedir:

Eucharistic Kongresi kısaca söylemek gerekirse, ülkemiz için bir felakettir. Tunus sokakları dünyanın her yerinden gelen Hristiyan din adamları tarafından işgal edildi (...) Kral IX. Louis'nin önderlik ettiği ve 1270 yılında Kartaca ovalarında ilerlemesi son bulan sekinci Haçlı ordusunun kıyafetini taşıyan genç bir adam rahiplerin yanında bulunuyordu.. Haçlı kıyafetleri giyen bu genç adam “dokuncu haçlı” yazılı afişi taşıyordu; diğer bir ifade ile biz aslında IX. Louis zamanında Tunus'a ayak bastık demek istiyordu (...) Kongrenin Tunus'taki organizasyon komitesinin üyeleri içinde Tunus Beyi, bakanlar, ulema mensupları, şeyhülislam ve baş müftü de bulunuyor. (Salem 1983: 130)

Burgiba'ya göre bu kongre boyunca Fransız otoritelerinin kullandığı dini semboller, Tunus'un Müslüman kimliğinin hiçe sayıldığını göstermektedir. Kuzey Afrika'daki İslam hâkimiyetini “*on dört yüz yıllık karanlık bir dönem*” olarak nitelendiren konuşmaların yapıldığı kongre boyunca, Tunusluların tarihine ve kültürüne karşı saygısız bir tutum sergilenmiştir (Mahjoubi 1982: 469). Düstur partisi mensupları ulus ve Müslüman kimliğin birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğunu vurgulamış ve kitleleri harekete geçirmek için bu yaklaşımdan yararlanmıştı. Kongre katılımcılarının Tunus'a gelmesinin ardından Zeytune Medresesi ve Sadıki Koleji gibi seçkin okulların öğrencileri birlikte protesto gösterileri düzenlemiştir. Böylece, 1925'ten bu yana ilk defa hükümet karşıtı gösterilerde farklı okullardan gelen öğrenciler bir araya gelmiştir. *La Voix du Tunisien* gazetesi kongrenin düzenlendiği ekonomik ve siyasi koşulları masaya yatırmıştır. Esasen Tunusluların Müslüman kültürünü görmezden gelen bu organizasyondan rahatsız olduğunu bildiği halde hükümetin kongrenin yapılmasına büyük miktarda maddi katkı sağlaması Düstur içindeki genç aktivistlerinin tepkisini çekmiştir (Perkins 2014: 96). Dini ve seküler okulların hükümet karşıtı gösterilerde birlikte yer alması bu

kongrenin toplumun genelinde uyandırdığı tepkiyi ve Müslüman kültürün halkı bir arada tutan ortak paydası olduğunu ortaya koymaktadır. Kongreye yönelik bu tepki, modern eğitim alsın ya da almasın toplumla iletişim kurmak isteyen her siyasi oluşumun üyelerinin bu hassasiyetlere duysuz kalamayacağını göstermiştir.

II. Ahmed Bey'den organizasyonun onursal başkanlığını bırakmasını isteyen Düstur Hareketi, kendisini yüzyıllar boyunca İslam dinine bağlı kalmış olan halkın taleplerini dikkate almaya davet etmiştir. Nüfusun çoğunluğunun Müslüman olduğu bir ülkede haçlı ruhunu uyandırmaya dönük bir girişimin İslam'a saygısızlık anlamına geldiği vurgulanmıştır. Eucharistic Kongresi'nin yankıları devam ederken, 1931'de Fransa'nın Tunus'taki 50. yılını kutlama törenleri düzenlenmesi Düstur içindeki aktivistlerin kendilerini göstermesi için yeni bir fırsat sunmuştur. Ülkenin ekonomik krizle karşı karşıya olduğu bir dönemde Tunus hükümetinin bu organizasyona sağladığı büyük finansal destek dikkat çekmektedir. Ayrıca, kutlama sırasında Müslüman Tunusluları rencide edici bir söylem kullanılması milliyetçiler tarafından eleştirilmiştir. “*Müslüman Tunus'a hâkim olan Hristiyan Fransa*” imajı kutlamada öne çıkan semboller arasında yer almaktadır. Ayrıca, protektora yönetimini meşrulaştıran “*medenileştirme misyonu*” ve “*protektoranın sürekliliği*” gibi sembolik önemi olan kavramların törende vurgulandığı görülmektedir (Salem 1983: 131-132). Etno sembolik açıdan değerlendirildiğinde Tunus hükümeti, ulema ve Fransızlar karşısında halkı mobilize etmek isteyen Tunuslu milliyetçilerin Eucharistic Kongresi'ni bir fırsat olarak gördüğü ileri sürülebilir. *Haçlı ruhu*”, “*Haçlı savaşları*” ve “*Müslüman Tunus'a hâkim olan Hristiyan Fransa*” gibi dini anlamı olan sembolleri eleştiren Burgiba, bunlar karşısında “*İslam hakimiyeti*” ve “*Müslüman Tunus kültürü*”nü konumlandırarak din ve milliyetçiliği birbirine paralel bir bakış açısıyla sunmuştur.

Kutlamadan duydukları rahatsızlığı ifade etmek isteyen modernist milliyetçiler, *La Voix du Tunisie*'de seslerini duyurmaya çalışmıştır. Tepkilerin büyümesini önlemek isteyen protektora yönetimi ise gazetede etkin olan isimleri tutuklamaya başlamıştır. Düstur Partisi liderlerinin kendisini yeterince desteklememesinden rahatsız olan Habib Burgiba ve diğer modernist milliyetçiler 1932'de *l'Action Tunisienne* gazetesini kurmuştur. Aynı yıl bu gazetede kamuoyunda sıkça tartışılan ve “*Defin Krizi*” (*Naturalization Cri-*

sis) olarak bilinen olay hakkında yapılan değerlendirmeler, Burgiba ve yeni seçkinlerin kitleleri seferber etme konusunda ne kadar etkili olduklarını kanıtlamaktadır. Bu krizin temelinde, Fransız vatandaşlığına geçen Tunusluların Müslüman mezarlıklarına defnedilmemesi şeklinde bir uygulama devam ediyordu (Jones 1977). Bizerte'de bu uygulamaya aykırı bir girişimin söz konusu olması üzerine protesto gösterileri düzenlenmiştir. *L'Action* gazetesi ise Fransız vatandaşlığına geçen Tunusluların İslam'ı terkettiği ve dolayısıyla Müslüman inancına göre defnedilemeyeceğini savunmuştur. Genel Vali Joseph Monceron'un isteği üzerine şehrin Hanefi ve Maliki müftüleri konu ile ilgili Fransız otoriteleri memnun edecek bir fetva yayınlamıştır. Bu işbirlikçi tutumdan rahatsız olan seküler milliyetçiler *L'Action* gazetesindeki yazılarında ulemayı "*Fransız yetkililerin kuklası*" olarak nitelendirmiştir (Kraiem 1990: 130-131, 142). 1933 yılı boyunca süren protestolar sonucunda protektora yönetimi Fransız vatandaşlığını seçen Tunuslular için ayrı mezarlıklar oluşturmak zorunda kalmıştır (Brown 1964: 62-63). Böylelikle *L'Action* grubunun yürüttüğü basın kampanyasının başarıya ulaştığı anlaşılmaktadır.

Genel Vali Monceron bu genç aktivistlerin faaliyetlerinin protektora için oluşturacağı tehlikeden çekindiği için 1933 yılında Düstur Partisi'nin kapatılması emrini vermiştir. Bunun üzerine, Burgiba partiden ihraç edilmiştir. Nihayet, 1934'te Düstur Partisi'nden ayrılan üyelerinin katıldığı Ksar Hellal sahil şehrinde yapılan kongrede Yeni Düstur Partisi'nin temelleri atılmıştır. Kongrede yer alan üyeler tarafından Mahmut Matari parti başkanı, Habib Burgiba ise genel sekreteri olarak seçilmiştir (Moore 1964: 80). Pan-Arabizm ve pan-İslamcılık anlayışını savunan Talbi'nin Düstur hareketi bağımsızlık mücadelesinden çekilmiş ve geniş kitleler üzerinde çok daha etkili Burgiba siyasi alanda üstünlük sağlamıştır (Ling 1967: 131-132).

Tunus'ta 20. yüzyılın başlarından itibaren gelişen olaylar göz önünde bulundurulduğunda, Yeni Düstur hareketinin yükselişini etno-sembolcü yaklaşım ışığında değerlendirmek mümkündür. Geleneksel entelektüel seçkinleri safalarına kabul eden Eski Düstur'dan farklı olarak, Yeni Düstur Partisi'nin kurucuları herhangi bir ayrımcılık yapmadan "toplumun tamamını" kucaklamayı başarmış görünmektedir. Zeytune Medresesi'ndeki hocaların bir kısmı üst makamlara gelebilmek için Fransız yetkililerle işbirliği yapmış olsa da, Medrese öğrencilerinin Yeni Düstur'u desteklediği bilinmektedir (Brown 1964: 83). Eucharistic Kongresi ve Defin Krizi milliyetçilerin dini anlamı

ve önemi olan sembolleri araçsallaştırarak bağımsızlık mücadelesinde aktif rol oynamaya başlamıştır. Görüldüğü gibi, Yeni Düstur hareketi Tunus halkının ortak değerlerini önemsemiş ve ortak bir gelecek oluşturma ideali ile İslami duyarlılıkları savunarak geniş halk kitlelerinin bağımsızlık mücadelesinde kendi saflarında mobilize olmasını sağlamıştır (Smith 1992).

Defin Krizi ve bu konuda kamuoyunda yapılan tartışmaları yönlendiren yazılar yayınlayan Burgiba'nın kitlelerin Fransızlar karşısında harekete geçmesinde önemli bir rol oynadığı gözlenmektedir. Müslüman mezarlığına defin konusunda ulemanın tutarsız ve Fransız otoritelerin beklentilerini karşılamaya dönük tutumu ise, ulemanın bağımsızlık mücadelesinde etki alanının daralmasına neden olmuştur. 1933 yılı boyunca Defin Krizi nedeniyle devam eden halk gösterilerini yatıştırılamayan protektora yönetiminin Fransız vatandaşlığını seçen Tunuslular için ayrı mezarlıklar oluşturması, Yeni Düstur'un daha oluşum aşamasında halkı seferber ederek Fransızları dize getirebileceği inancının güçlenmesini sağlamıştır. Yeni Düstur Partisi kurulduktan sonra da Burgiba'nın siyasi alandaki etkinliğini toplumu seferber etme kapasitesi ile desteklediğini söylemek mümkündür. İslami değerlere ve kültüre yönelik bir tehdit söz konusu olduğunda, Tunus toplumu sokaklara inerek gösteriler düzenlemiş ve protektora yönetimine karşı koymuştur.

Yeni Düstur İçinde İdeolojik ve Siyasi Bölünme (1943-1956): Bin Yusuf ve Burgiba'nın Liderlik Mücadelesi

20. yüzyıl Tunus'un siyasi tarihi incelendiğinde, Tunus'ta milliyetçi hareketin dört aşamada olgunlaştığı ileri sürülebilir. İlk aşama Genç Tunuslular hareketi, ikinci aşama Düstur Partisi'nin kurulması ve üçüncü aşama ise Burgiba'nın öncülüğünde Yeni Düstur Partisi'nin kurulmasıdır. Dördüncü ve son aşama ise, Yeni Düstur içinde yaşanan ideolojik ve siyasi bölünmedir. Bu kısımda Yeni Düstur Partisi içindeki muhalif kanadın başını çeken Salah Bin Yusuf'un ideolojik ve siyasi meydan okuması üzerinde durulacaktır. Parti içinde yaşanan bu ideolojik mücadeleyi Burgiba'nın temsil ettiği seküler kesim kazanmıştır. Milliyetçi harekete önderlik eden seküler seçkinlerin bu süreçte de siyasi ve ideolojik açıdan üstün gelmek için dini sembolleri araçsallaştırmayı sürdürdüğü görülmektedir.

Protektora yönetiminin uygulamalarını eleştiren milliyetçilerin Tunus kimliğinin özünü oluşturan İslami semboller üzerinden kitlelerle iletişim kur-

duğu bilinmektedir. Bununla birlikte, ideolojik açıdan Batı'ya yakın ve Arap kültürüne yakın olmak üzere iki farklı anlayış bağımsızlık yolunda açık bir mücadeleye girişmiştir. Burgiba'nın öncülük ettiği Batı yanlısı ve seküler bir milliyetçilik anlayışını savunan grubun bu mücadelede üstün gelmesi, bu grubun kendisini dinin savunucusu olarak halka kabul ettirmesi ile açıklanabilir. Arap kültürüne yakın olan pan-İslamcılığı benimseyen Salah Bin Yusuf'un öncülük ettiği grup ise ulemanın ve nispeten geleneksel bazı kesimlerin desteğini toplamış olsa da, geniş kitleler tarafından desteklenmemiştir. Tunuslu sosyolog Hermassi'ye göre;

Tunus'ta 1930'lu yıllarda "kültürel bölünme" olarak ifade edilen milliyetçi hareketi kontrol etmek için yürütülen siyasi mücadele, halkçı, Batı yanlısı seçkinlerin daha geleneksel rakipleri üzerinde zafer kazanması ile sonuçlanmıştır. (Hermassi 1972: 120)

Burgiba'nın öncülük ettiği Yeni Düstur içindeki Batı yanlısı grubun İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Fransız yetkililerle geliştirdiği diyalog Tunus'un tam bağımsızlığını elde etmesinde kilit bir rol oynamıştır. 1945'te Arap Ligi'nin desteğini almak için Kahire'ye giden Burgiba'nın yokluğunda Salah Bin Yusuf partinin liderliğini üstlenmiştir. Yeni Düstur'un genel sekreteri olan Bin Yusuf'u destekleyenlerin sayısı artmıştır (Ling 1967: 121-122). Benzer şekilde, Bin Yusuf'un Zeytune Medresesi'nin Yeni Düstur Partisi'ni desteklemesini önemseydiği ve buradaki öğrenci kulüpleri ile ilişkileri geliştirdiği gözlenmektedir (Perkins 2014: 120-122). Böylelikle, Zeytune içinde aktif olan dini gruplar Bin Yusuf'un çabaları sonucunda partiye katılmış ve parti içindeki Arap-İslam kültürüne yakın olan kanadı oluşturmuştur. Bin Yusuf'tan farklı olarak Burgiba ise nispeten daha seküler kesimlerin desteğini önemsemiş ve bu kesim Yeni Düstur içindeki çoğunluğu oluşturmaya devam etmiştir.

Bu tespitler ışığında, Bin Yusuf'un ulema ve Yeni Düstur arasında bir köprü oluşturmaya çalıştığı söylenebilir. Bununla birlikte, partide seküler eğilime sahip olanların ön planda olduğu düşünüldüğünde, Zeytune'den katılan grupların parti içinde etkin görevler üstlenmesini beklemek uzak bir ihtimal olarak görünmektedir. Yeni Düstur içinde etkili olan seküler milliyetçiler, Tunus kimliğinin önemli bir unsuru olan İslam'ın modern bir anlayışla yeniden yorumlanması gerektiğini savunmuştur. İki grup arasında derin bir ideolojik ayrışma bulunduğunu söylemek mümkündür. Parti içinde

Burgiba'ya yakın isimlerden Tahir Sfar, din ve vatanseverliği şöyle yorumlamaktadır: “Biliniz ki, din ve vatanseverlik aynı şeydir. Dindar olmadan asla vatansever olamayız ve olmamalıyız. Eğer dindar isek, vatansever olmak dinin bir gereğidir” (Mahjoubi 1982: 530). Etno-sembolcü yaklaşım açısından düşünüldüğünde, din sevgisinin vatan sevgisini beraberinde getirdiğini savunan bu anlayış, Bin Yusuf'un savunduğu pan-Arabizm yaklaşımından ayrılmaktadır. Tüm Arap devletlerinin bağımsızlığı için mücadele etmeyi önemseyen pan-Arabizm yaklaşımından farklı olarak seküler milliyetçiler Tunus vatanseverliğini herşeyin önüne koymakta ve bunun dinin bir gereği olduğunu söyleyerek dinle harmanlanan milliyetçiliğe güçlü bir zemin oluşturmaktadır. “Vatan sevgisi” ve “din sevgisi”ni birbirinden ayırmayan Sfar, Tunusluların kendi ulus-devletini kurması gerektiğini vurgulamıştır.

Parti içindeki gelenekçiler ve yenilikçiler arasındaki ayrışma zaman içinde daha açık bir şekilde görünmeye başlamıştır. Burgiba'nın bağımsızlık mücadelesi süresince Fransa ile kurduğu diyalog, O'nu Bin Yusuf'tan ayıran bir diğer önemli özelliktir. Aldığı kararlarda din seçkinlerinin onayını istemeyen Burgiba'nın halk kitleleri ile kurduğu doğrudan iletişime daha çok güvendiği görülmektedir. Burgiba'ya göre, Tunus'un bağımsızlığı ve protektora yönetimi arasında bir tercihte bulunmak söz konusu değildir. Asıl önemli olan, “Fransa'nın rehberlik ve öncülük ettiği, O'nun temel çıkarlarını koruyacak, özgür bir işbirliğine imkân tanıyacak bir bağımsızlık”tır (Sayah 1973: 630). Bu ifadeler, Burgiba'nın bağımsızlığı elde ettikten sonra Tunus'taki yönetimin Batı'dan yüz çevirmeyeceğini ve Fransa'nın öncülüğünde reformlara imza atacağını ortaya koymaktadır.

Burgiba 1955 yılında Fransa ile bağımsızlık müzakerelerini yürüten ekibin başına geçmiştir. Nisan ayında varılan anlaşma ile Tunus'un iç özerkliği tanınmıştır. Yapılan anlaşma Tunusluların beklentilerini karşılamasa da, Yeni Düstur açısından iç özerklik tam bağımsızlık yolunda atılan önemli bir adımı ifade etmekteydi. Burgiba'nın bu süreç odaklı yaklaşımı Bin Yusuf'un öncülük ettiği parti içindeki radikallerin tepkisini çekmiştir. Nihayet 7 Ekim 1955'te Zeytune Camii'nde yaptığı konuşmada Bin Yusuf açıkça Burgiba'nın politikalarına meydan okumuştur. Bin Yusuf, Burgiba'nın Fransa ile imzaladığı iç özerklik anlaşmalarını reddetmekte ve tam bağımsızlık için mücadele edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Görüşlerini Zeytune Camii'nde ifade etmesi ise bir tesadüf değil, dini otoritelerin desteğini almak

isteyen Bin Yusuf'un bilinçli bir tercihi ve sembolik bir adım olarak değerlendirilebilir:

Siyasi alana yeniden dönmek için Salah Bin Yusuf için daha iyi bir seçim olamazdı: katılımın yüksek olduğu, tam bağımsızlık taraftarı ama aynı zamanda İslam'ın ateşli bir savunucusu olarak kendi konumlandırmasını sağlayacak bir yer ve özel bir gün seçti. Anlaşmaları eleştiren Salah Bin Yusuf, bu sefer Yeni Düstur'un övdüğü laikçiliğe karşı Arabizmin ve İslam'ın savunucusu olarak kendini sundu. (Sayah 1979: 166)

Yine 1955'te düzenlenen parti kongresinde pan-Arabizmi benimseyenlerin desteğini alan Bin Yusuf açıkça bir kez daha Burgiba'ya meydan okumuştur. Bunun üzerine Burgiba Bin Yusuf'un Yeni Düstur Partisi'nden ihraç ettirmiş ve rakibinin etkisini zayıflatmayı başarmıştır. 1956 yılı sonbaharında Fas'ın bağımsızlığını kabul eden Fransız Hükümeti, 20 Mart 1956'da Tunus'un bağımsızlığını resmen tanımıştır. 1957'de ise Kurucu Meclis Cumhuriyeti ilan etmiş ve Burgiba'yı Cumhurbaşkanı olarak seçmiştir (Abadi 2013: 422, Ling 1967: 177-183).

Sonuç olarak, Burgiba ile Bin Yusuf arasındaki mücadelenin temelinde ideolojik ve kültürel bir anlayış farklılığı bulunduğu anlaşılmaktadır. Etno-sembolcü yaklaşım açısından değerlendirildiğinde, Bin Yusuf ve Burgiba aynı parti içindeki iki farklı dünya görüşünü yansıtmaktadır. Her iki isim İslam'ın Tunus kimliği açısından taşıdığı önemi bilmektedir. Aralarındaki temel fark ise, Burgiba'nın bağımsızlık mücadelesinde ulemanın desteğine gerek duymadan Fransızlarla müzakereler geliştirmesi ve dini sembollerini gerektirmediği protektora yönetimine karşı kitleleri seferber etmek için araçsallaştırmasıdır. Bin Yusuf ise dini değerleri savunmayı başlı başına bir amaç olarak değerlendirmiş ve ulemayı bu sürece dâhil ederek tüm Müslüman Arapların bağımsızlığı için bir mücadeleyi tercih etmiştir. Burgiba'nın Yeni Düstur içindeki bu mücadeleyi kazanması, bağımsızlığın ardından kurulan sistem içinde dinin eski merkezi önemini kaybetmesine neden olmuştur.

Sonuç

Tunus milliyetçi hareketinin tarihsel gelişiminden yola çıkılarak, ulus devletin kurulması sürecinde bağımsızlık hareketinin din konusundaki tutumunun ideolojik ve siyasi mücadeleler etkisi ile belirlendiğini vurgulayan bu makalede, ulus-devletlerin oluşumunda dini sembollerini manipüle eden

ulusal liderlerin büyük rol oynadığını savunan etno-sembolcü yaklaşım kullanılmıştır. Yine bu yaklaşım, her toplumun tarihinde dini unsurlar bulunduğu için dinin toplumları harekete geçiren bir güç olduğunu savunmaktadır. Benzer şekilde Tunus'ta seküler milliyetçilerin dini manipüle ederek bağımsızlık mücadelesinde etkili olduğu iddia edilmiştir.

Milliyetçi hareketin dini konusundaki tutumu bu etkiyi açıkça yansıtmaktadır. 1911 Cellaz İsyanı, 1912'deki Tramvay Boykotları, 1930'da Eucharistic Kongresi'ne yönelik protestolar, 1932'de yaşanan Defin Krizi gibi olayların hepsinin ortak noktası, modernist milliyetçilerin Tunus'un dini ve kültürel mirasına sahip çıkma gerekçesiyle halkı bağımsızlık mücadelesinde kendi tarafında mobilize etmesidir. Karizmatik bir lider olan Burgiba'nın bağımsızlık mücadelesi boyunca izlediği stratejilere yakından bakıldığında, kendisinin aslında İslam konusunda oldukça pragmatik bir siyaset izlediğini söylemek mümkündür. Pan-İslamcılığı savunan Abdülaziz Talbi'nin liderlik ettiği Düstur hareketi ve hükümetin halk nezdinde itibarını zayıflatmak ve kendi siyasi projesini öne çıkarmak isteyen Burgiba bunun için toplumun İslami hassasiyetlerini vurgulamıştır. 1955'te doruk noktasına ulaşan Bin Yusuf ve Burgiba arasındaki liderlik mücadelesi aslında toplumun geleneksel kesimini temsil eden dini otoriteler ve modern bir ulus-devlet kurmayı amaçlayan reform yanlısı modernistler arasındaki bir mücadeledir. Hem Burgiba hem de rakibi Bin Yusuf Arap-İslam kültürünün Tunus açısından taşıdığı önemi göz ardı etmemiştir. Bununla birlikte, Burgiba'nın öncülük ettiği seküler milliyetçiler ideolojik ve siyasi açıdan gelenekçiler üzerinde üstünlük sağlamak için dini sembolleri araçsallaştırmıştır. Bu nedenle laik bir ulus-devlet kurulmasını savunan modernist milliyetçiler "*din ve vatan sevgisinin*" birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini özellikle vurgulamıştır.

Diğer taraftan, bu süreçte protektora yönetimi karşısında pasif bir duruş sergileyen ulema ise bağımsızlık mücadelesinin dışında kalmıştır. Fransızlarla işbirliği içinde olduğu gerekçesiyle dini otoriteler toplum önünde itibar kaybına uğratılmıştır. Milliyetçi harekete liderlik eden modernist seçkinler, toplumda ulemanın "*dini değerlere yeterince sahip çıkmadığı*" izlenimini oluşturmayı başarmıştır. Bu şekilde, Müslüman halk kitleleri dini hassasiyetler etrafında protektora yönetimi karşısında harekete geçirilmiş ve seküler milliyetçilerin bağımsız bir ulus-devlet kurma hayali gerçekleşmiştir.

Kaynaklar

- Abadi, Jacob (2013). *Tunisia Since the Arab Conquest: The Saga of a Westernized Muslim State*. Cornwall: Ithaca Press.
- Anderson, Lisa (1987). *The State and Social Transformation in Tunisia and Libya: 1830-1980*. Princeton: Princeton University Press.
- Anderson, Benedict (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London ve New York: Verso.
- Armstrong, John A. (2000). "Nations Before Nationalism". *Nationalism: Critical Concepts in Political Science*. Ed. John Hutchinson and Anthony D. Smith. V. I. London and NY: Routledge. 216-243.
- Ayadi, Toufik (1989). "Insurrection et Religion en Tunisie: L'exemple de Thala Kasserine (1906) et du Jellaz (1911)". *Révolte et société*. Ed. Direction des Archives de France. Paris: Histoire au Présent. 166-175.
- Brown, Leon C. (1964). "Stages in the Process of Change". *Tunisia: The Politics of Modernization*. Ed. Charles A. Micaud. New York: F. A. Praeger. 3-69.
- Charrad, Mounira (2001). *States and Women's Rights: The Making of Postcolonial Tunisia, Algeria, and Morocco*. Berkeley: University of California Press.
- Green, Arnold H. (1978). *The Tunisian Ulama 1873-1915: Social Structure and Response to Ideological Currents*. Leiden: E. J. Brill.
- Guibernau, Montserrat (2004). "Anthony David Smith on nations and national identity: a critical assessment". *Nations and Nationalism* 10 (1/2): 125-141.
- Hamza, Hassine-Raouf (1987). "Eléments pour réflexion sur l'histoire du mouvement national pendant l'entre-deux-guerres: La scission du Destour de mars 1934". *Les Mouvements Politiques et Sociales Dans la Tunisie des Années Trente*. Ed. Moncef Chenoufi. Tunis: Ministère de l'Éducation, de l'Enseignement et de la Recherche Scientifique. 51-78.
- Hermassi, Elbaki (1972). *Leadership and National Development in North Africa: A Comparative Study*. Berkeley: University of California Press.
- Jones, Richard E. (1977). "The Naturalization Crisis of 1933 in Tunisia: French Analysis and Tunisian Response". *Revue d'histoire Maghrébine* 7(8): 165-178.
- Kaufman, Stuart J. (2001). *Modern Hatreds, The Symbolic Politics of Ethnic War*. Ithaca: Cornell University Press.
- Kraiem, Mustapha (1990). *Pouvoir colonial et Mouvement national*. Tunis: Alif.
- Kubik, Jan (2003). "Cultural Legacies of State Socialism: History-making and Cultural- Political Entrepreneurship in Postcommunist Poland and Russia". *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule*. Ed. Grzegorz Ekiert and Stephen E. Hanson. Cam-

- bridge: Cambridge University Press. 317-351.
- Ling, Dwight (1967). *Tunisia, from Protectorate to Republic*. Bloomington, Indiana University Press.
- Mahjoubi, Ali (1982). *Les Origines du Mouvement National en Tunisie: 1904-1934*. Tunis: Publications de l'Université de Tunis.
- Moore, Clement Henry (1964). "The Era of Neo-Destour". *Tunisia: The Politics of Modernization*. Ed. Charles. A. Micaud. New York: F. A. Praeger.
- Perkins, Kenneth J. (2014). *A History of Modern Tunisia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Perkins, Kenneth J. (1986). *Tunisia: Crossroads of the Islamic and European Worlds*. Boulder: Westview Press.
- Roshwald, Aviel (2006). *The Endurance of Nationalism: Ancient Roots and Modern Dilemmas*. New York: Cambridge University Press.
- Salem, Norma (1983). *Habib Bourguiba: A Study of Islam and Legitimacy in the Arab World*. Doktora Tezi. Montreal: Mc Gill University.
- Sayah, Mohamed (1973). "La Troisième Epreuve: Le Néo-Destour engage un Ultime Dialogue 1950-1951". *Histoire du Mouvement National Tunisien*. V. XI. Tunis: Ministère de l'Information.
- Sayah, Mohamed (1979). "Le Néo-Destour face à la Troisième Epreuve: 1952-1956 Indépendance". *Histoire du Mouvement National Tunisien*. V. XV. Tunis: Ministère de l'Information.
- Smith, Anthony David (2000). "The Sacred Dimension of Nationalism". *Journal of International Studies* 29 (3): 791-814.
- Smith, Antony David (1992). "National identity and the idea of European unity". *International Affairs* 68 (1): 55-76.
- Smith, Anthony David (1986). *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford ve Cambridge: Blackwell.
- Wolf, Anne (2013). "An Islamist 'renaissance'? Religion and politics in post-revolutionary Tunisia". *The Journal of North African Studies* 18 (4): 560-573.

Assessment of The Relation of Nationalist Movement and Religion in Tunisia in the Pre-Independence Period from An Ethno-symbolic Approach (1911-1956)*

Hatice Rumeysa Dursun**

ABSTRACT

This study examines the relationship between religion and nationalism through the independence movement in Tunisia during the French Protectorate. This work, which adopts an ethno-symbolic approach unlike primordialist and constructivist approaches that have emerged in these studies of nationalism, reveals that the leaders who lead the nationalist movement in Tunisia aim to establish a nation-state by using religious symbols. In this context, the study argues that the attitude of the nationalist movement on religion can be better understood in the light of the ideological and political struggles that are effective in the pre-independence period. Emphasizing that nationalist elites in Tunisia instrumentalize religious symbols to reach their goals, it is claimed that the ethno-symbolic approach offers a more comprehensive view than any other approach in the field of nationalism.

Keywords

Nationalism, national identity, ethno-symbolic approach, Tunisia, French protectorate.

* Date of Arrival: 17 February 2017 – Date of Acceptance: 04 April 2017

You can refer to this article as follows:

Dursun, Hatice Rumeysa (2020). "Bağımsızlık Öncesi Dönemde Tunus'ta Milliyetçi Hareket ve Din İlişkisinin Etno-sembolcü Bir Yaklaşımla Değerlendirilmesi (1911-1956)". *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 185-204.

** Assist. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Political Science, Department of International Relations-Sakarya/Turkey.

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2759-4550

rumeysadursun@sakarya.edu.tr

Этносимволический подход к оценке отношений между национальным движением и религией в Тунисе в период, предшествовавший независимости (1911-1956)*

Хатидже Румейса Дурсун**

Аннотация

В данном исследовании рассматривается взаимосвязь между религией и национализмом на примере движения за независимость в Тунисе во время французского протектората. Эта работа, которая использует этносимволический подход в отличие от примордиалистских и конструктивистских подходов, которые появились в исследованиях национализма, показывает, что лидеры, возглавлявшие националистическое движение в Тунисе, стремились создать национальное государство, используя религиозные символы. В этом контексте в исследовании утверждается, что отношение националистического движения к религии можно лучше понять в свете идеологической и политической борьбы, которая была эффективной в период до независимости. Подчеркивая, что националистические элиты в Тунисе инструментализируют религиозные символы для достижения своих целей, утверждается, что этносимволический подход предлагает более всеобъемлющий взгляд, чем любой другой подход в области исследования национализма.

Ключевые Слова

национализм, национальная идентичность, этносимволический подход, Тунис, французский протекторат.

* Поступило в редакцию: 17 февраля 2017 г. – Принято в номер: 04 апреля 2017 г.

Ссылка на статью:

Dursun, Hatice Rumeysa (2020). “Bağımsızlık Öncesi Dönemde Tunus’ta Milliyetçi Hareket ve Din İlişkisinin Etno-sembolcü Bir Yaklaşımla Değerlendirilmesi (1911-1956)”. *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 185-204.

** Доц., д-р, Университет Сакарья, Факультет политических наук, кафедра международных отношений – Сакарья / Турция

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2759-4550

rumeysadursun@sakarya.edu.tr

The Changing Perception of Islam in Pakistan and Turkey: A Comparative Analysis*

Hidayet Sıddıkoğlu**

Abstract

With regard to the perception and shaping of societal and political orientations in Muslim societies, interpretations of Islam have been divergent amongst countries with different social, cultural and political structures and conditions. This article assesses the perception of Islam from a historical perspective, examining the factors that define the perceived differences between Turkey and Pakistan's relationship with Islam. The analysis shows that variability in perception of Islam in Pakistan and Turkey has not only been product of interpretive tradition of fundamental sources, but also developed concurrently with changing socio-political conditions, all of which contributed to shape the various societal dispositions and political orientation of these states. The study concludes that the constantly changing socio-political conditions, as well as the state or ruling elites' insight, approach and responses to such changes, have been key to the shaping of the different perceptions of Islam in Pakistan and Turkey.

Keywords

Islam, perception, politics, Pakistan, Turkey.

* Date of Arrival: 29 December 2017 – Date of Acceptance: 11 May 2018

You can refer to this article as follows:

Sıddıkoğlu, Hidayet (2020). "The Changing Perception of Islam in Pakistan and Turkey: A Comparative Analysis". *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 205-226.

** Dr., Director of Department of Research and Need Assessment, Afghanistan Civil Service Institute –Kabul/ Afghanistan

Visiting Scholar, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Migration Policy Application and Research Center – Ankara/Turkey

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6123-1177

noqra@ipakyol.com

Introduction

With regard to the perception and shaping of societal and political orientations in Muslim societies what we are witnessing in Turkey and Pakistan, since the end of the colonial era, is transformation of different Islamic identities where the former transformed state power from Islamic sultanate to secular aristocracy and later struggled to personalise Islam as public identity, which has encouraged religious groups to challenge the ascendancy of secularism in the country. For example, Islam in Pakistan is closely associated with the establishment of the state, the emphasis being that no laws can be enacted that violate the basic principles of Islam (Esposito 1998: 118). Upon the advent of the Turkish Republic in 1923, Islam was rigidly excluded from public and political spheres and perceived as responsible for the backwardness and flaws that eventually culminated in the defeat and collapse of the Ottoman Empire (Grigoriadis 2009: 1194).

The attempts of modification - while asserting their eternal validity and immutable principles - raise questions about whether centuries old threaded tenors of Islam that claims the sanction of antiquity for their own modalities will be inclusive to attempts of alterity. Under what conditions a Muslim society transforms and what are the factors that define significant change - modification of traditional principles - in perception of Islam. For instance, why Islam in some countries remained inclusive to attempts of moderation and secularism while others' collective and individual identities resonated with deeply-felt religious loyalty, yet, with an emphasis that secularism, and moderation is discharged as inimical to the core principles of Islamic faith? For the answers to these questions, Turkey and Pakistan provide good examples where one can posit that it is not always religious circles alone that play key role in delineating role of Islam in private and public spheres, rather political factors, cultural preference, and historical events, often remain key in determining role of religion in the social and political spheres of society.

This paper examines the factors that define the perceived differences between Turkey and Pakistan's relationship with Islam. The analysis shows that variability in perception of Islam in Pakistan and Turkey has not only been product of interpretive tradition of fundamental sources, but also developed concurrently with changing socio-political conditions, as well as the state or ruling elites' insight, approach and responses to such challenges,

have been key to the shaping of the different perceptions of Islam in Pakistan and Turkey. However, this study does not intend to provide an in-depth interpretive analysis comparing the various interpretations of the fundamental source, *usul al-fiqh*, or the models of law espoused by the different schools of jurisprudence. Rather, employing both an analytical and historical comparative research framework, this study assesses the variables manifest in the shaping of Muslim perceptions of Islam in both Pakistan and Turkey. It uses desk research method that is largely based on extensive analysis of academic texts on Islam, particularly those that dominate the contemporary debates on the role of Islam in Pakistan and Turkey.

Islam, Monolithic Entity or Diversified? A Brief Historical Account

Islam was revealed to the Prophet Muhammad (570–632 C.E.) in 610, - viewed by Muslims as the last messenger, *Khatam un-Nabiyyin*, in a long line of messengers (Adam, Noah, Abraham, Moses and Jesus) - against polytheism, idolatry, stratified feudalism, and warfare which marked socio-political realities of lands of Arabs, a period known as age of ignorance, *jahiliyyah* (Bakircioglu 2010: 425). In fact, the religion the Prophet proselytised was based on two fundamental principles. First, metaphysical and ethical bases of worship, *al-hikma*, that constitute faith, *al-aqida*, that are subjected to testimony and submission to ultimate authority of one God (Ghamidi 2009: 71-72). Second, legal rulings, *ayat al-abkam*, that governs a wide spectrum of social and political affairs that are collectively known as the revealed law of *Shari'a* (Ramadan 2009: 88). In other words, incorporating metaphysical, *al-hikma*, and ethico-legal injunctions, *ayat al-abkam*, the divine revelations (collectively known as the holy book of Qur'an) was gradually received by the Prophet in the course of 22 years in accordance with the social, political, economic and cultural prerequisites of the Arabs in those days. Yet, the Qur'an containing highly detailed rules that govern both temporal and spiritual affairs, has been subject to various interpretations. While alive, the Prophet was the absolute and ultimate instructor whose views, judgements, and practices were to contextualise the Qur'an - what has later become known as *Sunnah* (the second fundamental source of Islam).

After the demise of the Prophet, as Islam expanded – geographically/religio-political power – experiencing different cultural, social and political milieu

(Persian, South Asian, Turkic, African), contestations took place within the realm of hermeneutics between the *ulema* (sing. *alim*, religious scholar) from different backgrounds, ethnicities, cultures and political ideology. Religious discourses recoding new contents as *Shari'a* law through the science of interpretation, jurisprudence, or *usul al-fiqh*, often imbricated with different cultures and politics, delineated new modalities of Islam. In fact, changing socio-political, cultural and economic conditions have raised disputes and arguments amongst Muslim scholars on how to adapt with new socio-cultural developments and environments from an Islamic perspective and more importantly how to protect quintessence of Islam (Qur'an and *Sunnah*) from non-Islamic substances. Efforts to secure the fundamental principles of Islam, Islamic identity and to define Islamic parameters in light of reforms within the Muslim communities led to emergence different schools of thought, *fuqaha* - such as Hanafi, Hanbali, Maliki and Shafi'i (collectively known as *Sunni*), and Twelver, Ismaili and Zaidi (collectively known as *Shi'a*).

Yet, variability in perception of Islam has not only been product of interpretive tradition, but also product of fierce political conflicts between internal or against external forces. According to Bruce (2003: 3), "religions do not have variation characteristic by 'nature' but acquire it as the result of fierce historical struggles." The rise of civil war, *fitna*, (conspiracy), for instance, as a result of the assassination of the third caliph, Uthman bin Affan, in 656, by a group of Muslims on the basis of inadequate distribution of political power (Qutbuddin 2005: 69), was a paradigm shift that gave rise to emergence of conflicting religio-political divisions, such as *Sunni*, and *Shi'a* and *Khawarij*.

This gave rise to a new group of ascetic Muslims, devoted to transcendental affairs of Islam, known as *Sufis*, between 8th and 9th centuries. *Sufism* played key role not only in building up inner faith of Muslims, but also in helping the ruling class maintain a policy of peaceful socio-political order. In fact, proponents of *Sufi* tradition sought to promote Islam that is oriented less towards temporal matters and more to embodied metaphysical and transcendental ethics (Ansari 1983: 86). In later centuries, the *Sufi* tradition organised into larger groups, known as *tariqah*, path, (Turkish *Tarikat*) based on order of master, *pir* or *murshid*, and disciple, *murid*. According

to Bowering (2015: 11), *Sufism* was source of political strength to the three great Islamic empires, the Ottomans (Bektashis), Safavids (*Sunni Sufi* roots), and Mughal (Qadiri and Naqshbandi).

At the other end of the spectrum, however, have been those who rejected *Sufism*. For instance, engaging in bitter controversies with *Sufism*, Ibn Taymiyya (d.1328), a renowned Hanbali jurist, proclaimed that “temporal prosperity is achieved only when *Sharia* is put in place” (ibid). In fact, linked with this perception of Islam was the intention to revive caliphate based on the premise that originally the ruling authority implemented a divinely law of *Shari'a* with a mission to develop a society where sovereignty belongs to omnipotent God. The Wahhabi and Salafi movements – puritanical conservative practice of Islam - are considered as inspired by Ibn Taymiyya's Islamic philosophy.

Yet, the very notion of religious confrontation with secularism (often nationalist authoritarian), collective/individual, produced its own diverse forms of perception of Islam - often associated with mythical history, cultural or ethnic hatred, lust for political power, and distorted phantasms of emancipation.

Understanding Islam in Pakistan

Islam existed in a variety of social, cultural and political spheres in the geographical domain which, on the 14 August 1947, was to become the Islamic Republic of Pakistan. Yet, the interpretation of Islam in Pakistan has been the subject of many different scholarly and popular debates and perspectives. Following the independence of Pakistan, the Islamic population divided into distinct sectarian orientations (*Ahli-i Hadith wa'l Jama'at*, *Ahl – I Sunnat wa'l –Jama'at Ahmadis*, *Qadiyanis*, *Salafi*, *Ithna Ashari*, *Tablighi Jamaat* and *Isma'ili*) (Borchgrevink 2011: 4). In fact, this was product of the various socio-political conditions – internal/external–, such as disagreements on the Islamic identity of Pakistan amongst the secular and religious elites, the Kashmir war in 1947, the widening rift between *Shi'a* and *Sunni* sects (particularly after the Iranian Revolution in 1979), the Afghan jihad (since 1979), and the emergence of regional and international non-state Islamic militant groups, such as Al-Qaeda and the Afghan and Pakistani Taliban.

In terms of the current hegemony amongst such orientations across Pakistan, the *Deobandi*, *Ahli-i Hadith* and *Barelvis* sects have been the most successful in spreading their influence. Since sectarian orientations are important variables shaping the religio-political attitudes of both individuals and the collective society of Pakistan, it is important to provide a brief account of the dispositions of each sect. The *Deobandis*, academically, the most important and politically the most significant, with fast growing branches all across Pakistan, advocating a strict interpretation of the Qur'an and *Sunnah*, support the Hanafi school of jurisprudence (Zaman 2007: 62). The *Ahli-i Hadith* (people of *hadith*, the revered words of the Prophet) is a branch of the *Salafist* (forerunners) movement that decries reform, *ijtihad*, rejects *Sufism* and advocates a nostalgic revival of the perceived original practices of Islam (ibid). The *Barelvis*, focusing on venerating the Prophet and saints, follow the saintly and mystical traditions of Islam, *Sufism* (ibid). However, although the aforementioned sectarian orientations exhibit a notable diversity in both their perceptions and interpretations of Islam, their various contestations with the state are largely about their desire for the institutionalisation and acknowledgment of *Shari'a* as the rightful body of law. What is worrisome in this context is the religious justification of violence propounded by the independent jurists, the *muftis*, who advocate, in furtherance of the demands of *Shari'a*, that believers take the law into their own hands. For example, Mumtaz Qadri, the assassin of the former governor of Punjab, Salman Taseer – who sought to reform Pakistan's blasphemy laws – claimed to have been inspired by Mufti Muhammad Hanif Qureshi's, a jurist whose sermons incited people to take the law into their own hands and act against those perceived to insult Islam (Porter 2016). Moreover, under the leadership of Maulana Abdul Rashid Ghazi, the Red Mosque, *Lal Masjid*, was known for publically decrying the government of Pakistan as un-Islamic and demanding the implementation of *Shari'a* law (Schmidle 2007: 2-4). Those who were galvanised by Ghazi's sermons started vigilant operations, raiding brothels and castigating activities perceived as un-Islamic (ibid). Such religious rulings have bolstered the legitimacy and moral conscience of militants engaged in sectarian violence (Zaman 2007: 73).

Additionally, it is worth mentioning here the religious preachers in mosques and madrasas play a key role in shaping the perception of Islam across the country. According to Ramadan (2009: 221), the “mosque is a religious

space expressing a certain idea of authority, the substance of a discourse, and distribution of roles ... that have impact on Muslims' collective psychology and attitudes and behaviours in daily life." Unlike Turkey, where imams (the 'clergymen' who leads prayers) are appointed by the state, except for those leading big mosques, such as the Badshahi Masjid, imams in Pakistan are not part of any establishment. Rather, traditionally belonging to a mullah family, they are chosen by the local people based on their perceived piety and knowledge (Mughal 2015: 169). Moreover, independent religious institutions, as schools of legal ruling (*darul iftas*) and as producers of jurists (*muftis*), play a key role in shaping the religio-political attitudes of Muslims in Pakistan.

It is worth noting here that what makes Islam so contested and influential a force in Pakistan is its power to resonate with and impact Muslims' social and political behaviour. However, before addressing this question, it will be helpful to engage in an historical analysis of the role of Islam in South Asia, in order to provide the essential context of Islam as political entities in Pakistan.

Islam in South Asia: A Brief Background

Islam was introduced to the Indian subcontinent in the early 8th century. However, Islam has largely remained unsuccessful in terms of both converting and overtaking Hindus (here referred to as a conglomeration of the various sects) as the dominant religion in South Asia (Abbas 2005: 3). Islam only flourished and spread into the greater regions of South Asia when the Central Asian Turkic Muslims presented the mystic and tolerant face of Islam, *Sufism*, to Hindu societies between the 13th and 18th centuries (Abbas 2005: 3-4). Many converted to Islam, particularly from the lowest tiers of the caste system, the *shudra* (untouchables) flocked to the *Sufi* message of equality to escape the hierarchic discriminations of Brahman-dominated 'caste' society" (Metcalf and Metcalf 2002: 6). Those who did not convert remained largely loyal to the Muslim saints who called for a peaceful coexistence, regardless of one's religious identity (Abbas 2005: 3-4). According to Abbas (2005: 4) this was the Islam to which India was introduced.

However, it would be misleading to consider Turkic reign in South Asia as

an Islamic rule (Metcalf and Metcalf 2002: 3). Turkic Sultans of South Asia, practiced plural law system where authority was distributed based on loyalty to the sultan, not religious affiliation (Metcalf and Metcalf 2002: 26-27). In fact, the ruling class in the Turkic Empire, such as Zahir Uddin Babar, were people of letters who built great and renowned madrasas, such as the Great Mosque of Delhi. The most influential Islamic thinker of the Naqshbandi *Sufi*, Shaikh Ahmad Sirhindi (1564-1624), according to Metcalf and Metcalf (2002: 25) “serves as a reminder that the subcontinent itself has been a centre of Islamic thought and practice.”

However, this intellectual and cultural flourishing was devastated by the British colonisation of the Indian subcontinent in the 18th century. The response of South Asian Muslims to the Western colonisation of India was diverse. While some attempted to revolt by decreeing a jihad against British forces in 1857 (Noor et al. 2008: 15), others, seeking to incorporate aspects of Western modernisation, science and culture into South Asian culture, saw the decline of the Turkic Empire as residing in the misperception of Islam (Esposito 1998: 55). For example, Sayid Ahmad Khan (1817-1898) founded the Scientific Society in 1864 and established the Muhammadan Anglo-Oriental College at Aligarh 1874, which was modelled on Cambridge University (named the Aligarh Muslim University in 1920) (Esposito 1998: 55). On the other hand, those who believed the incorporation of Western advances and culture in South Asia to be a corruption of the scholarly history and culture of South Asian Islam rejected modernisation “as sign of weak faith and ...straying from the path that the elders of the past have trod” (Sikand 2008: 33-34).

It is noteworthy that various sectarian orientations have founded a network of religious institution designed to strengthen and spread their version of Islam across the Indian subcontinent. Two remarkable examples are (1) the Deobandi, centred in Dar –ul – Ulum Deobandi, built in 1867 in Deoband town of Uttar Pradesh and (2) the Bareilvi, based on the Bareilly madrasa, founded in 1880 in the Bareilly districts of Uttar Pradesh (Noor et al. 2008: 15). Pakistan inherited a large number of Deobandi and Bareilvi sects alongside *Shi'is* upon its creation as an Islamic Republic (1947).

The Political Role of Islam in Pakistan

Although the founding father of Pakistan, Mohammad Ali Jinnah, a man who, according to Abbas (2005: 6), was, in many ways, “more British than the British,” advocated a secular nation state, Islam has remained as an important strategic preference for Pakistani strategists. In other words, in Pakistan, Islam, as a conceptual entity, has remained intrinsically tied with the process of state-building. In fact, in support of their political agenda, the Pakistan movement used Islam to convince the general population that Hindus and Muslims, due to their separate socio-religious systems, were inherently antagonistic towards each other and prone to violence. Religious slogans, such as “Islam in Danger” became an integral part of the political movement that eventually curved Pakistan out of India (Esposito 1998: 96). For those supporting an Islamic Pakistan, Islam represented a social, cultural and political identity. Support for the movement was such that many were ready to use violence and sacrifice their lives in the fight for an Islamic Pakistan.

After the establishment of independence, religious leaders continued to debate how best to draft the national constitution of Pakistan in accordance with the Islamic order (Esposito 1998: 117-118). The constitution includes provisions such as, the Islamic Republic of Pakistan is based on Islamic beliefs (Part I, Article 2), thus, the head of state must be a Muslim (Part III, Article 41: 2); the reform of Islamic society under Islamic principles (Part I, Article 31); and that no law contrary to Quran and *Sunnah* of the Prophet could be enacted (Part IX, Article 227) (The Constitution of Islamic Republic of Pakistan 2012). Consequently, although Pakistan inherited its governing institutions from the British rule of India, it declined to pursue the secular path of western governance. In fact, the political identity of Pakistan as an Islamic state developed alongside an on-going power struggle between the various secular and religious camps.

Notably, there have been several attempts by modernists to establish a secular authority over the state (such as the 1962 Constitution, in which an Islamic provision was omitted from the Republic of Pakistan). Nevertheless, a backlash amongst religious circles forced the secularists to redraft the civil and state law in accordance with the principles of *Shari’a* (Esposito 1998: 121). Such events demonstrate both the potential roles and political nature

of Islam in Pakistan. In fact, this phenomenon has since coerced political leaders into demonstrating that their political policies and agendas are religiously justified. For example, the policies of the Pakistan People's Party, such as nationalisation and land reforms, have been postulated, through the use of religious language, as "*Musawat-i-Muhammadi* (the Equality of Muhammad) and Islamic *Musawat* (Islamic Equality)" (Esposito 1998: 172-173).

Although Islamic parties never performed well in national elections (Ayoob 2008: 29), religious groups have remained a force of influence upon Pakistan's domestic and foreign policy. According to Rizvi (2002: 319) Islam "figures prominently in political and military discourse" in Pakistan. The political role of Islam in Pakistan reached its zenith when, in 1977, General Muhammad Zia ul-Haq (1977-1988) became the 6th President of Islamic Republic of Pakistan in a bloodless coup d'état. His shift towards Islamic policies earned respect in religious circles. Islamic political parties fervently backed Zia's Islamic policies, such as the *Zakat* (a 2.5 % tax) that was levied from all bank accounts, the reconstitution of the Council of Islamic Ideology (a collection of religious conservatives offering advice and rulings on Islamic law), and the establishment of *Shari'a* Benches in the Federal and Supreme Court of Pakistan, known as the 'System of the Prophet' or *Nizam-i Muhammadi* (Islamic Order) (Abbas 2005: 106). Similarly, Islam became an important determiner of foreign policy initiatives pursued by Pakistan during Zia's reign. Within this context, General Zia allowed international and regional powers such as Saudi Arabia to join the Afghan 'holy war,' spending millions of dollars establishing madrasas that advocated Wahhabism – an Islamic movement founded by Muhammad ibn Al-Wahhab (1703-1792) (Coll 2004: 81-88) which denounces *Sufism* and, disapproving of the *Shia* sect, advocates a nostalgic revival of the perceived original practices of Islam (Esposito 1998: 36-37). Critics of Zia's Islamic policies claim that many of the issues currently faced by Pakistan, such as the militancy of religious parties, mushrooming extremist groups, and an increase in sectarian violence, are the outcome of Zia's Islamic policies (Rashid 2008: 38). However, although religious actors play a key role in Pakistan's politics – not always acting as adversaries to the state, but also brokering peace deals between the government and Islamic militant groups (Akbar 2015) –, Islam in Pakistan, unlike Saudi Arabia or Iran, is not a unified single-doctrine mass capable of taking over and governing the state.

Understanding Islam in Turkey

Turkey is one of the few Muslim-majority countries that has remained largely impenetrable to religiously inspired violence and militancy since its inception as a secular democratic state in 1923. Given the geographical proximity of Turkey to divergent representations and perceptions of Islam in Egypt, Iran, Palestine (the Muslim Brotherhood, Islamic Revolution in Iran, and Hezbollah) and, more importantly, to recent interpretations of Islam espoused by militant groups such as Al-Qaeda and Islamic State of Iraq and Syria (ISIS), the question, really, is what are the factors that make Turkey seemingly impervious to radical versions of Islam? In answering this question, one must understand the contextual and historical synthesis of Islam in Turkish societies. In fact, the dynamics of the secular movement were inherited from the Ottomans, who implemented large-scale modern reforms in administration, education, and law, particularly during the last decades of their reign (for example, the Tanzimat reforms between 1839 and 1876) (Karpaz 2001: 9). Moreover, through the incorporation of the advances of European science and the adoption of a Western style of education between 1876 and 1909 (Hefner 2007: 14), the Ottomans discouraged the revival of a nostalgic Islamic origins movement. Rather, by adopting western modernisation, the Turks, reacting to the requirements of the changing socio-political environment, created their own political models. These reforms gained momentum during the era of the republic. With great intensity, key voices within Turkish society concurred that a progressive interpretation of Islam, in which the principles of Islam were viewed as concordant with those of the rational sciences, was indispensable when seeking to promote democracy, tolerance, and the rule of law. Such a perspective not only separated the Turkish perception of Islam from that of other Islamic states, but also countered the rooting of radical religious militancy in the country (Rabasa and Larrabee 2008: XI, 23-25).

Yet, not all agree with this perspective. Employing social movement theory and political process models, Eligür (2011: 11) defines Islamist circles – often interchangeably using the terms Islamic, Islamism, and Islamist to refer to Islamic figures in the country (1-3) – in Turkey as “noncivil marginalised resource-poor movements [that] oppose democracy.” However, Çınar (2011: 543) criticising such a perception of Islam as a “statement of personal

opinion,” highlighting that religious circles, particularly those involved in Turkish socio-political activities, are civilised, resources-rich and pro-democratic entities. On the other hand, Rabasa and Larrabee (2008: 11-12) divide Muslims in Turkey into the urban modern secular and the poor rural that is faithful to the Islamic tradition. However, the presence of such a dichotomy between the wealthy secular urban and the poor religious rural populace is not exclusive to Turkey and can be applied almost anywhere across the world. Nevertheless, along with urbanisation, the transformation of Islam in contemporary Turkey has been viewed as correlated to the social, political (including EU reform packages) and economic factors that have fused the Turkish perception of modernity, democracy and economic policy with Islam. According to Toprak (2005: 37-38), the progressive and scientific perception of Islam in Turkey developed through the combination of institutional arrangements (the military, judiciary and legal systems protecting the secular state) and changing socio-political conditions.

Within this context, it is worth mentioning that a dual authority (religious and secular) has never been allowed to govern the Turkish state. In fact, contrary to Pakistan, the constitutional declaration of Turkey as a secular state (chapter VI, Article 24) emphasises the state’s position of neutrality regarding religious beliefs. However, this does not mean the state is completely disconnected from Islam. Rather, the state’s neutrality towards religion was a means to both control and promote Islam by proselytising the value of scientific rationality, with an emphasis upon the democratic and secular values of the state. Unlike Pakistan, this has restricted religious entities from procuring an autonomous state and providing legal opinions regarding the interpretation and implementation of the religion. In Turkey, the Directorate of Religious Affairs, (Diyamet İşleri Bakanlığı - DIB), the successor to the Chief Religious Office of the Ottoman administration, the Şeyh-ül İslam (Ağai 2007: 150), monitors and regulates Islamic matters, including the religious sermons in mosques across the country.

Additionally, the development of a peaceful, tolerant understanding of Islam can be attributed, subject to various interpretative traditions, to the longstanding teachings of the *Sufi* orders (*Bektaşî*, *Nakşibendî*, and *Kadiri Tarikats*). Historically, *Sufism* played a key role not only in shaping the disposition of Islamic society within the Ottoman empire, but also in helping

the ruling class maintain a policy of peaceful multi-ethnic coexistence and socio-political order throughout the empire (Lewis 2000: 239). However, despite, its mystical disposition, *Sufism* in Turkey has been used to further various social, political, economic and military interests. Eligür (2010: 3) argues that followers of the *Sufi* order (particularly *Tarikat*) have utilised the socio-political opportunities presented by Turkey's secular, democratic, and economic condition to further their religio-political interests. Within this context, an example of the perceived use of Islam for political ends within Turkey is the recent 15 July 2016 failed coup, apparently masterminded by Fethullah Gülen (the self-exiled religious cult leader of the Fethullah Organisation, designated a terrorist group by Turkey). This event caused considerable political alarm in terms the perceived role of non-state Islamic actors in the country. A survey by the MAK Danışmanlık on how the Islamic appearance of the failed coup affected the perception of *Cemaat* (Islamic congregation) or *Tarikatlar*, (paths) in Turkey shows that 50% of those surveyed believed that there should be strict state control and monitoring of such non-state religious groups and that 30% of the people has since become suspicious of such groups (MAK 2017: 21). In order to provide a contextual assessment of the political role of Islam in Turkish society, it is important to engage in a brief historical account of Islam in Turkey.

The Ottoman Legacy

The Ottoman Empire (1260-1923) was one of the most powerful empires in the history of the world (Quataert 2005: 3). The Ottoman's cultural, political and scientific reach encompassed the advances of the Mesopotamian and Egyptian civilisations, as well as Roman and Greek philosophy. Whilst preserving their Turkic culture, the Ottomans were influenced by the multi-ethnic, multi-religious, and multicultural values of both Arabs and Europeans. Eventually forging their own mode of governance, the Ottomans practiced both customary, *Kanuni Osmani*, and *Shari'a* law (Jackson 2007: 32). Although the Ottoman sultans (rulers) believed themselves to derive their duties from God, they recognised the necessity for secular law, *Kanun*, in order to maintain the socio-political order of the various societies under their rule (Lewis 2000: 225). In Ottoman times, the social order and political relationship with the various spheres of non-Muslim authorities – positions of authority being distributed based on a person's personal acquaintances

and loyalty to the sultan, not their religious background (Ismael et al. 2016: 31) – were subject to the Millet system, which was based on the religio-ethnic identities of the various communities. In the Millet system, each community was autonomous in terms of maintaining and regulating their social welfare, religion, justice, and cultural values (Bardakoğlu 2008: 118-19). According to Quataert (2005: 4), “the Ottomans practiced a kind of caesaro-papism,” where the state controlled religion.

Moreover, according to Karpat (2001: 11-14), such ideas of nationalisation and civilisation pre-existed notions that were practiced by Ottomans. Karpat (2001: 11) argues that the Turks regarded the concept of “civilization [, *medeniyet*] ... , as the yardstick of national achievement...[and] began to view Islam ... as a civilization with material components,” in some ways openly defying Islam’s emphasis on spirituality. However, upon the foundation of the Republic in 1923, the political order deemed Islam responsible for the collapse of the Ottoman state. Islam was thus banned from the public sphere during the initial years of the republic (Agai 2007: 150). For example, unlike in South Asia, where educational reforms were conducted within madrasas, religion was eliminated from the general education curriculum (Hefner 2007: 14-15). This was due to fact that the Turkish struggle of modernisation was not solely based on the adoption of a Western system of governance, but was an attempt to structurally change the entire socio-political system of the Ottoman state to the secular principles of the newly formed nation-state of Turkey.

Between 1923 and 1946, secular laws, replacing religious laws, had started regulating moral, civil, criminal, constitutional, administrative, and commercial matters (Agai 2007: 150). This, according to Eligür (2010: 47), constituted the Turkification of Islam. For example, the Latin alphabet replaced the Arabic; the Qur’an was translated into the Turkish language; between 1934 and 1947 the hajj pilgrimage was banned; and Turkish replaced Arabic in the five calls to prayer (Eligür 2010: 47). With the exception of revolts in 1925 and 1930, there was, in general, no serious resistance or violent movements against the abolishment of the Ottoman caliphate and the establishment of a secular order by the new state (Eligür 2010: 48). However, Agai (2007: 151) argues that “the notion that Islam had no place in Kemalism is deceptive.” According to Agai, it was Islam that

played the key role in making a single nation out of the Anatolians, Kurds, Caucasians, Albanians and Tatars in Turkey (ibid).

The Role of Islam in Contemporary Turkish Politics

Recent debates on whether the governing party in Turkey, the Justice and Development Party, (*Adalet ve Kalkınma Partisi* – AKP) is secular or Islamic are diverse for a variety of reasons. While some discourses argue that AKP is not so much religious as democratic and socially conservative in its appeal (Ismael et al. 2016: 119-125, Rabasa and Larrabee 2008: 2 White 2014: 99), others accuse the party of using democracy and secular rhetoric as a means to the furtherance of a hidden Islamic agenda (Eliđür 2010: 249). Moreover, Çınar (2011: 540) emphasises that the AKP's perception of Islam is not based on the Turkish ethnic identity, but rests instead on a religious identity that utterly supersedes ethnic identities. Moreover, some political critics go so far as to hypothesise that Turkey is falling into a quagmire of religiously inspired violence and militancy, similar to the state of Pakistan during the pursuit of its Afghan policies (Tanchum and Karaveli 2014). Yet, such theories of the Pakistanisation of Turkey are oblivious not only to the Turkish perception Islam but also to the historical role of Islam in Turkish society. For example, the AKP's priorities in pursuing democracy, liberal reforms in the legal system and economic stability show the government as largely successful in responding to the socio-economic needs of the populace. Nevertheless, given recent internal (the Syrian refugee crisis, purges against terrorist groups and the terrorist attacks by the Kurdistan Workers' Party - PKK) and external political challenges (diplomatic disputes with Europe and the US regarding, Fethullah Organisation, ISIS, as well as the People's Protection Units (YPG) and the Democratic Union Party (PYD), held by Turkey to be the Syrian wings of the PKK) the future political development of the AKP remains open to question.

The re-emergence of Islam on political scene in modern Turkey has two main sources, the democratisation of politics in 1949 and the establishment of the Turkish-Islamic Synthesis, (*Türk-İslam Sentezi* - TIS) in the 1980s. A range of policy reforms – from the freedom to practice religion in the public sphere (Agai 2007: 152-156), to the fusion of Islam with nationalism in an effort to curtail the rise of left-wing groups, particularly communism, in the 1980s (Rabasa and Larrabee 2008: 37) – paved the way for practicing

Muslims to participate in the Turkish political system, fostering the establishment of the first Islamic political parties, such as the Milli Nizam Partisi (National Order Party) in 1970 (Eligür 2010: 1).

However, all the Islamic political parties that emerged on Turkish political scene between 1950 and 2001 were banned by military intervention and constitutional order—Islamic parties being perceived as exceeding the acceptable role of Islam in Turkish politics (Eligür 2010: 55). In other words, Islamic political parties are tolerated when they leave behind any religious agenda that challenges the ascendancy of secularism in the country. According to White (2014: 92), “the question...is not ...about whether Islam is compatible with democracy, but rather what kind of Islam enables a party ... to broaden its umbrella to such an extent that becomes a viable player in democratic system.”

Yet, over time, changing political and socio-economic conditions favoured Islamic circles. For example, Prime Minister Turgut Özal’s (in office 1983-1989) pro-Islamic policies led to the emergence of a liberal and entrepreneurial Muslim middle class (Heper 2013: 147). This has not only supported the progressive and scientific perception of Islam, “but also a viable democracy... political stability in the country” (ibid), which has, in turn, largely, if not fully, hindered the prevalence of jihadi culture in the country. According to White (2014: 93), the contextual factors that play role in shaping the process by which Islam is incorporated into mainstream in Turkey are four; (1) “dynamics of the secular movement inherited from the Ottomans; (2) Turkey’s relatively lengthy history of free election; (3) presence of powerful secular state and military; (4) a powerful entrepreneurial economy” (White 2014: 93).

Conclusion

Contemporary discourses on the role of Islam in Turkey and Pakistan overlook the point that the perception of Islam differs on the basis of the various interpretative traditions, as well as agendas in accordance with various backgrounds, ethnicities, cultures, political systems and ideologies of different peoples. From a historical perspective, what makes Turkey different to Pakistan is that the Turks curved a new Islamic identity out of an Arabian Islamic world. The Turks instrumentalised their cultural values

alongside their faith in their statecraft, the forming of their administrations, and the conduct of their wars. In short, the Turks have been less evangelical and more pragmatic when reacting to the constant change manifest in socio-political affairs. From a political perspective, they developed a modern secular governing system, in which the state always controlled religion. In other words, by not allowing a dual of authority, (religious and secular), Turkey has been largely successful in curbing the domestic spread of distorted versions of radical Islam.

On the other hand, unlike the Turks, South Asian Muslims, lacking the institutional capacity to build their own Islamic identity, followed the Central Asian Turkic tradition of *Sufism* imported in the 13th century. Later, concurrent to the British colonisation of India, due to the absence of an Islamic state of their own, Indian Muslims remained divided on how to secure the fundamental principles of Islam and their Islamic identity in the light of various social reforms. This led to the emergence of non-state Islamic actors acting as guardians of Islam in both social and political spheres. Within this context, Islam (in all its different sectarian orientations) became an integral part of the political movement that carved an Islamic Pakistan out of India in 1947. This movement left a problematic legacy for the newly independent state of Pakistan, one where modernists strived to establish a secular Pakistan, whilst the religious elite sought to establish an Islamic Pakistan. One of the most serious issues in this respect (which remains an enduring problem in present-day Pakistan) is that of religious sermons advocating sectarian orientations and agendas, delivered by independent and often charismatic religious figures. Such figures provide legal rulings regarding the classification of socio-political matters as either immutable individual duties (*fardh*) or forbidden (*haram*), and have remained highly influential in terms of their ability to influence Muslims' perception of Islam.

References

- Abbas, Hassan (2005). *Pakistan's Drift into Extremism, Allah the Army, and America's War on Terror*. New Delhi: Pentagon Press.
- Agai, Bekim (2007). "Islam and Education in Secular Turkey, State Policies and the Emergence of the Fethullah Gülen Group". *Schooling Islam, The Culture and Politics of Modern Muslim Education*. Ed. Robert W. Hefner and Muhammad

- Qasim Zaman. UK: Princeton University Press. 149-171.
- Akbar, Ali (2015). "Afghanistan urges Sami to push for resumption of Taliban peace talks". *Dawn*. August 8. <https://www.dawn.com/news/1199245> (Accessed: 6.7.2017)
- Ansari, Muhammad Abdul Haq (1983). "The Doctrine of One Actor, Junayd's View of Tawhid". *The Muslim World* 73 (1): 33-56.
- Ayoob, Mohammad (2008). *The Many Faces of Political Islam, Religion and Politics in the Muslim World*. US: University of Michigan Press.
- Bakircioglu, Onder (2010). "A Socio-Legal Analysis of the Concept of Jihad". *International and Comparative Law Quarterly* 59 (2): 413-440.
- Bardakoğlu, Ali (2008). "Culture of Co-existence in Islam, The Turkish Case". *Insight Turkey* 10 (3): 111-126.
- Borchgrevink, Kaja (2011). "Pakistan's Madrasas, Moderation or Militancy? The Madrasa debate and the reform process". *NOREF* https://www.peacebuilding.no/var/ezflow_site/storage/original/application/d6f77e0632a20fcf1ae1ad65041acdc7.pdf (Accessed: 21.6. 2015).
- Bowering, Gerhard (2015). "An Introduction". *Islamic Political Thought*. Ed. Gerhard Bowering. New Jersey: Princeton University Press. 1-24.
- Coll, Steve (2004). *Ghost Wars, The Secret History of the CIA, Afghanistan, and Bin Laden, from Soviet invasion to September 10, 2001*. US: Penguin Group.
- Bruce, Lincoln (2003). *Holy Terrors: Thinking about Religion after September 11*. US: The University of Chicago Press.
- Constitution of the Republic of Turkey. https://global.tbmm.gov.tr/docs/constitution_en.pdf (Accessed: 10.10.2017).
- Çınar, Alev (2011). "The Justice and Development Party, Turkey's Experience with Islam, Democracy, Liberalism, and Secularism". *International Journal of Middle East Studies* 43: 529-541.
- Eligür, Banu (2010). *The Mobilization of Political Islam in Turkey*. US: Cambridge University Press.
- Esposito, John (1998). *Islam and Politics*. 4th Edition. United States: Syracuse University Press.
- Ghamidi, Javed Ahmed (2009). *Islam, A Comprehensive Introduction*. Translated by Shehzad Saleem. Lahore: Shirkat Printing Press.
- Grigoriadis, Ioannis (2009). "Islam and democratization in Turkey, secularism and trust in a divided society". *Democratization* 16 (6): 1194-1213.
- Hefner, Robert (2007). "Introduction, The Culture, Politics and Future of Muslim Education". *Schooling Islam, The Culture and Politics of Modern Muslim Education*. Ed. Robert W. Hefner and Muhammad Qasim Zaman. UK: Princeton University Press. 1-39.

- Heper, Metin (2013). "Islam, Conservatism and Democracy in Turkey: Comparing Turgut Özal and Recep Tayyip Erdoğan". *Insight Turkey* 14 (2) . 141-156.
- Ismael, Tareq, Ismael Jacqueline and Perry Glenn (2016). *Government and Politics of the Contemporary Middle East, Continuity and Change*. 2nd Edition. NY.: Routledge.
- Jackson, Roy (2007). "Authority". *Schooling Islam, The Culture and Politics of Modern Muslim Education*. Ed. Robert W. Hefner and Muhammad Qasim Zaman. UK: Princeton University Press. 25-36.
- Karpat, Kemal (2001). *The Politicization of Islam, Reconstructing Identity, State, Faith and Community in the Late Ottoman State*. NY.: Oxford University Press.
- Knapp, Michael (2003). The Concept and Practice of Jihad in Islami. *Parameters* XXXIII: 82-94.
- Lewis, Bernard (2000). *The Middle East, 2000 Years of History from the Rise of the Christianity to the Present Day*. UK: Phoenix.
- MAK Danışmanlık (2017). "Türkiye'de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı". <https://www.makdanismanlik.org/wp-content/uploads/2017/06/MAK-DANI%C5%9EMANLIK-T%C3%9CRK%C4%B0YEDE-TOPLUMUN-D%C4%B0NE-VE-D%C4%B0N%C4%B0-DE%C4%9EERLERE-BAKI%C5%9E-ARA%C5%9ETIRMASI.pdf> (Accessed: 15.10.2017).
- Maududi, Abu A'la (1980). *Towards Understanding Islam*. Kuala Lumpur: Dar Al Wahī Publications.
- Metcalf, Barbara and Thomas Metcalf (2002). *A Concise History of India*. UK: Cambridge University Press.
- Mughal, Muhammad Aurang Zeb (2015). "An anthropological perspective on the mosque in Pakistan". *Asian Anthropology* 14 (2): 166-181.
- Noor, Farish A., Yoginder Sikand and Martin Van Bruinessen (2008). "Behind the Walls, Re-apprising the Role and Importance of Madrasas in the World Today". *The Madrasa in Asia, Political Activism and Transnational Linkage*. Ed. Farish A Noor, Yoginder Sikand and Martin van Bruinessen. Amsterdam: Amsterdam University Press. 9-31.
- Porter, Tom (2016). "Son of murdered Pakistani liberal outraged as cleric who inspired assassin is allowed to speak in UK". *International Business Times*. May 6. <https://www.ibtimes.co.uk/son-murdered-pakistani-liberal-outraged-cleric-who-inspired-assassin-allowed-speak-uk-1558463> (Accessed: 18.10.2017).
- Quataert, Donald (2005). *The Ottoman Empire, 1700-1922*. UK: Cambridge University Press.
- Qutbuddin, Tahera (2005). "Ali ibn Abi Talib". *Arabic Literary Culture, 500-925*.

- Ed. Michael Cooperson and Shawkat M. Toorawa. United States: Gale. 68-76.
- Rabasa, Angel and Stephen Larrabee (2008). "The Rise of Political Islam in Turkey". *Rand*. <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.150.9158&rep=rep1&type=pdf> (Accessed: 10.10.2017).
- Ramadan, Tariq (2009). *Radical Reform, Islamic Ethics and Liberation*. New York: Oxford University Press.
- Rashid, Ahmed (2008). *Descent into Chaos*. London: Allen Lane.
- Rizvi, Hasan Askari (2002). "Pakistan's Strategic Culture". *South Asia in 2020, Future Strategic Balances and Alliances*. Ed. Micheal R. Chambers. United States: The University of Michigan. 305-328.
- Schmidle, Nicholas (2007). "Stand-Off, Abdul Rashid Ghazi's Last Days". *ICWA Letters*. <https://www.icwa.org/wp-content/uploads/2015/10/NES-16.pdf> (Accessed: 17.5.2017).
- Sikand, Yoginder (2008). "Voice for Reform in the Indian Madrasa". *The Madrasa in Asia, Political Activism and Transnational Linkage*. Ed. Farish A Noor, Yoginder Sikand and Martin van Bruinessen. Amsterdam: Amsterdam University Press. 31-70.
- Tanchum, Micheal and Halil Karaveli (2014). "Pakistan's Lessons for Turkey". *The New York Times*. 5 October. <https://www.nytimes.com/2014/10/06/opinion/pakistans-lessons-for-turkey.html> (Accessed: 10.9.2016).
- The Constitution of Islamic Republic of Pakistan (2012). https://na.gov.pk/uploads/documents/1333523681_951.pdf (Accessed: 10.10.2017).
- Toprak, Binnaz (2005). "Secularism and Islam, e Building of Modern Turkey". *Macalester International* 15 (9): 27-43.
- White, Jenny (2014). "Muslimhood and Post-Islamist Power, The Turkish Example". *Between Dissent and Power, The Transformation of Islamic Politics in the Middle East and Asia*. Ed. Khoo Boo Teik, Vedi R. Hadiz, and Yoshihiro Nakanishi. England: Palgrave Macmillan. 89-107.
- Zaman, Muhammad Qasim (2007). "Tradition and Authority in Deobandi Madrasa of South Asia". *Schooling Islam, The Culture and Politics of Modern Muslim Education*. Ed. Robert W. Hefner and Muhammad Qasim Zaman. UK: Princeton University Press. 61-86.
- Zaman, Muhammad Qasim (1999). "Commentaries, Print and Patronage, "Hadith" and the Madrasa in South Asia". *Bulletin of the school of Oriental and African Studies* 62 (1): 60-81.

Pakistan ve Türkiye’de İslam’ın Değişen Algısı: Karşılaştırmalı Bir Analiz*

Hidayet Sıddıkoğlu**

Öz

Müslüman toplumlarda toplumsal ve politik yönelimlerin algılanması ve şekillenmesi hususunda, İslam’ın yorumları çeşitli sosyal, kültürel ve politik yapılara ve koşullara sahip ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Bu çalışma, Türkiye ile Pakistan’ın İslam’la ilişkisi arasındaki algılanan farklılıkları tanımlayan faktörleri inceleyerek İslam algısını tarihsel bir perspektiften değerlendirmektedir. İncelemeler, Pakistan ve Türkiye’de İslam algısındaki değişkenliğin yalnızca temel kaynakların yorumlayıcı geleneğinin ürünü olmadığını, aynı zamanda değişen sosyo-politik koşullarla eşzamanlı olarak geliştiğini ve tüm bu gelişmelerin de bu devletlerin çeşitli toplumsal eğilimleri ve siyasi yönelimlerini şekillendirdiğini göstermektedir. Çalışma, sürekli değişen sosyo-politik koşulların yanı sıra devlet veya iktidardaki seçkinlerin bu değişikliklere ilişkin iç görüşü, yaklaşımı ve tepkilerinin, İslam’ın Pakistan ve Türkiye’deki farklı algılarının şekillenmesinde kilit rol oynadığı sonucuna varmaktadır.

Anahtar Kelimeler

İslam, algı, politika, Pakistan, Türkiye.

* Geliş Tarihi: 29 Aralık 2017 - Kabul Tarihi: 11 Mayıs 2018

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Sıddıkoğlu, Hidayet (2020). "The Changing Perception of Islam in Pakistan and Turkey: A Comparative Analysis" *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 92: 205-226.

** Dr., Araştırma ve İhtiyaç Değerlendirme Daire Başkanı, Afganistan Kamu Hizmeti Enstitüsü – Kabul/ Afganistan

Misafir Araştırmacı, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Göç Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi – Ankara/Türkiye

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6123-1177

noqra@ipakyol.com

ИЗМЕНЕНИЕ ВОСПРИЯТИЯ ИСЛАМА В ПАКИСТАНЕ И ТУРЦИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ*

Хидайет Сыддыкоглу**

Аннотация

В контексте восприятия и формирования социальных и политических ориентаций в мусульманских обществах, интерпретации ислама расходятся в разных странах с различными социальными, культурными и политическими структурами и условиями. В этой статье дается оценка восприятия ислама с исторической точки зрения, анализируются факторы, определяющие видимые различия между отношением к исламу в Турции и Пакистане. Анализ показывает, что разница в восприятии ислама в Пакистане и Турции была не только продуктом традиции по интерпретации фундаментальных источников, но также развивалась одновременно с изменением социально-политических условий, которые способствовали формированию различных социальных настроений и политической ориентации общества этих государств. В исследовании делается вывод о том, что постоянно меняющиеся социально-политические условия, а также понимание, подход и реакция государственных или правящих элит на такие изменения стали ключом к формированию различных представлений об исламе в Пакистане и Турции.

Ключевые слова

ислам, восприятие, политика, Пакистан, Турция.

* Поступило в редакцию: 06 февраля 2018 г. – Принято в номер: 11 мая 2018 г.

Ссылка на статью:

Siddikoğlu, Hidayet (2020). "The Changing Perception of Islam in Pakistan and Turkey: A Comparative Analysis". *bilig – Journal of Social Sciences of the Turkic World* 92: 205-226.

** Д-р, начальник отдела исследований и оценки потребностей, Институт государственной службы Афганистана - Кабул / Афганистан

Приглашенный исследователь, университет Йылдырым Беязит, Центр исследований миграционной политики - Анкара / Турция

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6123-1177

noqra@ipakyol.com

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Yagub Mahmudov (2019). *Azerbaycan Diplomasisi, Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinin Avrupa Ülkeleri ile Münasebetleri (XV-XVII. Yüzyıllar)*. Çev. Sebahattin Şimşir. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay. *

Samet Zenginoğlu**

Diplomasi tarihi ve dış politika araştırmalarına dair bilgi ve kaynaklar, tarihsel gelişmelerin anlamlandırılması adına önem arz etmektedir. Bu bağlamda, Yagub Mahmudov (1939-) tarafından kaleme alınan *Azerbaycan Diplomasisi, Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinin Avrupa Ülkeleri ile Münasebetleri (XV-XVII. Yüzyıllar)* adlı eser, birincil kaynakları ön planda tutan geniş bir literatür ihtiva etmesi ile önem arz etmektedir. Yazar, *İravan Hanlığı-Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirilmesi* ve *Real History and Confabulation on Great Armenia* gibi kitapları ile de Türkistan coğrafyasına dair dikkat çekici muhtelif çalışmalar kaleme almış bir isimdir. *Azerbaycan Diplomasisi* başlıklı eser, özellikle Akkoyunlu ve Safevi devletlerinin Avrupa ülkeleri ile ilişkilerine odaklanmakta ve Osmanlı Devleti faktörü ile birlikte ilişkilerin takip ettiği güzergâhı ve gelişen denge politikalarını ortaya koymaktadır. Araştırmayı önemli kılan husus, Akkoyunlu ve Safevi devletlerinin Avrupa ülkeleri ile ilişkilerinin araştırma konusu olmasıdır.

* Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:
Zenginoğlu, Samet (2020). "Yagub Mahmudov (2019). Azerbaycan Diplomasisi, Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinin Avrupa Ülkeleri ile Münasebetleri (XV-XVII. Yüzyıllar). Çev. Sebahattin Şimşir. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.". *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 92: 227-232.

** Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu – Adıyaman/Türkiye
szenginoğlu@adiyaman.edu.tr

Politik, ekonomik ve askeri açıdan bu ilişkiler çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Örneğin, ekonomik ilişkiler nazarında Azerbaycan ipeğinin, özellikle ham ipeğin, Akkoyunlu ve Safevi devletlerinin Avrupa ülkeleri ile ilişkilerinde mühim bir etken olduğu ifade edilmektedir. Askeri ve politik açıdan ise, ortak tehdit olarak değerlendirilebilecek olan Osmanlı Devleti faktörü söz konusu olmuştur. Zira Osmanlı Devleti, Doğu ve Batı ülkeleri arasında süren geleneksel ticari ilişkiler yolunda güçlü bir engel olmakla birlikte, aynı zamanda ciddi bir askeri-politik tehlike olarak değerlendirilmiştir. Bu sebepten dolayıdır ki, Akkoyunlu ve Safevi devletlerinin Avrupa ile ilişkilerinde bu ortak çıkardan söz etmek mümkündür.

Bu ortak çıkar haricinde, Avrupa'nın Safevi-Osmanlı ilişkilerine müdahil olup iki devleti her zaman savaş durumunda tutarak, doğrudan ucuz hammadde kaynakları ve pazarları ele geçirmeye çalışmış olduğu bir diğer gerçeği temsil etmektedir. Dolayısıyla çalışmanın odaklandığı hususlardan birisi, Safevi-Osmanlı mücadelesinin, Osmanlı askeri kuvvetlerinin Avrupa cephesindeki başarılarına ciddi bir engel çıkartmış ve Avrupa'nın bu süreci çeşitli diplomatik hamlelerle kendi lehine inşa etme amacı gütmüş olduğudur. Bu kapsam dâhilinde çalışma altı bölümden oluşmakta ve birbiriyle ilgili/ilişkili bir biçimde Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı Devletleri ile Avrupa ilişkilerine dair sorunsallara odaklanmaktadır.

Problemin tespit edildiği ve birincil kaynakların değerlendirildiği birinci bölümde, bu konuya ilişkin literatüre katkı yapan isim ve eserlere dair kapsamlı bir tahlil yer almaktadır. Her ne kadar, Akkoyunlu ve Safevi devletleri özelinde kaleme alınmış eserlerin varlığı söz konusu olsa da, burada bunların büyük bir kısmının ilgili devletlerin dâhili ya da bölgesel meselelerini ele almış oldukları ifade edilmektedir. Dolayısıyla Akkoyunlu ve Safevi devletlerinin uluslararası ilişkilerdeki önemli rolü göz ardı edilmiştir. Bu önemi ortaya koymak adına eserde bu konuya dair kaynaklar paylaşılmaktadır.

İkinci bölümde, Azerbaycan'ın Avrupa Devletleri ile diplomatik ilişkilerini doğuran tarihi şartlara yer verilmektedir. Şüphesiz, bu noktada ilk olarak ekonomik faktörler dikkat çekmektedir. Azerbaycan'ın Avrupa devletleri ile ilişkilerinin derin iktisadi kökleri söz konusu olmuştur. Nitekim eserde, ünlü İtalyan seyyah Marko Polo'nun XIII. yüzyılın ikinci yarısına dair bilgileri, Azerbaycan şehirlerinde çeşitli doğu ülkelerinden gelen tüccarlarla birlikte, Avrupalıların da ticaret yaptıklarını göstermektedir. Bir yüzyıl son-

ra Azerbaycan'da bulunan Kastilya elçisi Klavijo da benzer bir görüş ortaya koymaktadır. Bu gibi ifade edilen örnekler ortaya koymaktadır ki, XIII. ve XIV. yüzyıllarda Azerbaycan'da çeşitli zanaat sahaları, özellikle ipekçilik çok gelişmiştir ve Azerbaycan topraklarındaki ticaret merkezleri Avrupa-Asya ticari ilişkilerinde önemli bir konumda yer almışlardır. XV. yüzyılda ifade edilen ekonomik ilişkiler daha da gelişmiştir. Timur'un Bağdat'ı ele geçirip dağıtması, diğer taraftan Tebriz'in dış ticaret alanının genişlemesini sağlamıştır. Dolayısıyla net bir şekilde ifade etmek gerekir ki, Azerbaycan toprakları XV. yüzyılda önemli bir ticaret güzergâhı/yolu olmuştur. Nitekim eserde, özellikle Tebriz-Bursa-İstanbul güzergâhına bu noktada vurgu yapılmaktadır.

Ekonomik ve ticari ilişkilerin yanında, XV. yüzyılın ortalarından itibaren Azerbaycan'ın Batı ülkeleri ile ilişkilerinde siyasi faktörlerin de rolü artmaya başlamıştır. Örneğin, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde Batı ülkeleriyle özellikle Venedik Cumhuriyeti ile geniş diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Siyasi ilişkilerin gelişmesindeki temel faktör ise Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi topraklarını genişletme siyaseti olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Trabzon Rum Devleti'ni ortadan kaldırması, Akkoyunlular için ciddi bir darbe olmuştur. Çünkü Trabzon, Akkoyunlular için ticari anlamda tek çıkış yoludur. Aynı zamanda Trabzon Rum Devleti, Osmanlılara karşı Akkoyunlu Devleti'nin müttefiki konumunda yer almıştır. Diğer yandan, Karaman meselesi Akkoyunlu-Osmanlı ilişkilerini deyim yerindeyse son radeye getirmiştir. Çünkü Karaman toprakları da Akkoyunlu Devleti için politik, askeri ve ekonomik açıdan stratejik bir noktada yer almıştır. Zira burası da Trabzon'un düşmesinin ardından Akdeniz'den çıkış yoludur. Fakat Karaman toprakları, benzer şekilde Osmanlı Devleti için de önem arz etmiştir ve 1468 yılının yazında Fatih Sultan Mehmed (II. Mehmed), bütün askeri kuvvetlerinin başında Karaman'a hücum etmiş ve bu devletin varlığına son vermiştir. Avrupa perspektifinden bakıldığında, XV. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti Avrupa ülkeleri için de ciddi dış-siyasi tehlike olmuştur. Dolayısıyla Türkiye meselesi, bu devletlerin dış siyasetindeki esas meseleyi teşkil etmiştir.

Bu mesele nazarında üçüncü bölüm, Akkoyunlu Devleti'nin Avrupa ülkeleri ile diplomatik ilişkilerinin XV. yüzyılın ikinci yarısındaki boyutunu analiz etmektedir. Özellikle Avrupa boyutunda, İstanbul'un fethinin ardın-

dan Roma ve Papa eksenli ortak “öteki” ne karşı birleşme çabaları müşahede edilmiştir. Fakat bu çabalar, Avrupa’da büyük Osmanlı karşıtı blokun oluşturulması ile neticelenmemiştir. Bu durumun en önemli nedeni olarak, Batı devletleri arasındaki derin ihtilâflardan ve bu ihtilâfları temellendiren dini bölünmüşlükten söz etmek mümkündür. Dini boyut önem arz etmektedir, çünkü Osmanlı fetihlerine herkesten çok maruz kalan Balkan Slavları ve Yunanlılar arasında Katolik mezhebine olan derin nefretten söz edilmektedir. Bu gelişmelere karşın, XV. yüzyılın ortalarından itibaren Akkoyunlu devleti Avrupa ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmiştir. İlgili dönemde Akkoyunlu dış siyasetinin baş meselesi, Osmanlı Devleti’ni mağlup edip, ülkenin uluslararası ticari münasebetlerini düzeltmek olmuştur. Bu amaçla Uzun Hasan, öncelikle iç politikada bir dizi reform girişiminde bulunmuştur. Dış politikada da Venedik Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Lakin 1472-1473 yıllarında Akkoyunlu Devleti’nin Osmanlı’ya karşı başlattığı savaşta Venedik Cumhuriyeti Akkoyunlu Devleti’ne askeri destek vermemiştir.

Eserde, 1472-1473 yılları Akkoyunlu-Osmanlı savaşının önemli tarihi sonuçları yer almaktadır. Lakin bu tarihi tahlillerin yanında yazar, kardeş Azerbaycan ve Türk halklarının askeri, siyasi ve iktisadi potansiyellerini karşı karşıya koymak, kudretli Türk devletlerini, Akkoyunlu ve Osmanlı devletlerini birbirinin eliyle zayıflatmak noktasında Batı diplomasisinin parçala-yönet siyasetinin zaferine dikkat çekmektedir. Osmanlı’ya karşı 1472-1473 yılları savaşlarından sonraki devirde Avrupa ülkeleri ile diplomatik münasebette Akkoyunlu devleti tarafından önceki gibi hareketlilik görülmemiştir. Ocak 1478 tarihinde Uzun Hasan’ın ölümü ile Venedik Cumhuriyeti ve diğer Batı devletlerinin Osmanlı Devleti’ni aslında Akkoyunlu Devleti’nin eli ile mağlup etmek planı ise geçici olarak sona ermiştir.

Dördüncü bölüm, Akkoyunlu devletinin ardından XVI. yüzyılın başlarından itibaren Safevi Devleti’nin Avrupa ülkeleri ile diplomatik ilişkilerini değerlendirmektedir. Akkoyunlu Devleti’nin Osmanlı’ya karşı savaşta (1472-1473) mağlup olmasını müteakiben merkezileştirilmiş Azerbaycan devleti kurmak gibi önemli bir tarihi vazifenin yerine getirilmesi yolunda sıradaki adım, XVI. yüzyılın başlarında Safeviler sülalesinin kurucusu Şah İsmail’in hâkimiyeti yıllarında (1501-1524) atılacaktır. Fakat diğer yandan, Safevi Devleti’nin kuvvetlenmesi Osmanlı Devleti’nin Güney Kafkasya’yı, özellikle ham ipeğin vatanı olan Azerbaycan’ı ve İran’ı ele geçirmek siyasetine zıt

bir süreç teşkil etmiştir ve bu dönemden itibaren Safevi-Osmanlı farklılıklarına dair fay hatları derinleşmeye başlamıştır. Avrupa diplomasisi açısından bu tablo değerlendirildiğinde, Osmanlı'ya karşı mücadele içinde bulunan Venedik Cumhuriyeti de Osmanlı Devleti'ne karşı geleneksel müttefiki olan Akkoyunlu Devleti'nin yerine yeni, daha kuvvetli Safevi monarşisinin oluşmasını sevinçle karşılamıştır. Batı devletleri iki devlet arasında derinleşen fay hatlarından istifade etmiş, onların Doğu'da yerleşmelerine iki kuvvetli engel olan Safevi ve Osmanlı Türk devletlerini birbirinin eli ile zayıflatmış ve kendi siyasetlerini gerçekleştirmişlerdir. Bu bölümde, özellikle bu siyaset çerçevesinde inşa edilen diplomatik hamleler yer almaktadır.

Beşinci bölüm, XVI. yüzyılın diğer evresinde Safevi Devleti'nin diplomatik ilişkilerini analiz etmekte ve bu yüzyılın otuz ve ellili yıllarına odaklanmaktadır. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin doğudaki rakibi olan Safevi Devleti artık onun için eskisi gibi tehlikeli olarak değerlendirilmemektedir. Nitekim Çaldıran yenilgisi ve Şah İsmail'in vefatının ardından Safevi Devleti zayıflamış, ekonomik durum kötüleşmiştir ve devlet yaklaşık on yıl kadar süren (1524-1534) iç savaş dönemi yaşamıştır. Lehine bir görünüm arz eden bu konjonktürde Osmanlı Devleti, XVI. asrın yirmili yıllarında yeni, daha geniş askeri faaliyetler devrine başlamıştır. Fakat ticari açıdan benzer bir avantajlı görünümünden söz etmek çok da mümkün olmamıştır. Coğrafi keşifler neticesinde uluslararası ticaret yollarının değişmesi, Osmanlı Devleti'nin stratejik durumuna büyük bir darbe vurmuştur. Yazar, bu süreci değerlendirirken bir kez daha Safevi-Osmanlı savaşlarında kazananın esas itibarıyla Avrupa olduğunu vurgulamaktadır. Zira yarım asır kadar devam eden Safevi-Osmanlı savaşları devri Osmanlı Devleti'nin en kuvvetli çağıdır ve Batı diplomasisi bu dönemde Avrupa'da Türk ilerlemesinin önüne geçmeyi başarmıştır. Bu görüşü teyit etmek açısından ise şu misal verilmektedir: Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman, hâkimiyeti altında dış ülkelere karşı on üç kez sefere çıkmış olup, bunun sadece üçü Safevi Devleti'ne karşıdır ve Safevi Devleti'ne karşı yapılan bu üç askeri faaliyet diğer on savaştan daha uzun sürmüştür. Dolayısıyla yazara göre, iki kuvvetli Türk devleti düşman fetvasına uyup karşı karşıya gelmiş ve onları kızıştıran Batı Avrupa sömürgecileri ise kendi çıkarları lehine hareket etmişlerdir.

Altıncı bölüm, XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başlarında Safevi Devleti ve Avrupa ilişkilerini ele almakta ve 1578-1590 yılları Safevi-Osmanlı

savaşı döneminde Batı devletleri ile diplomatik ilişkilere odaklanmaktadır. 1578-1590 yıllarında Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında on iki yıl kadar devam edecek olan yeni savaşlar dönemi başlamıştır. Batı ile ilişkiler nazarında, 1579 yılının sonlarında Safevi Devleti tarafından Venedik'e yedi kişiden ibaret bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Bunun yanı sıra, Safevi Devleti, 1578-1590 yılları esnasında İspanya, Portekiz ve Papalık'ı da Batı'dan Osmanlı aleyhine harekete geçirmeye çalışmıştır. 21 Mart 1590 tarihinde iki taraf arasında İstanbul Antlaşması imzalanmış olsa da Şah Abbas'ın Osmanlı Devleti'ni mağlup etmek siyaseti ve Safevi Devleti'nin Batı ülkeleri ile münasebetlerinin daha da artması söz konusu olmuş ve Şah Abbas (1587-1629) iç reformların yanı sıra dış politikada da hamleler geliştirmiştir. Dış politikada, Batı Avrupa ülkelerine gönderilen Safevi diplomatları, Şah Abbas'ın emrinde iki önemli meseleye yönelmişlerdir. Avrupa ülkeleri ile ticari faaliyetlerin geliştirilmesi ve Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupada koalisyon oluşturulması. Bu noktada bu bölümde, ilgili diplomatik ilişkilere/girişimlere yer verilmektedir. Sonuç olarak yazar, XV. yüzyıldan başlarından başlayarak, birbirinden kudretli meşhur Türk-İslam komutanlarının, Emir Timur ile Yıldırım Bayazıd'ın, Uzun Hasan ile Fatih Sultan Mehmed'in, Şah İsmail ile Yavuz Sultan Selim'in, Şah Tahmasb ile Kanuni Sultan Süleyman'ın büyük hataları neticesinde kuvvetli Türk İslam Devletleri, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı Devletleri'nin birbirini zayıflatmış olduklarını ifade etmekte ve bu süreçte Batı'nın göz ardı edilemez etkisine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla eserin sonuç kısmında bu yaşanan zaman dilimi kapsamı ve sonrasında kimin kazandığı ve kimin kaybettiği sorgulanmaktadır.

Azerbaycan Diplomasisi, Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinin Avrupa Ülkeleri ile Münasebetleri (XV-XVII. Yüzyıllar) adlı çalışma özellikle Türk tarihi ve diplomasi tarihi çalışmaları açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Bununla birlikte, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı Devletleri ile Avrupa ülkelerinin, özellikle de Venedik'in bölgeye yönelik ekonomik ve politik gayeleri doğrultusunda inşa ettikleri diplomatik süreçler de -birincil kaynaklar ekseninde- eserde ortaya konan dikkat çeken hususlardır. Eserin, ilgili konularda çalışan araştırmacılar ya da konuya dışarıdan ilgi duyan okurlar için faydalı olacağı kuşkusuzdur.

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Hülya Taflı Düzgün (2019). *Ortaçağ'da Anadolu'dan İngiltere'ye: Antakya'nın Şarkısı'nda Türkler*. Ankara: Siyasal Kitabevi.*

Gülbadi Alan**

Ortaçağ'da Anadolu'dan İngiltere'ye: Antakya'nın Şarkısı'nda Türkler adlı çalışma Selçuklu dönemi Anadolu'daki Türklerin İngilizler ile etkileşimlerinin Latin kronikleri ile Eski-Fransızca (Old-French), Anglo-Norman, Ortaçağ'da kaleme alınan İngilizce edebi metinlerdeki yansımalarını incelemiştir. Çalışma girişten sonra şu başlıklar altında üç bölümde incelenmiştir: “Ortaçağ'da Türkler”, “Doğu Roma İmparatorluğu”, “Haçlı Seferleri ve İngilizler”; “Ortaçağ İngilteresi'nde Antakya'nın Şarkısı ve Türkler”; “Norman Dükü Robert'ın ve Corbaran'ın Ortaçağ İngilteresi'ndeki Bazı Tarihi ve Edebi Metinlere Yansımaları”. Bu araştırmayı daha önce yapılan çalışmalardan farklı kılan, Ortaçağda Batı'da kaleme alınan tarihi ve edebi metinlerde Türk algısının ne olduğu üzerinde durulması ve disiplinler arası karşılaştırmalı bir çalışma olmasıdır. İncelenen kronik ve edebi metinlerin kendi ana dilleri dışında başka bir dile çevrilmemiş olması ve yazarın bu orijinal metinlerden kitabın içeriğine uygun olan kısımlarını Türkçeye de çevirmesi Türk Edebiyatına ayrıca katkı sağlamıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde Ortaçağda Türkler, Doğu Roma İmparatorluğu, Haçlı Seferleri, Haçlılar ve İngilizler hakkında bilgi verilerek Birinci

* Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Alan, Gülbadi (2020). “Hülya Taflı Düzgün (2019). *Ortaçağ'da Anadolu'dan İngiltere'ye: Antakya'nın Şarkısı'nda Türkler*. Ankara: Siyasal Kitabevi.”. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 92: 233-236.

** Prof.Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih ABD – Kayseri/Türkiye

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-9238-4942

gulbadi@erciyes.edu.tr

Haçlı Seferi'nin İngiltere'ye ve Anadolu'daki Türklere etkilerinden bahsedilmiştir. Bu çerçevede incelenen Latince kronik ve mektuplarda Türklerin nasıl algılandıkları üzerinde durulmuştur. Yazar, Haçlı ordularının din birliği adı altında kurulmuş olmasına rağmen aslında her bir ordunun kendi çıkarları nedeniyle birbirleriyle ters düşen yönlerine vurgu yapmıştır. Bu noktaya açıklık getirmek için özellikle 1096-1099 yılları arasında gerçekleşen Birinci Haçlı Seferi'nde İngiltere'yi temsil eden Norman Dükü Robert ile diğer Latin Hristiyanlarının İznik, Eskişehir, Antakya, Urfa ve Kudüs'ü ele geçirdiğine değinilmiştir. Batı için, Ortodoks Bizans'ın başkenti Konstantinopolis, Sarazenlere karşı savaşmak amacıyla Batı'nın dini ruh bütünlüğünü tamamlamak ve en önemlisi de Kudüs'e gitmek için uğranması gereken oldukça önemli bir merkez olmuştur. Birinci Haçlı Seferi'nden çok önce ortaya çıkan Schisma'nın (Doğu-Batı Mezhep Ayrışması) bu sefer ile ortadan kaldırılması mümkün olabilecekti. Ancak, Haçlıların Antakya'da prenslik, Urfa ve Kudüs'te kontluk kurması Doğu Ortodoksları ve Batı Katolikleri arasında onarılmaz yaralar açmıştır. Önce İkinci Haçlı Seferi(1145-1149), ardından da İngiltere'den Aslan Yürekli Richard [Richard Coeur de Lion] komutasındaki Üçüncü Haçlı Seferi'ndeki (1189-1192) başarısızlıklar, ardından da Kudüs'ün elden çıkması, Haçlı orduları arasındaki gerginliği daha da artırmıştır. Takip eden Dördüncü Haçlı Seferi (1202-1204) Latinlerinbaşarısını doğrulamış ancak, bu başarı Sarazenlere karşı değil, Konstantinopolis'i ele geçirmek suretiyle eski müttefikleri olan Doğu Hristiyan Ortodokslarına karşı olmuştur. Zamanla Haçlı Seferi idealleri devam etse de azalmış, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u ele geçirmesi (1453) ile Ortaçağ Batısında en büyük 'dış politika mevzusu' olarak kabul edilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde üzerine vurgu yapılan en temel konu, Papa İkinci Urbanus'un çağrılılarıyla ortaya çıkan Haçlı Seferleri sözde Hristiyan-Sarazen savaşıdır. Ancak Latin Hristiyanları kendi çıkarları yüzünden din birliklerini ve Anadolu'ya geliş amaçlarını unutmışlardır. Bu durumun en güzel örneği, Dördüncü Haçlı Seferi ile iki yüz yıl sonra Alexius'un korkusunun gerçekleşmiş olmasıdır. Birinci Haçlı Seferine güney İtalya Normanlarından Ot-rantolu Bohemond ve yeğeni Tancred, Tolouse Kontu ve Provence Markisi Saint-Gilesli Raymond, Lorraine Dükü Bouillonlu Godfrey, Fransa Kralı Birinci Philip'in kardeşi ve Vermandois Dükü Hugh, İngiliz Kralı Birinci William'ın oğlu Norman Dükü İkinci Robert (Robert Curthose) ve kuzeni Flandreli Robert, Norman Dükü Robert'ın kız kardeşi Adelard'ın kocası

Bloisli Stephen ve Boulogneli Baldwin katılmıştır. Birinci Haçlı Seferi'ne destek vermek üzere Doğu Roma İmparatorluğu'ndan İmparator Alexios Comnenus ve Tatikios, Haçlı orduları ile birlikte hareket ederek Anadolu Selçuklu Sultanı Birinci Kılıçarslan, Türk Emiri Yağlıbasan, Musul'dan Türk Emiri Kürboğa, Büyük Selçuklu Devleti'nin Halep Meliki Rıdvan'ın kumanda ettiği Türk ordularına karşı savaşmışlardır.

İkinci bölümde Birinci Haçlı Seferi'nden sonra Ortaçağ İngilteresi'nde kaleme alınan *Antakya'nın Şarkısı*nda İngiliz-Türk etkileşimlerine ve ilişkilerine değinilmiştir. Bir başka deyişle yazar ilk bölümde kroniklerden ve diğer birincil kaynaklardan tasvir ettiği tarihsel olayların yansımalarını edebi bir metin olan *Antakya'nın Şarkısı* ile göstermiştir. Chanson de Geste türünde Fransızca olarak yazılan bu metinde İngiltere'yi temsil eden Norman Dükü Robert, Britanya Dükü Otto ve Albemarleli Stephen'ın Türkleri temsil eden Soliman, Garsion, Datien ve Oliferanlı Corbaran ile mücadeleleri anlatılmıştır. Yazar, Chansons de Geste'lerin genel özelliğinin Batıdaki şövalyelik değerlerinin, savaş ve şövalyelerin kahramanlıklarının toplumda pekiştirilmesi konusu olduğunu ve bu tür metinlerde kadınlardan pek bahsedilmediğini vurgulamıştır. Buna bağlı olarak *Antakya'nın Şarkısı*'nda kadınların ayrı bir önemi olduğunu belirten yazar, çalışmasında Türk kadın karakterleri ve Türk kadını algısı üzerinde de durmuştur. Ayrıca, yazar çalışmada, İslamiyet'in yayılışı ile Araplarla özdeşleştirilen Sarazen teriminin Müslümanlığı kabul eden Selçukluların Anadolu'ya akınları ve zaferleri sayesinde İslamiyet'i yaymaları nedeniyle Türkler için de kullanılmaya başlandığı vurgulanmıştır. Batıda ve İngiltere'de Türklerin dini aidiyetleri hakkında fikir birliği sağlanmışsa da metinde Türklerin dinleriyle ilgili karmaşık tasvirlerinin Ortaçağ İngilteresi'nde nasıl bir Türk algısı yaratıldığı üzerinde durmuştur.

Çalışmanın son bölümünde Antakya'da Haçlıların ve özellikle de İngiltere adına Norman Dükü Robert'ın, Türklerle etkileşimleri, hem Birinci Haçlı Seferi sırasında yazılan kroniklerde hem de *Antakya'nın Şarkısı*'nda ele alınmıştır. Yazar, Robert'ın Türklerle mücadelelerinde Corbaran'ı yenerek Antakya'yı ele geçirmesi olayının kroniklerde ve *Antakya'nın Şarkısı*'nda Robert'ı nasıl kahramana dönüştürdüğü ve Corbaran'ın kötü de olsa kazandığı şöhret üzerinde durmuştur. Ayrıca, Norman Dükü Robert'ın Antakya'da Corbaran'ı yenmesi üzerine kaleme alınan Birinci Haçlı Seferi kronikleri ile *Antakya'nın Şarkısı*'ndan esinlenen ve İngiltere'de kaleme alınan *Lestoire*

des Engleis, Roman de Rou gibi tarihi ve *Florence de Rome* ve *Richard Coeur de Lion* gibi edebi metinlerde; III. Henry zamanında saray fresklerinde, Norman Dükü Robert'ın zaferinin yansımalarına vurgu yapılmış ve Türkler hakkındaki algıların XIV. yüzyıl İngilteresi'nde devam ettiği ifade edilmiştir.

Netice itibariyle üç bölüm üzerine kurgulanmış olan Ortaçağ İngilteresi'ndeki Türkler ile ilgili bu detaylı araştırma ile Latince, Eski-Fransızca, Anglo-Norman, Ortaçağ İngilizcesi gibi orijinal dillerde yazılan metinlerin Türkçeye kazandırılması sayesinde, Dünya Dilleri ve Edebiyatları araştırmacılarının yanı sıra Türk dili, edebiyatı ve kültürüne ilgi duyan herkes için faydalı bir çalışma ortaya konmuştur.

bilig

2019 MAKALE ADI DİZİNİ
KIŞ – BAHAR – YAZ- GÜZ
(SAYILAR: 88-89-90-91)
2019 INDEX OF ARTICLES
WINTER – SPRING – SUMMER – AUTUMN
(VOLUMES: 88-89-90-91)

“I. Dünya Savaşı’nın İlk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar’ın Rus Çarlığı’na Bırakılması (Mart-Nisan 1915)”, İsmail Köse, Bahar/89, s. 1-27.

“The First Secret Agreement of WWI: Annexation of Istanbul and Turkish Straits to Tsarist Russia, (March-April 1915)”, İsmail Köse, Spring/89, p. 1-27.

“Ahıska Kimliğinin Göç Sürecinde İnşası: Amerika’ya Göç Eden Ahıska Türkleri”, Tuğça Poyraz, Abdurrahim Güler, Güz/91, s. 187-216.

“The Construction of Ahıska Identity in Migration Process: Ahıska Turks who Migrated to The United States”, Tuğça Poyraz, Abdurrahim Güler, Autumn/91, p. 187-216.

“Ahmed Midhat Efendi’nin Ahmet Metin ve Şirzad Romanında İstitrâd Değerlendirmesi”, Funda Çapan Özdemir, Kış/88, s. 205-226.

“The İstirad Evaluation in The Novel of Ahmet Metin and Şirzad of Ahmet Midhat Efendi”, Funda Çapan Özdemir, Winter/88, p. 205-226.

- “Alman İmparatorluğu’nun Türk Dünyasına Yönelik Propaganda Faaliyetleri: Arkeolog Max Freiherr von Oppenheim ve Doğu Haber Ajansı”, İbrahim Sarıtaş, Güz/91, s. 113-135.
- “Propaganda Activities of the German Empire towards the Turkic World: Archaeologist Max Freiherr von Oppenheim and Eastern News Agency”, İbrahim Sarıtaş, Autumn/91, p. 113-135.
- “Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan’ın Genel Durumu ve Türkiye ile Kültürel Münasebetler”, Muzaffer Başkaya, Bahar/89, s. 215-236.
- “The General Situation of East Turkestan in the First Years of the Republic and Cultural Relations with Turkey According to Archival Documents”, Muzaffer Başkaya, Spring/89, p. 215-236.
- “Başkurtlarda Eski Türk Takvimi ve Nevruz Bayramının Kutlanması”, Ahat Salihov, Kış/88, s. 189-203.
- “Ancient Turkic Calendar and the Celebration of Navruz by the Bashkirs”, Ahat Salihov, Winter/88, p. 189-203.
- “Batı Kazakistan’da Sarmat Mezar Tipleri”, Muzaffer Gursoy, Kış/88, s. 137-167.
- “The Types of Sarmat Tombs in Western Kazakhstan”, Muzaffer Gursoy, Winter/88, p. 137-167.
- “Bulgaristan ve Yunanistan’ın Müslüman-Türk Azınlığın Entegrasyonuna Yönelik Politikalarının Karşılaştırmalı İncelemesi: Soğuk Savaş Dönemi”, Nuri Korkmaz, Yaz/90, s. 21-41.
- “Comparing Bulgarian and Greek Policies for the Integration of Turkish/Muslim Minorities: The Cold War Period”, Nuri Korkmaz, Summer/90, p. 21-41.
- “Çin’in Avrasya Rüyası Olarak İpek Yolu Ekonomik Kuşağı: Ortak Kimlik mi Ortak Korku mu?”, Nilgün Eliküçük Yıldırım, Güz/91, s. 235-254.
- “Silk Road Economic Belt as China’s Eurasian Dream: Common Identity or Common Fear?”, Nilgün Eliküçük Yıldırım, Autumn/91, p. 235-254.

- “Deli Dumrul Mitosu Bağlamında Türk-İslam Özneliğinin Psiko-Mitolojik Çözümlemesi”, Efe Baştürk, Bahar/89, s. 29-54.
- “Psycho-Mythological Analysis of Turkish-Muslim Subjectivity in the Context of the Myth of Deli Dumrul”, Efe Baştürk, Spring/89, p. 29-54.
- “Fenomenolojik Bir Çalışma: Türk Kültüründeki Kurt Kültü Üzerine Öğrenci Düşünceleri”, Ünsal Umdü Topsakal, İlyas Topsakal, Bahar/89, s. 77-94.
- “A Phenomenological Study: Students’ Thinking on Wolf Cult in Turkish Culture”, Ünsal Umdü Topsakal, İlyas Topsakal, Spring/89, p. 77-94.
- “Fransız Elçilik Raporlarına Göre 27 Mayıs 1960 Darbesi”, İdris Yücel, Yaz/90, s. 43-65.
- “Turkey’s May 27, 1960 Coup Through The French Diplomatic Reports”, İdris Yücel, Summer/90, p. 43-65.
- “Genel Hatlarıyla Dilsel Görüntü Kuramı: Durum Değerlendirmesi”, Javanshir Shibliyev, Yaz/90, s. 67-91.
- “Prolegomena to the Field of Linguistic Landscape: The-State-of-the-Art Paper”, Javanshir Shibliyev, Summer/90, p. 67-91.
- “Güney Kore Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algıları”, Ahmet Şimşek, Ee Young Cou, Bahar/89, s. 143-170.
- “Turkish And Ottoman Perceptions in South Korean History Textbooks”, Ahmet Şimşek, Ee Young Cou, Spring/89, p. 143-170.
- “İran Yaptırımlarının Kaldırılması: Türkiye için Fırsat mı Tehdit mi?”, Sema Ay, Bahar/89, s. 95-119.
- “Removal of Iran Sanctions: Is It Opportunity or Threat for Turkey?”, Sema Ay, Spring/89, p. 95-119.
- “Jenotdel (Komünist Parti Kadın Birimi) ve Türkistan’daki Çalışmaları”, Burcu Özdemir, Güz/91, s. 161-185.
- “Zhenotdel (The Women’s Section of the Communist Party) and Its Works in the Turkestan”, Burcu Özdemir, Autumn/91, p. 161-185.

- “Karakalpak Adetleri ve Bakhtin’in Karnavalı Arasındaki Benzerlikler”, Victoria Bilge Yılmaz, Raushan Kamalov, Güz/91, s. 217-234.
- “An Analogy between Karakalpak Rites and Bakhtin’s Carnival”, Victoria Bilge Yılmaz, Raushan Kamalov, Autumn/91, p. 217-234.
- “Kazak Halkının Mevsimlik Otlaklara Göç Etme Özellikleri (19 yy. – 20. yy. Baş Dönemleri)”, Tattigul Kartaeva, Yaz/90, s. 933-115.
- “Peculiarities of Seasonal Migration of The Kazakhs (The End of The XIX – The Beginning of The XX)”, Tattigul Kartaeva, Summer/90, p. 933-115.
- “Kırgız Düğününün Sosyo Kültürel Analizi”, Gulnura Dzhumalieva, Aida Kasieva, Bahar/89, s. 55-76.
- “Socio-Cultural Analysis of the Script “Kyrgyz Wedding””, Gulnura Dzhumalieva, Aida Kasieva, Spring/89, p. 55-76.
- “Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi”, Kezban Acar, Kış/88, s. 113-136.
- “Propaganda during the Crimean War (1853-1856): Images of the War and the Enemies in Russian Popular Culture”, Kezban Acar, Winter/88, p. 113-136.
- “Lenin Bayrağı: ‘İki Ateş Arasında’”, Alter Kahraman, Kış/88, s. 169-188.
- “Lenin Bayrağı: ‘between two fires’”, Alter Kahraman, Winter/88, p. 169-188.
- “M.Ö. 1. Binde Avrasya Bozkırlarında Yaşayan Atlı Göçebe Kavimlerin Zırhları”, Bagdaulet Sızdikov, Yaz/90, s. 1-19.
- “The Armor of the Mounted Nomadic Tribes in Eurasia in the 1st Millenium BC”, Bagdaulet Sızdikov, Summer/90, p. 1-19.
- “Orta Asya Ülkelerinde ve Türkiye’de Devletin Rolüne İlişkin Tutumlar”, Savaş Çevik, Güz/91, s. 81-110.
- “Attitudes toward the Role of Government in Central Asian Countries and Turkey”, Savaş Çevik, Autumn/91, p. 81-110.
- “Romanın Sinemaya Aktarımında Karşılaşılan Problemlere Kuramsal Yaklaşımlar”, Orhan Güdek, Yaz/90, s. 117-135.

- “The Theoretical Approaches to The Problems Encountered while from A Novel into A Film”, Orhan Güdek, Summer/90, p. 117-135.
- “Rus Oryantalist Klimoviç’in Kur’an Çerçevesindeki Çalışmaları”, Zhakhangir Nurmatov, Bahar/89, s. 193-214.
- “Works of Russian Orientalist Klimovich in the Framework of the Quran”, Zhakhangir Nurmatov, Spring/89, p. 193-214.
- “Sağlık Harcamaları ve Yaşam Beklentisi İlişkisi Üzerine Bir İnceleme: Türkiye ve Türki Cumhuriyetler Örneği”, Ayfer Gedikli, Seyfettin Erdoğan, Mustafa Kırca, İdris Demir, Güz/91, s. 27-52.
- “An Analysis of Relationship between Health Expenditures and Life Expectancy: The Case of Turkey and Turkic Republics”, Ayfer Gedikli, Seyfettin Erdoğan, Mustafa Kırca, İdris Demir, Autumn/91, p. 27-52.
- “Saha Türkleri, Hantı-Mansi, Nenets Topluluklarında Ayı Töreni ve Törende Kullanılan Çalgılar”, Feyzan Göher Vural, Kış/88, s. 83-112.
- “Bear Festival in Yakut Turks, Khanty-Mansiysk and Nenets and Musical Instruments Used in the Festival”, Feyzan Göher Vural, Winter/88, p. 83-112.
- “Sûdî’nin Gülistân ve Bostân Şerhlerinde Türkçe Deyimler”, Fatih Yerdemir, Yaz/90, s. 191-214.
- “Turkish İdioms in Sharh of Gulistan and Bostan of Sûdî”, Fatih Yerdemir, Summer/90, p. 191-214.
- “Türk Cumhuriyetlerinde Kadın Sorunsalı: Uluslararası Raporlar Işığında Türk Cumhuriyetlerinde Kadınların Mevcut Durumu”, Bahar Özsoy, Bahar/89, s. 171-192.
- “The Problematic of Women in the Turkish Republics: Current Status of Women in the Turkic Republics in the Light of the International Reports”, Bahar Özsoy, Spring/89, p. 171-192.
- “Türk Diasporası Kavramına Eleştirel Bir Bakış: Türk Diasporası Var mı?”, Fırat Yıldız, Güz/91, s. 53-80.

- “A Critical Approach to the Term Turkish Diaspora: Is there ‘the’ Turkish diaspora?”, Fırat Yıldız, Autumn/91, p. 53-80.
- “Türk Dünyasının Entegrasyonunda Lise Edebiyat Tarihi Kitaplarının Yeri”, Nâzım Hikmet Polat, Güz/91, s. 255-278.
- “The Place of Secondary School History of Literature Textbooks vis a vis Turkic World Integration”, Nâzım Hikmet Polat, Autumn/91, p. 255-278.
- “Türk Dünyasında Kültür ve Yaratıcı Endüstri Yönetişimi Üzerine Bir Değerlendirme”, Serhat Kaymas, Yaz/90, s. 215-243.
- “An Assessment on the Governance of the Creative Industries in the Turkish World”, Serhat Kaymas, Summer/90, p. 215-243.
- “Türk Romanında II. Dünya Savaşı Dönemi Almanya’sı İmgesi”, Oğuz Bilge Güngördü, Bahar/89, s. 121-142.
- “The Image of World War II-Era Germany in the Turkish Novel”, Oğuz Bilge Güngördü, Spring/89, p. 121-142
- “Türkiye’nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri”, Fuat Aksu, Yunus Çolak, Kış/88, s. 19-54.
- “Contractual Obligations in Turkey’s Foreign Policy Crises: The Cyprus and Nakhchivan Crises”, Fuat Aksu, Yunus Çolak, Winter/88, p. 19-54.
- “Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul”, Yusuf Sarınoy, Kış/88, s. 1-18.
- “İstanbul as a Center of Visit for Turkestani Pilgrims”, Yusuf Sarınoy, Winter/88, p. 1-18.
- “Türksoy, Türk Keneşi ve Kültürel Diplomasi: İşlevselciliğin Yeniden Tahayyülü”, Erman Akıllı, Güz/91, s. 1-25.
- “Turksoy, Turkic Council and Cultural Diplomacy: Transactionalism Revisited”, Erman Akıllı, Autumn/91, p. 1-25.
- “Uluslararası Dengeler Çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu-Venedik Cumhuriyeti İlişkileri ve Sadrazam İbrahim Paşa (1523-1536)”, Elvin Otman, Yaz/90, s. 137-160.

“The Relations Between The Ottoman Empire and The Republic of Venice within The Framework of International Balances and Grand Vizier Ibrahim Pasha (1523-1536)”, Elvin Otman, Summer/90, p. 137-160.

“Vakfiyelerin Dilinden İstanbul’un Bazı Cami ve Mescitleri Hakkında Yeni Bulgular”, Çiğdem Gürsoy, Yaz/90, s. 161-190.

“New Findings through Endowments Concerning Mosques and Masjids of Istanbul”, Çiğdem Gürsoy, Summer/90, p. 161-190.

“Yeni Belgeler Işığında Türk Milli Mücadelesi’nde Şeyh Senusi”, Cengiz Mutlu, Kış/88, s. 55-82.

“In the Light of New Documents Sheikh Sunusi in Turkish National Struggle”, Cengiz Mutlu, Winter/88, p. 55-82.

“Yumuşak Gücün Tesis Edilmesinde Kültürel Diplomasinin Önemi ve Bir Uygulayıcı Olarak Yunus Emre Enstitüsü”, Ahmet Nafiz Ünalnış, Güz/91, s. 137-159.

“The Importance of Cultural Diplomacy to Obtain Soft Power and Yunus Emre Institute as a Practitioner”, Ahmet Nafiz Ünalnış, Autumn/91, p. 137-159.

Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Ayşe Çolpan Yıldız ve Murat Yılmaz (ed.)(2018). Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yay.”, Abzal Dosbolov, Bahar/89, s. 237-241.

Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Horata, Osman (2018). Has Bahçede Döne Döne, Araştırma-İnceleme Yazıları. Ankara: Akçağ Yayınları.”, Tuba Işınsoy Durmuş, Kış/88, s. 227-229.

Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Liu Zhao ve Çağdaş Bir Türkçe Dilbilgisi: Tuerqiyu Yufa. Beijing: The Commercial Press (2019).”, Abdulkhakim Mehmet, Bahar/89, s. 243-246.

Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Prof. Dr. Mehmet Fatih Köksal Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu (2018). Haz. M. Fatih Köksal, Mücahit Kaçar ve Mevlüt İlhan. İstanbul: Kesit Yay.” Emine Sıdıka Toptaş, Kış/88, s. 231-234.

- Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “S. Frederick Starr (2019). Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur’a Orta Asya’nın Altın Çağı. Çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Kitap.”, Kanat Ydyrys, Güz/91, s. 279-286.
- Yayın Değerlendirme/Book Reviews: “Tatçı, Mustafa (Haz.) (2018). Hazret-i Pîr Şabân-ı Velî Kitabı. İstanbul: H Yayınları.”, Yasin Şen, Harun Sarıgül, Kış/88, s. 235-238.
- Yayın Değerlendirme/Book Reviews: “Thomas Thornton (2015). Bir İngiliz Tacirin İzlenimleriyle Osmanlıda Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807). Çev. Ercan Ertürk. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.”, Nagehan Üstündağ Özdemir, Yaz/90, s. 245-254.
- Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Zhazira Otyzbay (2019). Türk Kavram Sisteminde Renkler. Ankara: SFN Yay.”, Emine Sıdika TOPTAŞ, Yaz/90, s. 255-259.

bilig

2019 YAZAR ADI DİZİNİ
KIŞ – BAHAR – YAZ- GÜZ
(SAYILAR: 88-89-90-91)
2019 INDEX OF AUTHORS
WINTER – SPRING – SUMMER – AUTUMN
(VOLUMES: 88-89-90-91)

Acar, Kezban, “Kırım Savaşı (1853-56) Döneminde Propaganda: Rus Popüler Kültüründe Savaş ve Düşman İmgesi”, *Kış/88*, s. 113-136.

Acar, Kezban, “Propaganda during the Crimean War (1853-1856): Images of the War and the Enemies in Russian Popular Culture”, *Winter/88*, p. 113-136.

Akıllı, Erman, “Türksoy, Türk Keneşi ve Kültürel Diplomasi: İşlevselciliğin Yeniden Tahayyülü”, *Güz/91*, s. 1-25.

Akıllı, Erman, “Turksoy, Turkic Council and Cultural Diplomacy: Transactionalism Revisited”, *Autumn/91*, p. 1-25.

Aksu, Fuat ve Yunus Çolak, “Türkiye’nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri”, *Kış/88*, s. 19-54.

Aksu, Fuat ve Yunus Çolak, “Contractual Obligations in Turkey’s Foreign Policy Crises: The Cyprus and Nakhchivan Crises”, *Winter/88*, p. 19-54.

Ay, Sema, “İran Yaptırımlarının Kaldırılması: Türkiye için Fırsat mı Tehdit mi?”, *Bahar/89*, s. 95-119.

Ay, Sema, “Removal of Iran Sanctions: Is It Opportunity or Threat for Turkey?”, *Spring/89*, p. 95-119.

Başkaya, Muzaffer, “Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan’ın Genel Durumu ve Türkiye ile Kültürel Münasebetler”, Bahar/89, s. 215-236.

Başkaya, Muzaffer, “The General Situation of East Turkestan in the First Years of the Republic and Cultural Relations with Turkey According to Archival Documents”, Spring/89, p. 215-236.

Baştürk, Efe, “Deli Dumrul Mitosu Bağlamında Türk-İslam Özneliğinin Psiko-Mitolojik Çözümlemesi”, Bahar/89, s. 29-54.

Baştürk, Efe, “Psyco-Mythological Analysis of Turkish-Muslim Subjectivity in the Context of the Myth of Deli Dumrul”, Spring/89, p. 29-54.

Çapan Özdemir, Funda, “Ahmed Midhat Efendi’nin Ahmet Metin ve Şirzad Romanında İstitrâd Değerlendirmesi”, Kış/88, s. 205-226.

Çapan Özdemir, Funda, “The İstitrâd Evaluation in The Novel of Ahmet Metin and Şirzad of Ahmet Midhat Efendi”, Winter/88, p. 205-226.

Çevik, Savaş “Orta Asya Ülkelerinde ve Türkiye’de Devletin Rolüne İlişkin Tutumlar”, Güz/91, s. 81-110.

Çevik, Savaş “Attitudes toward the Role of Government in Central Asian Countries and Turkey”, Autumn/91, p. 81-110.

Dosbolov, Abzal, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Ayşe Çolpan Yıldız ve Murat Yılmaz (ed.)(2018). Bağımsızlıklarının Yirmi Yedinci Yılında Türk Cumhuriyetleri. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yay.”, Bahar/89, s. 237-241.

Durmuş, Tuba Işınsu, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Horata, Osman (2018). Has Bahçede Döne Döne, Araştırma-İnceleme Yazıları. Ankara: Akçağ Yayınları.”, Kış/88, s. 227-229.

Dzhumalieva, Gulnura ve Aida Kasieva, “Kırgız Düğününün Sosyo Kültürel Analizi”, Bahar/89, s. 55-76.

Dzhumalieva, Gulnura ve Aida Kasieva, “Socio-Cultural Analysis of the Script “Kyrgyz Wedding””, Spring/89, p. 55-76.

Eliküçük Yıldırım, Nilgün, “Çin’in Avrasya Rüyası Olarak İpek Yolu Ekonomik Kuşağı: Ortak Kimlik mi Ortak Korku mu?”, *Güz/91*, s. 235-254.

Eliküçük Yıldırım, Nilgün, “Silk Road Economic Belt as China’s Eurasian Dream: Common Identity or Common Fear?”, *Autumn/91*, p. 235-254.

Gedikli, Ayfer, Erdoğan, Seyfettin, Kırca, Mustafa ve İdris Demir, “Sağlık Harcamaları ve Yaşam Beklentisi İlişkisi Üzerine Bir İnceleme: Türkiye ve Türki Cumhuriyetler Örneği”, *Güz/91*, s. 27-52.

Gedikli, Ayfer, Erdoğan, Seyfettin, Kırca, Mustafa ve İdris Demir, “An Analysis of Relationship between Health Expenditures and Life Expectancy: The Case of Turkey and Turkic Republics”, *Autumn/91*, p. 27-52.

Göher Vural, Feyzan, “Saha Türkleri, Hantı-Mansi, Nenets Topluluklarında Ayı Töreni ve Törende Kullanılan Çalgılar”, *Kış/88*, s. 83-112.

Göher Vural, Feyzan, “Bear Festival in Yakut Turks, Khanty-Mansiysk and Nenets and Musical Instruments Used in the Festival”, *Winter/88*, p. 83-112.

Gursoy , Muzaffer, “Batı Kazakistan’da Sarmat Mezar Tipleri”, *Kış/88*, s. 137-167.

Gursoy , Muzaffer, “The Types of Sarmat Tombs in Western Kazakhstan”, *Winter/88*, p. 137-167.

Güdek, Orhan, “Romanın Sinemaya Aktarımında Karşılaşılan Problemlere Kuramsal Yaklaşımlar”, *Yaz/90*, s. 117-135.

Güdek, Orhan, “The Theoretical Approaches to The Problems Encountered while from A Novel into A Film”, *Summer/90*, p. 117-135.

Güngördü, Oğuz Bilge, “Türk Romanında II. Dünya Savaşı Dönemi Almanyası İmgesi”, *Bahar/89*, s. 121-142.

Güngördü, Oğuz Bilge, “The Image of World War II-Era Germany in the Turkish Novel”, *Spring/89*, p. 121-142.

Gürsoy, Çiğdem, “Vakfiyelerin Dilinden İstanbul’un Bazı Cami ve Mescitleri Hakkında Yeni Bulgular”, *Yaz/90*, s. 161-190.

Gürsoy, Çiğdem, “New Findings through Endowments Concerning Mosques and Masjids of Istanbul”, *Summer/90*, p. 161-190.

Kartaeva, Tattigul, “Kazak Halkının Mevsimlik Otlaklara Göç Etme Özellikleri (19 yy. – 20. yy. Baş Dönemleri)”, *Yaz/90*, s. 933-115.

Kartaeva, Tattigul, “Peculiarities of Seasonal Migration of The Kazakhs (The End of The XIX – The Beginning of The XX)”, *Summer/90*, p. 933-115.

Kahraman, Alter, “Lenin Bayrağı: ‘İki Ateş Arasında’”, *Kış/88*, s. 169-188.

Kahraman, Alter, “Lenin Bayrağı: ‘between two fires’”, *Winter/88*, p. 169-188.

Kaymas, Serhat, “Türk Dünyasında Kültür ve Yaratıcı Endüstri Yönetişimi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yaz/90*, s. 215-243.

Kaymas, Serhat, “An Assessment on the Governance of the Creative Industries in the Turkish World”, *Summer/90*, p. 215-243.

Korkmaz, Nuri, “Bulgaristan ve Yunanistan’ın Müslüman-Türk Azınlığın Entegrasyonuna Yönelik Politikalarının Karşılaştırmalı İncelemesi: Soğuk Savaş Dönemi”, *Yaz/90*, s. 21-41.

Korkmaz, Nuri, “Comparing Bulgarian and Greek Policies for the Integration of Turkish/Muslim Minorities: The Cold War Period”, *Summer/90*, p. 21-41.

Köse, İsmail, “I. Dünya Savaşı’nın İlk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar’ın Rus Çarlığı’na Bırakılması (Mart-Nisan 1915)”, *Bahar/89*, s. 1-27.

Köse, İsmail, “The First Secret Agreement of WWI: Annexation of Istanbul and Turkish Straits to Tsarist Russia, (March-April 1915)”, *Spring/89*, p. 1-27.

Mehmet, Abdulkakim, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Liu Zhao ve Çağdaş Bir Türkçe Dilbilgisi: Tuerqiyu Yufa. Beijing: The Commercial Press (2019).”, *Bahar/89*, s. 243-246.

Mutlu, Cengiz, “Yeni Belgeler Işığında Türk Milli Mücadelesi’nde Şeyh Senusi”, *Kış/88*, s. 55-82.

Mutlu, Cengiz, “In the Light of New Documents Sheikh Sunusi in Turkish National Struggle”, Winter/88, p. 55-82.

Nurmatov, Zhakhangir, “Rus Oryantalist Klimoviç’in Kur’an Çerçevesindeki Çalışmaları”, Bahar/89, s. 193-214.

Nurmatov, Zhakhangir, “Works of Russian Orientalist Klimovich in the Framework of the Quran”, Spring/89, p. 193-214.

Otman, Elvin, “Uluslararası Dengeler Çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu-Venedik Cumhuriyeti İlişkileri ve Sadrazam İbrahim Paşa (1523-1536)”, Yaz/90, s. 137-160.

Otman, Elvin, “The Relations Between The Ottoman Empire and The Republic of Venice within The Framework of International Balances and Grand Vizier Ibrahim Pasha (1523-1536)”, Summer/90, p. 137-160.

Özdemir, Burcu, “Jenotdel (Komünist Parti Kadın Birimi) ve Türkistan’daki Çalışmaları”, Güz/91, s. 161-185.

Özdemir, Burcu, “Zhenotdel (The Women’s Section of the Communist Party) and Its Works in the Turkestan”, Autumn/91, p. 161-185.

Özsoy, Bahar, “Türk Cumhuriyetlerinde Kadın Sorunsalı: Uluslararası Raporlar Işığında Türk Cumhuriyetlerinde Kadınların Mevcut Durumu”, Bahar/89, s. 171-192.

Özsoy, Bahar, “The Problematic of Women in the Turkish Republics: Current Status of Women in the Turkic Republics in the Light of the International Reports”, Spring/89, p. 171-192.

Polat, Nâzım Hikmet, “Türk Dünyasının Entegrasyonunda Lise Edebiyat Tarihi Kitaplarının Yeri”, Güz/91, s. 255-278.

Polat, Nâzım Hikmet, “The Place of Secondary School History of Literature Textbooks vis a vis Turkic World Integration”, Autumn/91, p. 255-278.

Poyraz, Tuğça ve Abdurrahim Güler, “Ahıska Kimliğinin Göç Sürecinde İnşası: Amerika’ya Göç Eden Ahıska Türkleri”, Güz/91, s. 187-216.

Poyraz, Tuğça ve Abdurrahim Güler, “The Construction of Ahıska

- Identity in Migration Process: Ahıska Turks who Migrated to The United States”, Autumn/91, p. 187-216.
- Salihov, Ahat, “Başkurtlarda Eski Türk Takvimi ve Nevruz Bayramının Kutlanması”, Kış/88, s. 189-203.
- Salihov, Ahat, “Ancient Turkic Calendar and the Celebration of Navruz by the Bashkirs”, Winter/88, p. 189-203.
- Sarınay, Yusuf, “Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul”, Kış/88, s. 1-18.
- Sarınay, Yusuf, “İstanbul as a Center of Visit for Turkestani Pilgrims”, Winter/88, p. 1-18.
- Sarıtaş, İbrahim, “Alman İmparatorluğu’nun Türk Dünyasına Yönelik Propaganda Faaliyetleri: Arkeolog Max Freiherr von Oppenheim ve Doğu Haber Ajansı”, Güz/91, s. 113-135.
- Sarıtaş, İbrahim, “Propaganda Activities of the German Empire towards the Turkic World: Archaeologist Max Freiherr von Oppenheim and Eastern News Agency”, Autumn/91, p. 113-135.
- Shibliyev, Javanshir, “Genel Hatlarıyla Dilsel Görüntü Kuramı: Durum Değerlendirmesi”, Yaz/90, s. 67-91.
- Shibliyev, Javanshir, “Prolegomena to the Field of Linguistic Landscape: The-State-of-the-Art Paper”, Summer/90, p. 67-91.
- Sizdikov, Bagdaulet, “M.Ö. 1. Binde Avrasya Bozkırlarında Yaşayan Atlı Göçebe Kavimlerin Zırhları”, Yaz/90, s. 1-19.
- Sizdikov, Bagdaulet, “The Armor of the Mounted Nomadic Tribes in Eurasia in the 1st Millenium BC”, Summer/90, p. 1-19.
- Şen, Yasin ve Harun Sarıgül, Yayın Değerlendirme/Book Reviews: “Tatçı, Mustafa (Haz.) (2018). Hazret-i Pîr Şabân-ı Velî Kitabı. İstanbul: H Yayınları.”, Kış/88, s. 235-238.
- Şimşek, Ahmet ve Ee Young Cou, “Güney Kore Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algıları”, Bahar/89, s. 143-170.
- Şimşek, Ahmet ve Ee Young Cou, “Turkish And Ottoman Perceptions in South Korean History Textbooks”, Spring/89, p. 143-170.

- Toptaş, Emine Sıdıka, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “*Prof. Dr. Mehmet Fatih Köksal Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu (2018). Haz. M. Fatih Köksal, Mücahit Kaçar ve Mevlüt İlhan. İstanbul: Kesit Yay.*” Kış/88, s. 231-234.
- Toptaş, Emine Sıdıka, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “Zhazira Otyzbay (2019). Türk Kavram Sisteminde Renkler. Ankara: SFN Yay.”, Yaz/90, s. 255-259.
- Umdu Topsakal, Ünsal ve İlyas Topsakal, “Fenomenolojik Bir Çalışma: Türk Kültüründeki Kurt Kültü Üzerine Öğrenci Düşünceleri”, Bahar/89, s. 77-94.
- Umdu Topsakal, Ünsal ve İlyas Topsakal, “A Phenomenological Study: Students’ Thinking on Wolf Cult in Turkish Culture”, Spring/89, p. 77-94.
- Ünalmiş, Ahmet Nafiz, “Yumuşak Gücün Tesis Edilmesinde Kültürel Diplomasinin Önemi ve Bir Uygulayıcı Olarak Yunus Emre Enstitüsü”, Güz/91, s. 137-159.
- Ünalmiş, Ahmet Nafiz, “The Importance of Cultural Diplomacy to Obtain Soft Power and Yunus Emre Institute as a Practitioner”, Autumn/91, p. 137-159.
- Üstündağ Özdemir, Nagehan, Yayın Değerlendirme/Book Reviews: “Thomas Thornton (2015). Bir İngiliz Tacirin İzlenimleriyle Osmanlıda Siyaset, Toplum, Din, Yönetim (1793-1807). Çev. Ercan Ertürk. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.”, Yaz/90, s. 245-254.
- Yaldız, Fırat, “Türk Diasporası Kavramına Eleştirel Bir Bakış: Türk Diasporası Var mı?”, Güz/91, s. 53-80.
- Yaldız, Fırat, “A Critical Approach to the Term Turkish Diaspora: Is there ‘the’ Turkish diaspora?”, Autumn/91, p. 53-80.
- Ydyrys, Kanat, Yayın Değerlendirme /Book Reviews: “S. Frederick Starr (2019). Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur’a Orta Asya’nın Altın Çağı. Çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Kitap.”, Güz/91, s. 279-286.

Yerdemir, Fatih, “Sûdî’nin Gülîstân ve Bostân Şerhlerinde Türkçe Deyimler”, Yaz/90, s. 191-214.

Yerdemir, Fatih, “Turkish İdioms in Sharh of Gulistan and Bostan of Sûdî”, Summer/90, p. 191-214.

Yılmaz, Victoria Bilge ve Raushan Kamalov, “Karakalpak Adetleri ve Bakhtin’in Karnavalı Arasındaki Benzerlikler”, Güz/91, s. 217-234.

Yılmaz, Victoria Bilge ve Raushan Kamalov, “An Analogy between Karakalpak Rites and Bakhtin’s Carnival”, Autumn/91, p. 217-234.

Yücel, İdris, “Fransız Elçilik Raporlarına Göre 27 Mayıs 1960 Darbesi”, Yaz/90, s. 43-65.

Yücel, İdris, “Turkey’s May 27, 1960 Coup Through The French Diplomatic Reports”, Summer/90, p. 43-65.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili yazar ve yapıtları tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin **bilig**'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/ Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı*'na devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu**, adresler ise normal ve eğik harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta adres(ler)i belirtilmelidir.

3. Öz: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimeden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Öz içinde, yararlanılan a, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özün altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. Makalenin sonunda; yazı başlığı, öz ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar öz ve kaynakça dahil 7.000 (yedibin) kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük ve koyu karakterde yazılmalıdır.

6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortala şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmelidir. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo örneği sunulmuştur.

Tablo 1. *bilig*'deki Yayınlarla İlgili Bilgiler

Yayın türü	Yayın sayısı	Sayfa sayısı			Kaynak sayısı		
		N	X	SS	N	X	SS
Makale	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Kitap tanıtımı	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Toplam	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

7. Resimler: Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

8. Alıntı ve Göndermeler: Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilmelidir. 2.5 satırdan az alıntılar satır arasında; 2.5 satırdan uzun alıntılar satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1.5 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı, yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir.

Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır:

(Gökay vd. 2002: 18).

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

Tanpınar (1976: 131), bu konuda ...

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların soyadı, yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

Köprülü (1926, Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com [Erişim: 15.12.2014]

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Yararlanılan kaynağın yazarı soyadı önce belirtilecek şekilde gösterilmelidir.

Örnek:

İsen, Mustafa (2010). *Tezkireden Biyografiye*. İstanbul: Kapı Yay.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Kaynağın iki yazarı varsa öncelikle çalışmada ismi önce yazılmış yazarın soyadı bilgisi ile başlanır; künye bilgilerinin alfabetik sıralanmasında ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının işlevi yoktur.

Örnek:

Taner, Refika ve Asım Bezirci (1981). *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler*. Başvuru Kitapları. İstanbul: Gözlem Yay.

Kaynağın üçten fazla yazarı varsa, ilkinin soyadı ve adı yazılmalı, sonra vd. ya da ve diğerleri kısaltması kullanılmalıdır.

Örnek:

Akyüz, Kenan vd. (1958). *Fuzulî Türkçe Divân*. Ankara: İş Bankası Yay.

Kitap ve dergi adları eğik yazılmalı; makale, kitap bölümü gibi kaynaklar tırnak içinde gösterilmelidir. Kitap künyesinde sayfa no bilgisi gerekmezken; dergi, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kısa yapıtlarda yararlanılan bölüme ait sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır.

Örnek:

Berk, İlhan (1997). *Poetika*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Demir, Nurettin (2012). “Türkçede Evidensiyel”. *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 62: 97-117.

Kitabı çeviren, derleyen, yayıma hazırlayan ya da editörlük yapan varsa ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir.

Örnek:

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı. İstanbul: Sermet Matb.

Aynı yazara ait birden fazla yapıt kaynakçada gösterilecekse bu durumda, ilk esere yer verildikten sonra aynı yazarın diğer eserleri için ad ve soyadı düzenini yinelemek gerekmez, bunun yerine ad ve soyadı bilgisi yerine bir uzun çizgi konabilir. Aynı yazara ait birden fazla eserin kaynakçadaki sıralaması, soyadı alfabetik bir ayarlamaya müsait olmadığı için, eserlerin alfabetik sırasına göre yapılır.

Örnek:

Develi, Hayati (2002). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*. Ankara: TDK Yay.

_____ (2003). *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*. İstanbul: Kitabevi.

Kaynaklar, **bir yazarın birden fazla aynı tarihli yayını olması halinde**, (a, b) şeklinde gösterilmelidir.

Örnek:

Develi, Hayati (2002a). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*. Ankara: TDK Yay.

Develi, Hayati (2002b). *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*. İstanbul: Kitabevi.

Ansiklopedi maddelerinde madde yazarının biliniyorsa soyadı ve adından sonra, sırasıyla maddenin yazılış tarihi, tırnak içinde maddenin başlığı, ansiklopedinin tam adı, cilt nosu, yayın yeri, yayınevi ve sayfa aralığı belirtilmelidir:

Örnek:

İpekten, Haluk (1991). “Azmi-zâde Mustafa Hâletî”. *İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 348-349.

Tezler, kaynak gösterilirken sırasıyla tez yazarının soyadı ve adından sonra, tezin yazıldığı tarih, eğik karakterle tezin tam başlığı, tez tipi, tezin hazırlandığı üniversitenin bulunduğu şehir ve üniversitenin adı yer almalıdır:

Örnek:

Karakaya, Burcu (2012). *Garibi'nin Yusuf u Züleyhâ'sı: İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi.

Yazmalar, Yazar. Eser Adı. Kütüphane. Koleksiyon. Katalog numarası. yaprağı. şeklinde kaynak gösterilmelidir:

Örnek:

Âsım. *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*. Millet Kütüphanesi. A. Emirî Efendi. No. 1326. vr. 45a.

İnternette yer alan bir çalışmaya atıfta bulunmak için Yazarın soyadı, Yazarın adı. "Mesajın başlığı". İnternet adresi. (Erişim Tarihi) bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 04.02.2009).

Henüz yayınlanmamış ama yayınlanmak üzere kabul edilmiş makale atıfları da şu şekilde gösterilebilir.

Örnek:

Atılım, Murat ve Ekin Tokat (2008). "Forecasting Oil Price Movements with Crack Spread Futures". *Energy Economics*. Baskıda (doi:10.1016/j.eneco.2008.07.008).

Yazışma Adresi

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuşuoğlu Sok. No: 30

06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 216 06 00 • Faks: (0312) 216 06 09

bilig.yesevi.edu.tr

bilig@yesevi.edu.tr

bilig

Journal of Social Sciences of the Turkic World

© Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig aims to present the cultural riches as well as the historical and contemporary realities of the Turkic world within a scientific framework. It also aims to inform the public of scientific studies of international quality focusing on the Turkic World.

bilig publishes articles that approach the current and historical problems of the Turkic world from a scientific perspective and propose solutions to these issues.

Submissions to *bilig* should be original articles producing new and worthwhile ideas and perspectives or evaluating previous studies in the field. *bilig* also publishes essays introducing authors and works and announcing new and recent activities related to the Turkic world.

An article to be published in *bilig* should not have been previously published or accepted for publication elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if this is clearly indicated.

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in the Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

Review of Articles

Articles submitted to *bilig* are first reviewed by the Editorial Board in terms of the journal's editorial principles. Those found unsuitable are returned to their authors for revision. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Submissions found suitable are referred to two referees working in relevant fields. The names of the referees are kept confidential and referee reports are archived for five years. If one of the referee reports is positive and the other negative, the article may be forwarded to a third referee for further assessment or alternatively, the Editorial Board may make a final decision based on the nature of the two reports.

The authors are responsible for revising their articles in line with the criticism and suggestions made by the referees and the Editorial Board. If they disagree with any issues, they may make an objection by providing clearly-stated reasons. Submissions which are not accepted for publication are not returned to their authors.

The royalty rights of the articles accepted for publication are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. Authors have full responsibility for the views expressed in their articles and for their stylistic preferences. Quotations from other articles and duplication of photographs are permitted as long as they are fully referenced and cited.

Language of Publication

The language of the journal is Turkish as spoken in Turkey. However, each issue may include articles in English or in other Turkish dialects as long as the number of these do not exceed one-third of the total number of articles in the issue. Based on the decision of the Editorial Board, articles submitted in other Turkish dialects may have to be published after being translated into Turkish as spoken in Turkey.

Style Guidelines

The following rules should be observed while preparing an article for submission to *bilig*:

- 1. Title of the article:** The title should suit the content and express it in the best way, and should be written in **bold** letters. The title should consist of no more than 10-12 words.
- 2. Name(s) and address(es) of the author(s):** The name(s) and surname(s) of the author(s) should be written in **bold** characters, and addresses should be in normal font and italicized; the institution(s) the author(s) is/are affiliated with, their contact and e-mail addresses should also be specified.
- 3. Abstract:** The article should include an abstract in Turkish at the beginning. The abstract should explain the topic clearly and concisely in a minimum of 75 and a maximum of 150 words. The abstract should not include references to sources, figures and charts. Keywords of 5 to 8 words should be placed at the end of the abstract. There should be a single space between the body of the abstract and the keywords. The keywords should be comprehensive and suitable to the content of the article. The English and Russian versions of the title, abstract and keywords should be placed at the end of the article. In case the Russian abstract is not submitted, it will be added later by the journal.
- 4. Body Text:** The body of the article should be typed on A4 (29/7x21cm) paper

on MS Word in Size 12 Times New Roman or a similar font using 1,5 line spacing. Margins of 2,5 cm should be left on all sides and the pages should be numbered. Articles should not exceed 7.000 words including the abstract and bibliography. Passages that need to be emphasized in the text should not be bold but italicized. Double emphases like using both italics and quotation marks should be avoided.

5. Section Titles: The article may contain main and sub-titles to enable a smoother flow of information. The main titles (main sections, bibliography and appedices) should be fully capitalized while the sub-titles should have only their first letters capitalized and should be written in bold characters.

6. Tables and Figures: Tables should have numbers and captions. In tables vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate the subtitles within the table. The table number should be written at the top, fully aligned to the left, and should **not** be in italics. The caption should be written in italics, and the first letter of each word in the caption should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in line with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be centered right below the figures. The figure numbers should be written in italics followed by a full-stop. The caption should immediately follow the number. The caption should not be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Below is an example table.

Table 1. *Information Concerning Publications in bilig*

Publication type	Number of publications	Number of pages			Number of references		
		N	X	SS	N	X	SS
Article	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Book review	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Total	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

7. Pictures: Pictures should be attached to the articles scanned in high-resolution print quality. The same rules for figures and tables apply in naming pictures.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages (one-third of the article). Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert their figures, drawings and pictures into the text provided these are ready for printing.

8. Quotations and Citations: Direct quotations should be placed in quotation marks. Quotations shorter than 2.5 lines should be placed within the flowing text. If the quotation is longer that 2.5 lines, it should be turned into a block quote with a

1.5 cm indentation on the right and left, and the font size should be 1 point smaller. Footnotes and endnotes should be avoided as much as possible. They should only be used for essential explanations and should be numbered automatically.

Citations within the text should be given in parentheses as follows:

(Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are cited, the surname of the first author is given and 'et. al.' is added.

(Gökay et al. 2002: 18)

If the text already includes the name of the author, only the date should be given:

In this respect, Tanpınar (1976: 131) says ...

In sources and manuscripts with no publication date, only the surname of the author should be written; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

While quoting from a quotation, the original source should also be specified:

Köprülü (1926, qtd. in Çelik 1998).

Personal interviews should be cited within the text by giving the surnames and dates; they should also be cited in the bibliography. Internet references should always include date of access and be cited in the bibliography.

www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com [Accessed: 15.12.2014]

9. References: References should be placed at the end of the text, the surnames of authors in alphabetical order. The work cited should be entered with the surname of the author placed at the beginning:

Example:

İsen, Mustafa (2010). *Tezkireden Biyografiye*. İstanbul: Kapı Yay.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

If a source has two authors, the surname of the first author should be placed first; it is not functional to place the surname of the other authors first in alphabetical order.

Example:

Taner, Refika and Asım Bezirci (1981). *Edebiyatımızda Seçme Hikâyeler. Başvuru Kitapları*. İstanbul: Gözlem Yay.

If a source has more than three authors, the surname and name of the first author should be written, and the other authors should be indicated by et.al.

Example:

Akyüz, Kenan et.al. (1958). *Fuzulî Türkçe Divân*. Ankara: İş Bankası Yay.

The titles of books and journals should be italicized; article titles and book chapters should be placed in quotation marks. Page numbers need not be indicated for books. Shorter works like journals, encyclopedia entries and book chapters, however, require the indication of page numbers.

Example:

Berk, İlhan (1997). *Poetika. İstanbul: Yapı Kredi Yay.*

Demir, Nurettin (2012). "Türkçede Evidensiyel". *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 62: 97-117.

Translator's, compiler's and editor's names (if there are any) should follow the author and title of the work:

Example:

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Trans. Mehmet Harmancı. İstanbul: Sermet Matb.

If several references by the same author need to be cited, then the name and surname of the author need not be repeated for subsequent entries following the first entry. A long dash may be used instead. Several references by the same author should be listed according to the alphabetical order of work titles.

Example:

Develi, Hayati (2002). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*. Ankara: TDK Yay.

_____ (2003). *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe. İstanbul: Kitabevi.*

If **more than one work by the same author of the same date** need to be cited, they should be indicated by (a, b).

Example:

Develi, Hayati (2002a). *Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*. Ankara: TDK Yay.

Develi, Hayati (2002b). *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe. İstanbul: Kitabevi*

For **encyclopedia entries**, if the author of the encyclopedia entry is known, the author's surname and name are written first. These are followed by the date of the entry, the

title of the entry in quotation marks, the full name of the encyclopedia, its volume number, place of publication, publisher and page numbers:

Example:

İpekten, Haluk (1991). "Azmi-zâde Mustafa Hâleti". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 4. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 348-349.

For **theses and dissertations**, the following order should be followed: surname and name of the author, date, full title of thesis in italics, thesis type, city where the university is located, and the name of the university:

Example:

Karakaya, Burcu (2012). *Garibi'nin Yûsuf u Züleyhâsi: İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*. Master's Thesis. Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi.

Handwritten manuscripts should be cited in the following way: Author. Title of Work. Library. Collection. Catalogue number. sheet.

Example:

Âsım. *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*. Millet Kütüphanesi. A. Emirî Efendi. No. 1326. vr. 45a.

To cite **a study found on the Internet**, the following order should be followed: Author surname, Author name. "Title of message". Internet address. (Date of Access)

Example:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Accessed: 04.02.2009).

An article accepted for publication but not yet published can be cited in the following way:

Example:

Atılım, Murat ve Ekin Tokat (2008). "Forecasting Oil Price Movements with Crack Spread Futures". *Energy Economics*. *In print* (doi:10.1016/j.eneco.2008.07.008).

Address

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuşuoğlu Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE

Phone: +90 312 216 06 00 • Fax: +90 312 216 06 09

bilig.yesevi.edu.tr

bilig@yesevi.edu.tr